Gjennem Armenia

Förord till den elektroniska utgåvan

Dette verk er digitalisert i maj 2009 av Nasjonalbiblioteket og anpasset for Projekt Runeberg i juli 2014 av Ralph E.

GJENNEM ARMENIAIngeniør. Ingeniør. Quisling

Kurgenian. Ersingian. Nansen.

Dupuis. Lo Savio. Carle.

KOMMISSIONEN I ARBEID MED DEN ARMENISKE REGJERINGS-KOMITE.GJENNEM ARMENIA

AV

FRIDTJOF NANSEN

OSLO

JACOB DYBWADS FORLAG

KJØBENHAVN: G. E. C. GAD

1927

Det Mallingske BogtrykkeriFORORD

Efter at Folke-forbunnets Råd gjentagne ganger hadde drøftet om noe kunde-gjøres for de armeniske flyktninger, som var i megen nød i forskjellige lann, opfordret det forfatteren av denne bok til som Forbunnets høikommissær å ta mig av også dette spørsmål. Klar over ansvaret ved å påta mig en så vanskelig sak avslog jeg, men ble til slutt overtalt til sammen med det Internasjonale Arbeids-byrå å gjøre et forsøk; og av Forbunnets Forsamling ble det stillet en sum til vår rådighet til å dekke utgiftene ved de nødvendige unnersøkelser og forberedende arbeider.

Av de armeniske flyktningers representasjon var det tilstillet Forbuns-rådet en plan for overføring av 50,000 flyktninger til den såkalte Sardarabad-ørken i den armeniske republikk, som skulde kunne dyrkes op ved kunstig vanning, og med opfordring til å søke reist de dertil nødvendige midler, anslått til en million punn sterling. Det var åbenbart at for å kunne danne sig noen begrunnet mening om denne plan eller andre muligheter for overføring og anbringelse av flyktninger i Armenia, vilde det være nødvendig å få dem unnersøkt på stedet av egne sakkyndige. Det syntes i høi grad ønskelig å finne en slik mulighet; en kunde da ha håb om å gjøre i det minste litt for å skaffe de armeniske flyktninger det «nasjonale hjem» som Europa's vestmakter og Amerika's Forente Stater hadde forpliktet sig til å gi det armeniske folk, og som Folke-forbunnet gang på gang hadde stillet det i utsikt.

Vi bestemte da å senne en kommission til Armenia. Den ble sammensatt av: Engelskmannen ingeniør C. E. Dupuis, tidligere konsulent for det egyptiske arbeids-mini-sterium, og en fremragende sakkyndig i vann-bygning; Franskmannen G. Carle anbefalt av det franske lanbruks-ministerium og med megen erfaring særlig i subtropisklanbruk; Italieneren ingeniør Pio Lo Savio, sakkyndig i vann-konstruksjon anbefalt av den italienske kommissær for emigrasjon. Nordmannen kaptein V. Quisling var kommissionens sekretær og unnertegnede dens leder. Jeg må nytte leiligheten til her å uttale en varm takk til mine elskverdige og utrettelige kollegaer for deres dyktige og opofrende arbeid unner den hele reise fra først til sist, og for det fortreffelige samvirke.

I en skrivelse til hr. Tchitcherin i Moskva, soviet-regje-ringens folke-kommissær for utenrikske anliggender, anmodet jeg om tillatelse for kommissionen til å reise til Erivan og foreta de nødvendige unnersøkelser i Armenia. Svaret var meget imøtekommende; men det stilltes to betingelser: Vi måtte ikke komme som representanter for Folke-forbunnet, idet soviet-regjeringen ikke anerkjente dette. Envidere måtte våre unnersøkelser foretas i samarbeid med en av den armeniske regjering opnevnt komite. Disse betingelser gikk vi med på. — Vi ble hjertelig og gjestfritt mottatt av regjeringen i Erivan; og dens komite og dyktige ingeniører lettet os arbeidet på alle måter og gjorde vårt interessante opholl i Armenia uventet fruktbringende. Jeg ber hver især av våre mange venner der motta vår hjertelige takk for all elskverdighet.

Fremstillinger av vår kommissions unnersøkelser, og av våre derpå byggede forslag vil finnes i forskjellige beretninger til Folkenes Forbunn. De er samlet i en liten bok utgitt av sekretariatet i Genf og kalt: «Scheme for the Settlement of Armenian Refugees. General Survey and Principal Documents.» Geneva 1927.

I følgende bok er det forsøkt å gi en skildring av vår reise, vårt arbeid, våre intrykk av lann og folk, og våre forslag. Det er min overbevisning at hvis disse forslag kan bli virkeliggjort vil de danne begynnelsen til en ny utvikling av mulighetene i dette lann, og vil vesentlig hjelpe til å berede en lysere fremtid for dette dyktige folk og for dets mange flyktninger.

I de to siste kapitler er det gitt en kort oversikt over det armeniske folks historie. Jeg har vanskelig for å tro at noe menneske kan sette sig in i dette merkelige folks skjebne uten å bli dypt grepet av dets store tragedie. Om jeg enn har en beklemmende følelse av fremstillingens mangelfulhet, er det mit håb at kjensgjerningene vil fra disse blade rope til Europa's samvittighet.

Lysaker, Juli 1927

Fridtjof Nansen.I. TIL KONSTANTINOPEL

Det bar mot syden. Alpenes ville fjell-mur, nordgrensen for de gamles verden, lå bak; foran Po-sletten i sommer og sol som et fredens kvinne-smil. Endeløse marker med mais, hvete, ris, vin på rad, morbær-trær, slåttekarer i røde lysende skjorter; Verona som et middelalderens dikt ved elven med sit ærverdige amfi-teater. Så ut til og in igjen fra Venedig som en sovende sjø-fugl med brutte vinger, vuggende på Lidoen i drøm om Østerians svunn'ne eventyr. — Og så om eftermiddagen fra Triest syd over Adriater-havet ombord på den italienske damperen «Semiramis».

Neste eftermiddag (fredag 5. juni) var vi inom Brindisi, Rom's gamle havn Brundisium, ved ennen av Via Appia, veien mot østen, pulsåren i det store verdens-rike. Her var det (19 f. Kr.) at Rom's betydeligste dikter sluttet sin vandring, femti år gammel, på hjemveien fra Grekenland; og på dødsleiet her var det han, med den sanne kunstners misnøie med sit eget, vilde brenne manuskriptet til sit enda uferdige livsverk, Romer-kulturens største diktning, Æne'iden. Her var det også at korsfarerne gjerne samlet sine flåter på veien mot øst. Så ble byen ødelagt av jordskjelv (1458), de fleste av inbyggerne ble begravet under ruinene, og havnen ble fylt op av sann; det er først i sen tid at den ble ryddet, og byen igjen kom op. —Ja, slik skifter verdens gang.

Vi damper videre. Kveilen stille; rummet høit og dypt; stjernenes vrimmel tindrer; og månen sprer sin mille glans over Middelhavet. Gjennem årtusener var dette for oldtidens

folk «havet», omgitt av oikumenen, den bebodde verden. Runt dets kyster opsto kulturer og verdens-riker, og gikk igjen til grunne. — Og vi? Vi stevner øst over dette samme hav for om mulig å skaffe litt hjelp i livs-kampen for det lille folk som gjennem tidenes mangeartede skiftninger har lidd mest unner brytningene mellem disse store riker.

Hvorfor er en slik natt så skjønn? — Det bunløse rum med de fjerne stjerne-kloder, en skinnende kobber-skive, en svart vann-flate, en glitrende lys-søile og blinkende striper, et flakkende menneske-øie som søker noe langt

der ute — er det det hele? — Og dette hav? — En bred senkning i jordskorpen fylt med vann. Og over dets flate skjærer «Semi-ramis» frem gjennem natten, ført av taktfaste stempelslag. --

— På tidenes strøm flyter et navn ned til os fra den verden vi stevner mot; dets virkelige inholl kjenner vi ikke, men det har en underfull klang av østerlanske eventyr,

forlengst sunket i årtusenernes stille dyp.--Semiramis,

Sjammuramat! Babylon's datter, skjønn og klok, dronning i Ninive, kong Samsi-Adads yndlings-hustru; som styrte det mektige rike for sønnen Adadnirari. Da denne efter sagnet søkte å rydde henne av veien ved en eunuk, som vel var den eneste som kunde motstå hennes fortryllelse, tilga hun sønnen, overlot ham regjeringen, bød stathollerne å lyde ham, mens hun selv tok sit liv, steg mot himlen som en due, og ble tatt op til guderne. — Men efter det armeniske folkesagn ble denne varmblodige kvinne optent av en så brennende elskov til Armenia's skjønne og edle konge Ara, at hun tross hans avslag vilde erobre både ham og hans rike, og kom med en stor hær. Den dydige Ara falt i kampen; men knust av sorg vekket hun ham fra det døde ved sine lidenskabelige kyss. Det var ved Aralesk,1 nær det gamle Armenia's, eller Urartu's, hovedstad Van, som folke-sagnet lar henne bygge med kanaler og skjønne haver, og som siden er kalt Sjamiramakert (d. e. Semiramis' verk), skjønt hun aldrig var der. — I det ene sagn elskovens, i det annet moder-kjærlighetens apoteose, all levende skapnings to bærende

drifter.--Så mange sagn dukker frem fra tidenes dyp,

hele denne Middelhavets og Østerlannenes verden er jo fylt av myter og sagn om alle underfulle hennelser, i folk som kom, hadde sin tid, og gikk. Ja, det er livets gang.

1 Sagnet er åbenbart opstått fra dette stedsnavn som folke-etymologien har opfattet som dannet av person-navnet Ara og en avledning av lezel = slikke. Jfr. Lehmann-Haupt: Armenien Einst und Jetzt. Bd. II, s. 186 og anm. 1926.LANGS KYSTEN AV GREKENLAND

3

Da jeg våknet neste morgen (6. juni) lå det en brun, tørr fjell-øi like innenfor os. Var det Ithaka? Kunde det være denne nakne berg-holmen (94 kvadratkm. stor) som Odysseus drømte om og arbeidet frem mot i de lange år? Men det var jo hans hjem! — Utenfor os, på andre siden, en større og høiere ø; det var Kephallenia. Den så like naken ut. Merkelig så tørre og avsvidde disse strannene og berg-skrentene; det er mangelen på grønsvær unner sydens stekende sol. Men er da dette de skjønne Joniske Øer? Høie og bergete er de, Ithaka stiger op til 600 og 800 m. og Kephallenia til det dobbelte. Ikke altid kan de ha været nakne som nu. Det er vel menneskenes vanlige kortsyn; de har ødelagt skogene som engang skygget bergene, da halvguder forfulgte leende nymfer i de tette tykningene. Kommer en in på øene kan en vel enda finne skyggefulle steder hvor en hjemløs menneske-sjel kan slå sig ned og hvile.

Mot øst går leden in til Korinth. Der rett in for os, på nordsiden av inløpet, ligger Oxia-øene hvor sjøslaget ved Lepanto sto 6. oktober 1571, da den tyrkiske flåte på 250 galeier ble slått av den venetsiansk-spanske flåte; 200 tyrkiske skib ble ødelagt, og Don Quijotes dikter, som var med i kampen, mistet sin venstre hånn. Men lengere in, i bukten bakenom, ligger Mesolongi med sine minner om det heltemodige forsvar 1822 til 1826 unner den greske frihets-kamp, og om Don Juan's dikter, hvis hjerte er begravet der. Billedet stiger frem fra hin grufulle siste natt, 22. april 1826, da 9000 krigere, kvinner, og barn kastet sig ut mot de tyrkiske linjer, og bare 1500 slog sig gjennem, resten ble nedsablet eller sprengte sig selv i luften med krutt-magasinene. — Det er Grekenland, de greske øer, som Byron sang om:

«Eternal summer gilds them yet,

But all, except their sun, is set.»

Det var den gang; men tidene skifter. De tyrkiske un-nertrykkere er borte; nye slekter, nye muligheter, nye skuffelser, nye håb er kommet; hvor langt det igjen kan føre frem, vet ingen. — Men så er verdens løp.

Vi stevner sydover på insiden av Zakynthos (Zante), av Homer kalt «den skogrike», men det passer vistnok ikke lenger. Bak kysten der i øst ligger hint lann Arkadia, hvor lykken sa'es å holle til, men så langt, langt borte. — Lengere syd, der inne unner fjell-kysten, ligger bukten ved Navarino, det gamle Pylos, med minner om et av historiens blodigste sjøslag, 20. oktober 1827, som avgjorde4

den greske frihetskamp. På noen få timer ble hele den tyrkiske flåte, med 120 krigs- og transportskib, ødelagt av den engelsk-fransk-russiske flåte unner admiral Codrington.

Om kveilen bar det sønnenom lannet. Langt der inne i den brede Messeniske Bukten ligger de vide slettene i Pamisos-dalen som vel var Grekenlands fruktbareste strøk, med det gamle Makaria, «det Salige Lann»; men mot nordøst hever sig truende fjell-masser, det er Taygetos fjellkjeden som begrenser sletten ved Sparta inne i lannet, og med sin høieste topp stiger til 2 420 m. over havet, eller nær på Galhøipiggens høide. — Så runner vi Kapp Mata-pan med et fyrtårn på en skrånende berg-odde, som strekker sig langt ut i sjøen. Det minner ikke så lite om Lindesnes. — En fredelig kvell med fullmåne som vi gikk over Lakonia-bukten innenom Kythera, hvor allerede Fønikierne i fordums tid fisket purpur-sneglen som vokste frodig langs kysten av denne Aphrodites hellige ø, hvor hun først steg i lann fra havet i sin dårende skjønhet, for å forville jordens menn. — Så bar det runt det stormomsuste og fryktede Kapp Malea, og kursen ble vent mot nord over det Egéiske Hav.

ATHEN

På morgensiden (søndag 7. juni) bar det in gjennem den Saroniske Bukt. Attika, verdens merkeligste halvø, høi-net sig som et lavt berg-lann over den blå sjøen i nord. Her stevnet de greske sjøfarere på sine triremer in fra sine ferder. Langt ute fra så de Athenes gull-hjelm og gylne lanse-spiss på Akropolis glimte i solen over hav-rannen. Øen som hever sin langstrakte fjell-pyramide op av sjøen der på venstre, er Aigina, og den lengere inne, med bratte skråninger, er Salamis. Det flate gulnende lann unner fjellskråningene på Attika må være Kephisos-sletten ved Athen. Den mørke topp over sletten, med den hvite flekken, er Lykabettos-fjellet med sit kloster. Men berget der lenger til venstre, med de stupbratte sider og bygverk på den flate toppen, det må være Akropolis med Parthenon, verdens hellige berg.--Det er som en kjenner vinge-susen fra tider da menneske-ånden hadde sin merkeligste utfollelse; og mens blikket glir over den friskblå vann-flaten mot Salamis, føler en enda efterdønningene fra spenningen ved sammenstøtet mellem østens og vestens to store kultur-makter, da hele verdens-kulturens fremtids-form hang på Grekernes sverd-odd.

Det var tidlig på morgenen vi ankret i havnen ved Pireus. En utsenning fra det greske utenriksdepartement ogATHEN

representanten for Folke-forbunnets flyktnings-arbeid i Gre-kenland, herr Zwerner, kom ombord; og vi ble bragt i lann med militær honør av en marine-motorbåt. I to biler bar det avsted forbi Phaleron-buktens sann-strann, den gamle havn med de moderne bade-hoteller, og så over den attiske sletten mot Athen, over en vei så redselsfull, at den kunde true med å ryste ens involler i stykker, og en måtte tenke med lengsel på Stoikerne som lærte livets visdom gående.

Men høit over sletten stiger Akropolis. For et merkelig billede av det greske folks stigning, storhet og nedgang. Først, kanskje for en fem tusen år siden, ga fjellets bratte sider ly for en sten-alders hule-folk, så ett eller to tusen år senere var det sete for konge-borgen, så i glanstiden verdens-kulturens mitpunkt, det mektige tempel ble reist for Grekernes guddommelige jomfru Athene. Så efter otte hundre år ble Parthenon kirke for de kristnes hellige jomfru Maria, så efter mer enn tusen år moské for Tyrkerne's Allah, så et par århundrer senere tyrkisk krutt-magasin og sprengt i luften unner Venetianernes beleiring (1687). Bare ruinene står nu igjen efter fordums storhet.

Det var ikke mange timene vi hadde i Athen; men vi måtte da op på berget og kaste et blikk ut over den udødelige stad. Propyléernes og Parthenons rødlig gule marmormasser lyste mot den dypblå himmel. Unner os lå

menneske-åndens gamle og merkeligste verksted på den vide sletten, som i sine varme gulig-brune og rødlige farver strekker sig ut mot Phaleron-bukten og den blå sjøen, med Salamis over stredet i vest, Aigina's topp og de Argo-liske fjell-rygger bakenom den Saroniske Bukt i sydvest, og den fri hav-linje i syd og sydøst. I øst hever Hymettos-fjellet sin nakne, gulbrune rygg, der hvor solen enda glødet da Sokrates løftet gift-begeret. — I nordøst, bak Lykabettos-fjellets kegle med klosteret, er Pentelikon's topp med de gamle marmor-brudd. I nord hever ås-rygger sig i jevnt bølgende linjer over sletten, og stenges bakenom av Parnes-fjellets takkete kam. Mot vest går den «hellige vei» gjennem de gamle oliven-plantningene, nordenom Daphne's berg og Skaramanga-fjellet, mellem låve høider forbi Aphro-dites tempel til de Eleusinske Marker. Her nærmere ved ligger Nymfe-høiene med observatoriet. — Det er og blir et vidunderlig syn. Intet likt det. —

Dette var Grekernes Athen! Hvor mange inbyggere kan den vesle attiske republikken ha hat, hvor mange når en tar fra trellene ? Det blir mest en lansby sammenlignet med vor tids storbyer. Men hvor mange av menneskehetens største

ånder rummet denne vesle byen på en gang, eller innen korte årrekker? Har det i hele menneskehetens historie levet noe folk som når op i høide nær dem? Sumerier, de tidlige Egypter .... vi vet det ikke. Men dette attiske eventyrs utfollelse ligger os ialfall nærmere. I nær to tusen år har den hvite rase bygget på den grunvoll, og om igjen og om igjen kommet tilbake til dens skatkamre. Og så forsvant det like gådefullt som det foliet sig ut, og siden--?

«Gone — glimmering through the cieam of things that were:

First in the race that led to Glory's goal,

They won, and pass'd away — is this the whole ?»

— Ruiner, krigens eneste sikre frukter. Menneskene som fortærer sig selv.

Som en ser utover dette lann, slår det en stadig om igjen, så merkelig tørt og trebart, og uten grønt. Det virker så besynderlig ufruktbart; det er vel helst det som gir det de eiendommelig varme og vekslende farver, det gule, gyllent brune, og rødlige. — Det har jo vært hevdet at kli-matet er blit tørrere og varmere siden de gamle Grekeres dager. Men det er det ingen tvingende grunn til å godta. Elven Kephisos førte knapt nok mer vann den gang enn den gjør nu; og vi vet fra de gamle skildringer at det kunde være ganske tørt i hine tider med, da løperne fra Marathon nådde Athen dekket av støv, og det synes ikke å ha vært stor forskjellen. Desuten kan jo menneskene selv forandre meget, bl. a. ved å ødelegge skogene ved hugst og brann. Vi vet jo også for godt hvordan krig alene kan forvandle fruktbare lann-strekninger halvveis til ørken. Dertil kommer at det greske samfunn, særlig i Attika, var ikke fortrinsvis avhengig av jord-bruket, men kanskje vel så meget av handelen betinget av de mange gode havner, av skibsfart, av bergverks-drift og av hånt-verk. At den merkelige greske kultur gikk så hurtig tilbake, kan umulig forklares ved endringer i klimatet; det skyltes vel heller først svekkelsen ved de indre kriger, så den volsomme ekspansion unner og efter Alexander, og til sist kom vel gradvis endring av selve folket og rasen, ved de forskjellige ytre omskiftninger, og den stadige tapning ved utvandring av de beste krefter som ble blannet med fremmede og delvis fors vant.

ARBEIDET FOR FLYKTNINGENE I GREKENLAND

Men vi måtte til møte i utenriks-departementet. Des-verre var utenriks-ministeren fraværende fra Athen; men vi møtte Amerikaneren Mr. Howland, som var formann i

den av Folke-forbunnet opnevnte komite for anbringelsen av de greske flyktninger. — Efter Grekernes nederlag i krigen mot Tyrkerne i Lille-Asia høsten 1922, strømte det over en million greske flyktninger fra Lille-Asia og Øst-Trakia in i Grekenland. Da de ikke kunde venne tilbake, var det ingen annen utvei enn å søke å skaffe alle disse lanflyktige levebrød i lannet. Heldigvis var der meget ubrukt eller dårlig utnyttet jord, særlig i Makedonia

og i Vest-Trakia; og ved å dyrke op disse strekninger kunde en stor del av flyktningene bli forsørget. Desuten kunde det oprettes nye industrier for dem, teppe-veverier, silkeavl og lignende.

Unner ledelse av Folke-forbunnets høikommisariat for flyktninger, ble det gjort et forsøk med å anbringe ti tusen flyktninger i Vest-Trakia på jorden og i forskjellige virksomheter. Takket være oberst Procter's energiske og sjelden dyktige ledelse lyktes forsøket over forventning, og på mindre enn et år var alle ti tusen forvandlet til selvhjulpne og produserende medlemmer av samfunnet. — På grunlag av denne vår erfaring utarbeidet vi så et forslag til anbringelse av alle flyktningene i Grekenland, anslått til mer enn en million. Men til dette trengtes kapital som den greske ståt savnet. Som Folke-forbunnets høi-kommisær for flyktninger, foreslog jeg derfor at Forbunnet skulde hjelpe den greske regjering med å reise et lån til dette arbeid. Efter adskillig motstann gikk forslaget igjennem, lånet ble reist, og en komite av tre mann ble opnevnt av Folke-forbunnet for å være ansvarlig for låne-midlenes riktige anvennelse. Formann for denne komite ble først den tidligere amerikanske ambassadør i Konstantinopel Mr. Morgenthau, og senere Mr. Howland.

Han sa at arbeidet med anbringelsen av flyktningene gikk merkelig godt. Det lån som den greske regjering nu hadde opnådd for dette øiemed var på 12 millioner punn sterling, eller noe større enn hvad vi fra først av hadde foreslått (10 mill.), og dobbelt så stort som de sakkyndige finansmenn hadde anset for opnåelig. Man håbet enda å øke det. — Antallet av greske flyktninger var steget til halvannen million; men for de fleste var det alt nu funnet levebrød. En viktig hjelp hadde det vært at over 400 000 tyrkiske muhamedanere var sennt ut av lannet ifølge overenskomsten med Tyrkiet om utveksling av de greske og tyrkiske minoriteter. En stor del av de greske flyktninger kunde straks flytte in i Tyrkernes forlatte hus, og kunde fortsette deres dyrkning, for en del inbringende tobaks-avl.8

I. TIL KONSTANTINOPEL

Jeg hadde ved utarbeidelsen av forslagene til flyktningenes anbringelse, også knyttet store forhåbninger til at den lilleasiatiske teppe-vevning, som for en stor del var knyttet til Grekerne, kunde med dem overplantes til Grekenland, og tenkte mig at dette var særlig viktig ved at den kunde beskjeftige mange av kvinnene som var i stort flertal blant flyktningene. Men Howland mente at denne industris fremtid kanskje var tvilsom, fordi folkene tjente for lite på det, og så snart de kunde få annet arbeid, som ble bedre betalt, gikk de dit.

Forøvrig mente Mr. Howland at det vilde vise sig at vi hadde hat rett, da vi unner kampen for lånet til Grekenland med styrke hadde hevdet at tilstrømningen av denne avskrekkende flom av flyktninger kunde, hvis deres dyktighet og arbeidskraft ble heldig utnyttet, i lengden bli til stor ophjelp for det hele lann, og inlede en ny era. Det var skapt ny virksomhet, megen ny jord var dyrket, myrlent lann ble drenert, det var kommet nytt tiltak og nytt liv in i hele folket. — Men en opgave av svært omfang har det vært. Det greske folk, som talte vell fire og en halv million mennesker, har måttet skaffe unnerholl, hjem, arbeid til halvannen million invandrere, en for hvert tredje individ. En veldig folke-flytning. Kan vi tenke os med ett slag å flytte mer en det halve norske folk til et nytt lann?

Det er to kjempe-foretagender vi med korte mellemrum har oplevet: Her flytning og anbringelsen av et helt folk av flyktninger; og i Anatolia Tyrkernes utrydning av det armeniske folk og drap av en million mennesker. Vi får på nært holl et billede av de mange folke-vandringer og store omskiftninger som i tidenes løp er foregått i disse strøk.

Sammen med flyktningene av gresk avstamning og med gresk sprog, var det også kommet mange Armeniere, som var flyktet av frykt for Tyrkernes myrderier. De hadde ingen stamme-frender å ty til, ingen som vilde ta sig av dem; den greske regjering fant derfor ikke å kunne lukke lannets grenser for dem, og det ble ikke gjort forskjell på dem og Grekerne. Men nu, da det gjalt å anbringe flyktningene, var det jo naturlig at regjeringen først måtte ta sig av dem som var av gresk avstamning, mens Armenierne helst burde forlate lannet igjen, da det var trangt om plass; og det var jo netop å søke en løsning av dette spørsmål som var vor opgave. Til min gledelige overraskelse fikk vi nu vite at antallet av de armeniske flyktninger i Grekenland i det hele bare skulde være omkring 45 000, og at hvis en kunde få bragt omkring 9000 av disse ut av lannet sna-FLYKTNINGENE I

rest, vilde den greske regjering være vel tilfreds, ialfall foreløbig. Omkring 11000 Armeniere hadde uttalt ønske om å komme til russisk Armenia, ble det sagt.

Den ovenfor nevnte overenskomst mellem Grekenland og Tyrkiet om utveksling av greske og tyrkiske minoriteter, har vært sterkt angrepet som brutal, og da den for en del skylles et av nærværende forfatter oprindelig fremsatt forslag, er det kanskje påkrevet her å si noen ord om den. Det var efter den greske hærs nederlag i Lille-Asia høsten 1922, da Tyrkerne drev Grekerne, og også Armenierne, ut av Anatolia i tusener og hundre-tusener, mens de hollt de greske menn tilbake, og drev dem sammen i «arbei-der-bataljoner», at jeg kom til Konstantinopel som Folke-forbunnets høikommissær for om mulig å hjelpe flyktningene. Her fikk jeg et brev fra Venizelos hvori han frem-hollt at hvis Tyrkerne fortsatte med denne barbariske ut-drivning av Grekerne fra tyrkisk område, ble Grekerne meget mot sit ønske nødt til å gjøre gjengjell ved å drive Tyrkerne ut fra gresk område. Den greske regjering var av samme mening, og ga mig fulmakt til å optre på dens vegne. Det slo mig at skulde det være noen utsikt til å redde de greske menn som var hollt tilbake i «arbeider-bataljoner», og som anslos til bortimot 100 000, og envidere til å redde ialfall noe av de store verdier i løs og fast eiendom som de flyktende Grekere efterlot sig, da kunde dette alene opnås ved en overenskomst om utveksling av befolkningene. Jeg stillet følgelig et forslag til Mustafa Kemal pasja og hans regjering som gikk i denne retning: den tyrkiske regjering skulde ha rett til å senne til Grekenland alle Grekere i Anatolia og Øst-Trakia, og den greske regjering likeledes alle Tyrkere på gresk område til Tyrkiet. Men all eiendom som ble latt tilbake av utvandrerne skulde omhyggelig optegnes av stedlige myndigheter, og utvandrerne skulde få full erstatning i forlatte eiendommer av en tilsvarende verdi i det lann hvor de kom hen. All eiendom som Grekerne allerede hadde flyktet fra i Lille-Asia og Øst-Trakia, skulde det straks optas detaljert fortegnelse over, så flyktningene kunde få sin erstatning.

Kemal pasja svarte telegrafisk at han var enig i forslaget i prinsipp, men at detaljene måtte drøftes med hans regjering i Angora. Det viste sig da straks ved unner-handlingene at det fra tyrkisk side ble stillet som første betingelser at mens Vest-Trakia skulde untas fra overenskomsten, skulde Konstantinopel inbefattes i den. Hensikten var åbenbar: Grekerne skulde vistnok ved freds-slutningen beholle Vest-Trakia, men Tyrkerne ønsket like fullt at den10

tyrkiske befolkning skulde bli der; det kunde vel kanskje henne at lannet en dag igjen ble tyrkisk. På den ånnen side ønsket de å nytte leiligheten til å fri sig fra hele den store greske befolkning i Konstantinopel til fordel for Tyrkerne. Det var mig straks klart at særlig denne siste betingelse kunde bl. a. stormaktene ikke gå med på. A fjerne hele den driftige greske befolkning fra Konstantinopel vilde jo si å fulstendig lamme dette viktige knutepunkts forretnings-liv, bl. a. var jo bankene for en stor del på greske hennér eller hadde gresk personale. Det vilde være uforenlig med de vesteuropeiske makters store økonomiske interesser i Tyrkiet. Ved en konferanse av stormaktenes høikommisærer i Konstantinopel, som straks efter ble sammenkalt, viste det sig også å være enstemmighet om dette.

Da jeg ingen vei kunde komme med den tyrkiske unner-handler, som representerte Angora-regjeringen i Konstantinopel, fremsatte jeg på freds-konferansen i Lausanne straks efter, i november 1922, det ovenfor antydede forslag, og fremhollt viktigheten av at det kunde vedtas og settes i kraft straks, uten å vente på den endelige freds-traktat. Hvad som efter min opfatning kunde opnås ved en sådan overenskomst og ved å handle raskt, var for det første at man på basis av den straks, mens en flerhet av de greske menn i «arbeider-bataljonene» kanskje enda var i live, kunde forlange disse utlevert, og derved redde dem fra unner-gangen, — og for det annet at verdien av den forlatte eiendom i Anatolia og Øst-Trakia, ialfall for en del, kunde reddes for de greske flyktninger.

Det kan invennes at det var hårdt for den tyrkiske befolkning på gresk område å måtte forlate sine fredelige hjem,

hvor de ikke hadde vært forulempet; og dette må visselig inrømmes, de måtte lide for hvad deres stammefrender i Tyrkiet hadde forbrutt; men de skulde få full erstatning, og kunde få nokk av fruktbar jord som var forlatt i Øst-Trakia og Lille-Asia, og der kunde de slå sig ned blant stamme-frender med samme tro. Det syntes ikke å kunne være tvil om at for fremtiden vilde en sådan løsning gi fordeler, derved at den vilde skape mer ensartede befolkninger; og en vesentlig årsak til evindelige stridigheter, ofte med massakrer, i den «nære Orient» vilde fjernes.

Fra tyrkisk holl har det vært hevdet at mens den tyrkiske befolkning i Grekenland efterlot sine hus og eiendommer i urørt stann, så deres hjem sto ferdig til å motta de greske flyktninger, så fant Tyrkerne, når de kom til Lille-Asia, ingen hjem, de greske lansbyer var bare ruiner, og derfor skulde deres lodd være så meget hårdere. Det

glemmes at denne ødelegning for en del skyltes Tyrkerne selv; men det fruktbare lann lå der, av det var det mer enn rikelig til å gi erstatning, og det er en blivende rikdom, mens å bygge op de nødvendige hus til ly unner disse himmelstrøk, ikke bør ta så lang tiden. Desuten, i Øst-Trakia ble de greske hjem efterlatt urørte. Alt i alt var de verdier Grekerne hadde efterlatt, så ulike større enn de som de fikk isteden, at Tyrkerne vant meget på byttet.

Når det har vært hevdet at forslaget var hårdt for de kristne i Lille-Asia, da er dette ikke riktig. Det gjalt alene den greske befolkning; denne var allerede for en vesentlig del drevet ut, og det kunde ikke være tvil om Tyrkernes hensikt også å fordrive dem som var igjen. Det kunde da alene bli en fordel at det skulde skje i lovlige og mer be-tryggende former, hvorved bl. a. deres økonomiske interesser ble varetatt.

Forslaget ble i det vesentlige vedtatt på Lausanne-kon-feransen, men med den viktige forskjell at all eiendom som var efterlatt av de allerede flyktede og fordrevne Grekere i Lille-Asia og Øst-Trakia, hadde de ikke lenger noen rett til, den var efter «tyrkisk lov», som Tyrkerne påsto, forfalt til staten ved at eierne hadde reist fra den uten tillatelse (for å ungå å bli myrdet!). Desuten ble forslaget vedtatt så sent at bare en del av mennene i «arbeider-bataljonene» ble reddet.

Armeniernes utdrivning fra Anatolia har også vært satt i forbinnelse med denne overenskomst om utveksling av de greske og tyrkiske befolkninger; men det er ved en misforståelse. Armenierne kunde ikke inbefattes, de var ikke Grekere, og der var jo desuten intet å utveksle dem mot, de hadde intet armenisk lann å gå til uten da russisk Armenia.

Jeg drøftet imidlertid med Tyrkerne den mulighet å få overlatt et område innenfor det asiatiske Tyrkis grenser, hvor Armenierne, både flyktningene og de som enda fantes i Anatolia, kunde samles. Derved vilde fremtidige rivninger mellem de armeniske og tyrkiske befolkninger ungås. Tyrkerne hørte med sin belevne høflighet på forslaget og utredningen, som de påsto var meget interessante; men det ente altid med det samme: Armenierne har det besst ved å være hvor de er i Anatolia, og det er ingen fare for rivninger mellem Tyrker og Armenier, de kommer godt ut av det sammen så lenge Armenierne ikke blir op-viglet av Europeerne.

ATHEN TIL KONSTANTINOPEL

Ved middag bar det igjen videre med «Semiramis» ut fra Pireus og sønnenom den Attiske Halvø, over blått hav unner en solfylt himmel. På ytterste berg-odden ved Kapp Kolonna, det gamle Sunion, lyser enda de høie marmor-søilene av det praktfulle Athene-tempel. Dette det østligste nes på det greske fastlann var fryktet av sjøfarerne for sine vekslende strømmer og vinn, og ble tidlig et offersted for havets gud, Poseidon, men derefter også for lannets gudinne, Athene.

Vor kurs gikk videre, mellem sydennen av Euboia og øen Andros, mot Dardanellerne. Langt i nord hadde vi øen Skyros, der var det Thetis gjemte sønnen Akhilleus forklett som ung jente blant Lykomedes's døtre.

Med sine fjell og daler, sine mange bukter og bergodder, og de mange øer, har jo Grekenland, og også Lille-

Asias vestkyst, en viss likhet med Norge. Men det er ikke is-tidenes breer som her har meislet lannet ut, det er andre natur-krefter som har vært i virksomhet: vannet og unnerverdenens ill, elver og vulkaner; og derfor er også overflate-formene andre. Men den lange inskårne kyst med rikdom på havner, og de mange øer, var det som gjorde Grekerne tidlig til de dristige sjøfarere og dyktige handels-folk, som hadde betingelser for å grunlegge blomstrende kolonier og utvikle en høi kultur.

Om eftermiddagen gjorde jeg bekjentskap med to schweiziske forretnings-menn ombord, som skal til Konstantinopel for å kjøpe orientalske tepper. De hadde med sig en ekspert i den handel, en Jøde fra Konstantinopel, som de hadde truffet i Zürich. Men de var nu begynt å få noe mistillit til ham. Det kom for dagen at han var reist fra Konstantinopel efter at byen var okkupert av de allierte, og med pass alene fra deres autoriteter. Men dette godtas ikke av Tyrkerne; og tyrkiske unnersåtter som er reist uten tyrkisk pass, får ikke komme tilbake; det vil da vel helst si hvis de ikke er Tyrker. Om alt dette hadde Jøden ikke sagt et ord da turen ble avtalt. Nu ble han mer og mer nervøs efter hvert som vi kom nærmere, han var mest på gråten. Men så mannet han sig op: det vilde nok gå, hans foreldre og søsken bodde jo i Konstantinopel, og de tyrkiske myndigheter kunde da ikke være så grusomme at de ikke slapp ham ilann til sine foreldre som han ikke hadde set på flere år.

Jødens vakre kone, en spansk Jødinne fra Konstantinopel, sværmet på dekket med en Franskmann i den skjønne

kvell med blank sjø og fullmånens skinn. Men Jøden sat sammenkrøpet i en krok i dystre tanker. Hvorfor så trist? Hvis det ikke blir langang i Konstantinopel er jo det eventyr slutt imorgen, når Franskmannen drar i lann; og hvis det blir langang, ja så kommer jo den gode forretning. Begge deler har sin lyse side.

Imens hadde vi øen Lemnos i nord for os i natten. Der var det de greske høvdinger samledes før de drog mot Troia, i hine tider da det ble til stats-sak når en dame av stann reiste avsted med en ånnen mann. Inbyg-gerne hollt sig nøitrale unner kampene, og formidlet utveksling av krigs-fanger på en merkelig enkel måte: ved å kjøpe dem og seige dem videre. Unner den siste verdens-krigen samledes vestmaktenes flåte der og brukte øen som basis unner forsøket på å ta Stredene.

Ved tre-tiden om morgenen (mandag 8. juni) kom vi in i Dardanellerne. Det låve 'oerg-lann på begge sider var så underlig øde og stille i den grå dag-brekning, ingen folk eller båter — det ga ingen følelse av at en var på ferdes-veien mellem to verdens-deler, her hvor rutene møtes fra sjøen og fra de fruktbare lann. Der på sydsiden av inløpet lå Troia, som i tidlige tider var stredenes vokter, og behersket gjennemferdselen og den rike handel gjennem dem, lik senere Byzantion og Konstantinopel. Der på sletten foran «det vinnfulle» Troia var det Homer's helter kjempet sine kamper i gudenes påsyn. —

Så rødmet dagen i øst mens vi skar frem gjennem den buktede Hellespont. For en underlig naturens formning dette stredet, med den lange Gallipoli-tangen som på nordsiden strekker sig mot sydvest fra Europa, og legger sig in langs kysten av Asia for å danne denne lange smale vann-veien, mens det jo hadde vært så ulike kortere om denne var gått gjennem roten av tangen lengere nord.

Men se, der på odden lå Leander's Abydos, og over stredet på nordsiden lå Sestos med Aphrodites tempel, hvor prestinnen Hero ventet i tårnet, og da dagen rødmet som nu, fant hennes speidende øie den elskede svømmers legeme skyllet mot strannen, og hun kastet sig i bølgene.

«That tale is old, but love anew

May nerve young hearts to prove as true.»

Over denne samme Hellespont svømte Byron skjønt ingen prestinne ventet; men der nær strannen brast hans skjønne Zuleika's hjerte, brudens fra Abydos. —

«Soft as the memory of burried love»--

I. TIL KONSTANTINOPEL

Her på denne samme strannen var det Perser-kongen, i sin utålmodighet efter å bøie Hellas unner åket, raste og lot havet piske med tre hundre slag og kaste i len-ker, da hans bro fra Abydos over til Sestos ble ødelagt av stormen.

Det var over middag da de smekre minaretene og moskéenes brede kupler på Stambul-halvøen steg over Marmora-sjøens blå flate. Sønnenfor, på andre siden stredet hvitnet hus-klyngene i Skutari, i lange rader lik kaserner, mindre maleriske enda det er Asia. Så kom vi in i munningen av Bosporus, og gie in mellem skibene på havnen utenfor det Gylne Horn. På venstre Stambul med de store moskéer og minareter mot den dyp-blå himmel; foran og til høire hever byens greske og armeniske deler, Galata og Pera, sine husklynger opefter de bratte skråningene. På havnen og inefter det Gylne Horn et virvar av skib og master.

Som vi nærmet os lann kom det flere båter ut mot os. Med ett ble det liv i vår venn Jøden, han fektet med armene i luften, viftet, pekte mot en båt og ropte: «Se, der er min far! og se, der er min bror også!» Og nu lyste det stor giede, og alle sorger syntes glemt for en stunn.

Så kom de tyrkiske funksjonærer og pass-unnersøkel-sen i skibs-salonen. For de fleste gikk det noenlunde lett, og de slapp ilann uten opholl. Bare for Jøden og hans kone gikk det ikke, og de måtte bli ombord. Han fikk ikke engang lov til å hilse på sin far som var der i båten, kunde bare få rope til ham oppe fra dekket. Det var et trist syn å se disse to sitte forlatt igjen da vi drog i lann. Skjønt de jo håbet snart å få det ordnet så de kunde følge efter, var der tunge tårer i den skjønne Jødinnes mørke øine. — Hvorfor disse mennesker, som visst ingen skade vilde gjøre, ikke fikk slippe i lann, syntes vanskelig å forstå; men det viser hvordan Tyrkerne bruker ethvert påskudd for å holle inbyggere som ikke er Tyrker ute fra Tyrkiet.

KONSTANTINOPEL OG FLYKTNINGER

Til hotellet kom det straks om eftermiddagen en depü-tasjon fra Armenierne. Foruten de fastboende Armeniere i Konstantinopel, som ikke hadde flyktet da Tyrkerne overtok byen i 1922, var der nu 5000 armeniske flyktninger. De bodde i leir utenfor byen, men hadde for en stor del arbeid. Foreløbig gjalt det å få henved 800 av dem overført til Armenia. De var alt lovet visa av den armenisk-russiske regjering. 350 skulde gå i den første senning, så snart bare det kunde ordnes med disse lovede visaene for

dem. Fra amerikansk holl var det ydet nær på 11000 dollars til transport og hjelp for disse 800 flyktninger. Det gjalt nu om ikke jeg kunde hjelpe med å få hele saken til å gå i orden. Og så var det selvsagt også ønskelig å få resten av de 5000 flyktninger overført til Armenia så snart det var gjørlig.

Tirsdag 9. juni. Den franske båt som vi skulde reise videre med, skulde først gå neste dag, så jeg hadde tid til å se de russiske flyktninger som var kommet fra Varna i Bulgaria. Det er en tragedie. — Der er mange russiske flyktninger i Bulgaria; meste delen fra Wrangels slagne hær som først kom hit til Konstantinopel, men hvorav vi fikk en del overflyttet dit hvor de hadde lettere for å finne arbeid; en del vente også derfra tilbake til Rusland. Som Folke-forbunnets høikommissær for de russiske flyktninger falt det i min lodd å skulle forsøke å hjelpe dem.

Da den nuværende bulgarske regjering fryktet for at en del av de russiske flyktningene var kommunister som kunde spre farlig smitte, vilde de helst bli kvitt dem. De som ansås for tvilsomme ble innesluttet i en leir nær Varna, og siste vår, i begynnelsen av mars, ble 250 av dem satt ombord i en liten skrøpelig skute, «Triton», snøtt stor nokk til å holle 50 mann. Med tarvelig proviant for noen dager ble de sennt ut i Svarte-havet for å seile til Odessa. Men noen ordning med de russiske myndigheter om å motta dem, var ikke truffet; den russiske regjering var ikke engang unnerrettet. Da de kom til Odessa ble de derfor nektet å lanne. Igjen måtte den vesle «Triton» ut på Svartehavet; men hvorhen? Til noe sted i Rusland nyttet det altså ikke, tilbake til Bulgaria heller ikke; det var ikke annet for enn å forsøke Tyrkiet. Det ble en lang sjøreise, og det lar sig knapt tenke hvad disse mange mennesker led, med mangel på mat og vann, sperret inne i den vesle elendige skuten, så lekk at den vanskelig

vilde flyte. Endelig, efter 26 dagers seilas, nådde den i april Konstantinopel i synkeferdig tilstann. Det var glede ombord, nu slog da forløsningens time! Men nei, heller ikke de tyrkiske myndigheter vilde tillate disse ulykkelige mennesker å lanne; de måtte bli ombord.

Så ble det sennt en dampbåt for å slepe «Triton» tilbake gjennem Bosporus ut i Svarte-havet igjen; men da slep-ningen begynte steg fortvilelsen ombord til raseri. «Triton» hollt på å synke, den var halvfull av vann, og Russerne skrek, og truet med å hoppe overbord, mens de ropte om hjelp. Heldigvis lå en engelsk damper ved siden av; kapteinen hørte ropene, og da han så hvad som foregikk, tok16

han fatt på det tyrkiske politi, og gjorde dem ansvarlig for tap av liv, hvis de våget å fortsette med denne umenneskelighet. De ble da nødt til å opgi slepningen, og måtte tillate Russerne å forlate den synkende skuten. Disse fikk lov til å opholle sig på et lite omgjerdt stykke mark på strannen, innenfor der «Triton» sank; men mat fikk de ikke, og med den hadde det nokk vært skrøpelig bevent i flere dager.

Da jeg straks 2. mai var blit telegrafisk unnerrettet om saken, telegraferte jeg til regjeringen i Moskva og ba om tillatelse for disse flyktninger til å venne hjem til Rusland. Men regjeringen svarte at da den ikke kjente flyktningene, og ikke visste hvad slags folk de var, så den sig nødt til å avslå. Den anså saken for alene å vedkomme den bulgarske regjering, som ingen meddelelse hadde sennt om dette til Moskva.

Imens førte disse stakkars flyktningene en elendig tilværelse der på den åpne strannen, med lite klær og uten mat; og mange av dem vilde ha bukket unner hvis det ikke hadde vært for Miss Anna Mitchell som arbeidet ved Folke-forbunnets kontor for flyktninger i Konstantinopel. Hun fikk samlet penger fra snille mennesker i den amerikansk-europeiske koloni i byen og fra forskjellige institusjoner, så hun hollt liv i dem fra dag til dag. Men nu hadde hun ikke mer enn for noen få dager igjen, og da visste hun ikke hvor hun skulde venne sig hen. Imidlertid vilde hun endelig at jeg skulde være med og se dem, hvilket jeg da gjorde. —

For en elendighet! Det var bare en liten plass de hadde å røre sig på kloss i strannen. En del av den var dekket av et slags tak, vel helst et gammelt tak over noen båter. Unner det lå de, menn og kvinner, tett i tett på bare bakken. En firkant seks fot lang og to fot bred for hver, merket av med noen mursten, var sengen. En haug av jord eller sten var hode-pute, noen få filler lå på bakken til en slags unnerlag for overkroppen. Det var alt. — Her var det født barn, og her var et par mennesker død, bare merkelig at ikke fler var strøket med. — Det var ikke plass for alle unner taket, så noen måtte ligge på bakken utenfor, enda kallere om natten og gjennemblødt i regnvær. Dags-rasjonene var litt brød og en kopp tynn suppe. Men nu var som sagt de siste insamlete midler gått.

Flyktningene hadde hat med sig litt penger da de kom, omtrent 700 tyrkiske punn tilsammen; men dem hadde det tyrkiske politi tatt, og vilde ikke betale dem tilbake, da disse pengene, så vitt jeg skjønte, skulde brukes til å dekke ut-Lo Savio. Quisling.

Dupuis. Nansen. Carle.

KOMMISSIONENS MEDLEMMER I ERIVAN

ARMENISK LANSBY MED VANNINGS-KANAL, PÅ A R AKS-S LETTEN (s. 99).BÅT-TYPE FRA SORTE-HAVET (SAMSUN), SOM HAR LIKHET MED DE NORSKE

VIKING-SKIB

TIFLIS. DEN GAMLE KONGE-BORG METEKH, NU FENGSEL, OVER KURA (S. 48).FLYKTNINGER I KONSTANTINOPEL

giftene forbunnet med å transportere flyktningene bort igjen, vel helst til kirkegården. Til betaling for leien av dette logiet kunde det vel ikke være.

Det var ellers merkelig så godt de så ut mange av disse forjagede, til tross for alt de hadde lidt; kvinnene så

delvis sunne og kraftige ut, mens andre jo var uttærte og slitte, noen av mennene var store, sterke, og arbeidsdyktige. Med Quisling som tolk, talte jeg med noen av dem. Deres eneste ønske var å komme en steds hen hvor de kunde få arbeid og ernære sig selv, dette liv var ikke til å holle ut. De vilde gjerne til Rusland, men også annensteds, det var ikke så nøie hvor, bare ikke tilbake til Bulgaria. Flere av dem var dannete mennesker, og kunde tale noe fransk; men de var villige til å ta et hvilketsomhelst arbeid.

Hvad kunde gjøres? Vanskeligheten var, at da de for å komme bort fra isolasjons-leiren i Bulgaria, hadde erklært sig villige til å reise tilbake til Rusland, så ble de anset for å være bolsjeviker, og intet lann vilde motta dem. Jeg talte med Bulgarias minister i Konstantinopel, hr. Radeff; men hans regjering vilde unner ingen betingelse ta dem tilbake, forsikret han, og den tyrkiske regjering var like bestemt på at de ikke fikk lov til å bli i Konstantinopel. Det så sandelig vanskelig ut; men lignende floker har vi jo hat så mange av, og i enda større målestokk, i arbeidet for flyktningene i Europa.

Den endelige løsning ble i dette tilfelle, at ved hjelp av penger stillet til min rådighet av forlagsbokhandler Chr. Erichsen i Kjøbenhavn, kunde vi foreløbig påta os unner-hollet av flyktningene. Senere overtok den store amerikanske organisasjon «Near East Relief» unnerhollet av dem i intil et par måneter, på betingelse av at en endelig ordning av spørsmålet innen den tid kunde garanteres, og en sådan garanti påtok jeg mig. Endelig ble Frankrike beveget til å motta et visst mindre antall av disse flyktningene som var gode arbeidere; og på min intrengende henstilling gikk soviet-regjeringen i Moskva velvillig med på å motta resten, på betingelse av at den bulgarske regjering ikke i fremtiden vilde senne russiske flyktninger til Rusland uten overenskomst med Moskva.

Om våre to stakkars tyrkisk jødiske «flyktninger» ombord i «Semiramis» var det sørgelige nyheter; tross alle anstrengelser som var gjort, måtte de venne tilbake med neste båt, uten å komme i lann. Nu kom hver dag mannens gamle far og mor og sat på bryggen og så op på sønnen og svigerdatteren, som sat ombord og så ned på dem og gråt. Men ellers sa Jøden til Schweizerne, som

hadde vært ombord, at han skjønte ikke hvorfor han ble hindret, kanskje var det hans egen bror som motarbeidet ham for selv å gå in i forretningen og dra avsted med profitten.

Om eftermiddagen måtte jeg en tur inom Sofia-kirken, for å se denne vidunderlige kuppel-hvelving igjen, dette mektige ovale rum, så helt og harmonisk, så samlet som intet annet, med den veldige kuppel svevende så lett over, — en menneske-åndens triumf over det tunge stof. — Det er og blir en av arkitekturens merkeligste verker, og selv om den byzantinske kultur intet mer hadde frembragt enn dette rum, vilde den ha en høi plass. — Det eventyrligste ved dette bygverk, reist av keiser Justinian i årene 532—537, er jo at det springer frem så tidlig, og så tilsynelatende helt uforberedt, uten noen påviselige forbilleder i noen tilnærmelsesvis lignende målestokk. Forbinnelse med vester-lannenes arkitektur kan det ikke ha, den sto for lavt på hin tid; og den kunst som hvelvet Pantheon-kuppelen i Rom var forlengst glemt.

Dette er et Østens verk. Bygmesterne Anthemios fra Tralles og Isidoros fra Milet var vel Grekere fra Lille-Asia, som for å løse de mekaniske problemer, forbunnet med de uvant veldige konstruksjoner, støttet sig på den greske videnskap, og særlig da Arkhimedes. Men selve bygver-kets idé? Dette rum, med de fire mektige pilarer i firkant som bærer den centrale, svevende kuppel, hvortil på hver side slutter sig en halvkuppel som gir rummet denne merkelig avrunnete helhet, det har knapt noen forbinnelse med Grekenland.

Jo mer en grunner over denne gåde, og jo mer en ser av armeniske og georgiske kirke-bygninger, desto mer synes en å måtte gi Strzygowski1 rett i at grunn-idéen til Sofiakirken må stamme fra Armenia eller Georgia. Den oprindelige grunn-type for den armeniske kirke-bygning må jo netop hå vært firkanten med de svære pilarer i ae fire hjørner, som med små hjelpe-nisjer over hjørnene bar den centrale kuppel, hvortil så sluttet sig halv-kupler over de halvrunne apsiser på sidene. Liksom Leonardo og Bramante vel har fått idéen til sine kuppel-konstruksjoner fra Armenierne, har også Anthemios fått grunn-idéen til sit storverk fra samme opkomme. I

Byzans var det på hin tid megen forbinnelse med Armenia. — Det er i så fall eiendommelig at de bærende idéer i de to hoved-kirker for den østromerske og den vestromerske kirke, Sofia-kir-

1 Josef Strzygowski: Die Baukunst der Armenier und Europa. Bd. II, ss. 777 ff. Wien 1918.

ken i Byzans og Peters-kirken i Rom, er sprunget av arme-nisk ånd, fra den forkjetrede gregorianske kirke, med den foraktede monophysitiske lære at Kristus bare var av en natur, den guddommelige, mens han likevel var blit helt menneske.

Muhamedanerne lot sig ikke anfekte av disse de kristnes spisfindigheter, de forvandlet deres kirke til Allah's med litt kalkpuss over de vakre mosaikkene og freskene, og ved å ordne teppene på gulvet i retning mot Mekka. Og når de kristne nu vil tre in i sine gamle kirker, må de ta rettroende tøfler på sine skitne ben, og beholle hattene på sine vantro hoder.

Men for rett å hedre Allah lot Konstantinopels erobrer Muhamed II bygge en ny stor moské (1471—1473) av Christo-dulos, vel også en Greker. Den ble en efterligning av Sofiakirken, men merkelig nok mer lik den armeniske firkantete grunform. — Det er jo ellers underlig så disse Allah's fanatiske sønner har kunnet opta kristne, ja hedenske elementer; selv halvmånen og stjernen er jo ikke deres, det var Byzantions merke fra tidligste tider, og finnes alt på gamle byzantinske mynter, og på statuer av månens gudinne Hekate, stjerne-nattens datter, som ble dyrket av Thra-kia's halvbarbariske folk.

En vandring gjennem sultanens skjønne have, med de skyggefulle trær og de stille ganger, så langt fra byens larm; en utsikt fra terassen over det Gylne Horn og Bosporus, mens solen sank i vest. Men sultanen er ikke mer, Konstantinopel er ikke lenger kaliffens sete, Islam's mektige mitpunkt, som det engang var. — En ny slekt strever med å gjøre asiatisk Tyrki til en europeisk ståt, men vil beholle erobrer-folkets gamle kriger-skikker. Tidene skifter.

Om kveilen var jeg i en meget forskjellig, nutidens del av denne verden. Vi var inom restauranten Maxim, som er startet og ledet av en russisk Neger fra Moskva. Der var sang og musikk og dans, men særlig mange Russer-inner som vartet op, og også, hvor det passet sig, var selskaps-damer og superte med gjestene; de kunde da bli meget høirøstede og muntre. Mange av dem var av god familje. De var flyktet hit med Wrangel's armé i 1921, og jeg hadde set flere av dem for tre år siden her i Konstantinopel. Dengang gjalt det om mulig å komme bort fra byen før tyrkisk styre kom tilbake; men nu syntes de å være grodd godt fast.

II. FRA KONSTANTINOPEL TIL BATUM.

Om eftermiddagen, onsdag 10. juni, skulde det bære videre med den franske damper in i Sorte-havet. En deputasjon fra Armenierne bragte ombord en praktfull blomsterkurv til avskjed. Slik rørende taknemlighet virker mest beklemmende, når en ikke enda har kunnet gjøre noe for dem; og alt en kan si er at viljen er god nole, men en vet jo ikke hvor langt evnen rekker.

Så endelig ble det kastet loss, og vi gie ut fra lann. Utenfor os lå en svær Orient-damper omkranset av et myller av båter; den lettet just også på sin vei mot Østens verden. Innenfor os steg hus ovenpå hus opefter de bratte skråningene i Galata til det gamle genuesiske borg-tårn, nu brann-vakt, øverst der oppe. På andre siden hadde vi Stambuls brokede hus-masser med de brede moské-kupler over. Og mellem begge by-deler et virvar av skorstener og master inefter det Gylne Horn. Utenfor lå stredet blinkende, med Marmora-sjøens brede linje bakenom. — Vi svingte runt på det trange rum mellem forankrete skib, og dampet nordøstover gjennem Bosporus, mens moskéenes kupler over Stambul og minaretenes slanke master lenge sto mørke mot den sollyse vesthimmel, og Konstantinopel sank langsomt bak os.--

For en underlig sammensatt rede av ulike elementer denne larmende maurtuen ved Bosporus — et myller av venner og fiender sammen, men mest fiender. Et mektig sete her hvor to verdener møtes ved denne smale vannveien mellem to hav. En vemodig diktning fra svunn'ne tider unner fremmed åk.

Gjennem tusen år med skiftende skjebner dannet her det byzantinske keiserdømme, tross alle feil og svakheter, et eiendommelig kultur-centrum, med tilsig fra vest og fra øst. Til sin siste seige dødskamp i det 15. årh., var det en

demning mot de stadig pÅny fremstormende horder av kultur-fientlige barbarer. Har vi forståelsen av hvad det betød for den hvite menneskehet? —

Først var det Perserne, men de var jo også kulturbærere. Så kom Araberne som en storm-flod i fire hundre år, men brøtes om igjen og om igjen mot dette bolverk. I syv år på rad (672—679) beleiret de Konstantinopel til Ians og til vans. Bosporus var full av deres skib; men de kunde ikke stå sig mot «den greske ill», og meste delen av deres strids-krefter ble ødelagt. Så kom de igjen (718) med nye fanatiske skarer, og igjen ble de slått tilbake og ødelagt.

Vet vi hvad det vilde ha betydd for vor kultur om denne demning var fait den gangen, og Arabernes skarer uten hindring kunde ha oversvømmet Europa, da deres velde sto på sin høide og rakk med uimotståelig fremgang fra India til Atlanter-havet? — Sant nok, de var et østens kultur-folk, og det er vel dem som vil si at det var et tap for Europa at de ble stanset, de hadde en langt høiere kultur enn datidens Europeere. Men den senere utvikling vilde ialfall blit en ånnen, og Europa idag vilde hat et helt forskjellig utseende.

Ulike uhyggeligere var imidlertid de som kom efter: Seldjuk-Tyrkerne og Ottomanerne, nomader og vilmans-flokker, hvis eneste mål var plyndring, og hvis krigs-plan var å utrydde akerbruks-folkene og legge lannene øde for deres vilmenn og fe-nomader.

Og samtidig innenfor disse uovervinnelige murer, hvilken tumleplass for skiftende politisk spill, med all hine tiders grusomhet og troløshet, mens rovfuglene i stadig nye flokker samlet sig ute i grenselannene i øst, i syd og i nord, og stundom bulret mot selve byens porter.

Her i Miklegard var det jo også at våre forfedre Ver-ingene, til dels sammen med Armeniere, dannet keiserens livvakt, og en egen hær, og drog i kamp og på herjetog runt om i lannene mot Tyrker og Sarasener og Vest-Romere og Bulgarer Her var det den norske høvding og slags-kjempe Harald Hårdråde, klok og listig og sterk, øvet sine bedrifter og hærverk.

Grusomheter og vols-gjerninger var det nok ikke bare på kultur-fiendenes side. Kan det tenkes et hesligere mareritt enn da den ellers dyktige, kristne keiser Basileios II, efter seiren over Bulgarerne i 1014, sente 15 000 fanger hjem med utstukne øine; noen av dem hadde fått beholle det ene øie for å være førere for de andre, og da barbarernes fyrste, mer følsom enn de kristne seierherrer, døde av hjerte-slag ved synet av sine menn.

Og andre syner: da den tapre keiser Romanos IV ved forrederi tapte slaget ved Manazkert i Armenia (1071) og ble selv tatt til fange av Seldjukkene, og sultanen, den blodige Alp Arslan, satte foten på den fangne keisers nakke, og så ga ham livet og friheten og hedret ham som gjest; mens keiseren, da han kom tilbake til sine, ble overfalt av sit eget forrederske hoff, avsatt, og på vanlig vis blinnet, og til slutt ryddet av veien. Da var Byzans's blomstrings-tid til enne.

Så kommer det 15. århundre da det engang mektige byzantinske rike var svunnet in til en ubetydelig småstat. Tyrkerne hadde revet stykke efter stykke fra det, så det var ikke stort mer igjen enn selve Konstantinopel med Bosporus-halvøen, og så noen sprette landsdeler: Thessa-lonika, provinsen Misithra på Pelopones, øene Lemnos og Thasos, byene Varna og Mesembria i Bulgaria. Men enda hollt det sterke Konstantinopel sig i lang tid, og det lyktes ikke sultan Murad II å ta byen ved sin storm på den i 1422, da det for første gang i østen ble anvent kanoner; og merkelig nok var det Tyrkerne som brukte denne vestens opfinnelse. — Innenfor byens murer gikk livet ubekymret sin gang tross alle nederlag utenfor; det var som man ikke så faren og den nære unnergang, og man unnerhollt sig på besste vis med store prosesjoner, dramatiske forestillinger i Sofia-kirken, o. a. m.; og når

det var tid ble også av og til en fremmed sennemann mottatt med fyrstelig prakt.

Men igjen ble byen angrepet og beleiret av sultan Muhamed II med 165 000 mann i april 1453, og mot denne styrke kunde den tapre keiser Konstantin den XI alene stille i alt 7000 mann. Tyrkerne hadde desuten kanoner, og fjorten baterier og tolv store kanoner bombarderte natt og dag byen med sten-kuler av op til 500 puns vekt, og det var vanskelig å fylle de bresjer som ble sprengt i de sterke murer. Det var en fortvilet kamp; men den tapreste og utretteligste av alle var keiseren selv.

Så kom den tragiske slutnings-kamp, tirsdag den 29. mai 1453. Den siste keisers siste ritt om kveilen foran Tyrkernes veldige stormløp, runt til troppenes forsvars-stillinger; og han muntrer op sine menn. Så efter gudstjenesten i St. Sofia, og efter å ha tatt avsked med sin hus-stann og bet hver enkelt om tilgivelse for mulig urett, tar han sin stilling i den store bresje hvor hoved-angrepet må ventes.

Kl. 2 om natten brøt stormen løs, og da den unge seierherre, Muhamed II, red in i byen neste morgen kom han

tett forbi keiserens lik, begravet unner en haug av hans trofaste menn; han hadde kjempet til det siste. En Tyrker fant det blodige lik, skar hodet av og bragte det til Muhamed, som i seiers-rus lot det stille ut på toppen av Justinian's malm-søile. Siden ble det sennt runt til stat-hollerne i de asiatiske provinser til utstilling. — Slik ente det byzantinske keiserdømme.--

Vi gie stadig videre in gjennem dette merkelige, smale stredet. Dets greske navn Bosporos skulde muligens bety okse-vadestedet (Øksnevad)l. Skjønt dette er meget usikkert, kan det være sansynlig nok at oldtidens folk har satt over her med sin buskap. Stredet er lik en stor buktende elv, som har skåret sin renne med bratte sider gjennem det flate fjell-lann som forbinner Asia med Europa. — Hvordan kan en slik renne være dannet? På flere steder syntes det mig å være merker, flate fjell-terasser, efter en tid da havet sto høiere enn nu. Lignende merker mente jeg også å ha set ved Dardanellerne og på flere nes og øer langs kystene av Grekenland. I hin tid da havet sto noe høiere, er så denne lann-rygg, som demmet for Sorte-havet og gjorde det til en insjø skilt fra Middelhavet, litt efter litt blit erodert ned til nær havets nivå. Men så er hav-flaten sunket, Sorte-havet er igjen blit en insjø, og en svær strid elv er igjen strømmet ut over denne lann-ryg"g> °S har gravet sin renne dypere og dypere. Så sank havet mer og mer til langt unner nuværende hav-nivå; elven ble da stridere, og grov rennen tilsvarende dypere, intil dens bunn nærmet sig havets nivå. Så steg havet igjen, og flere ganger sank og steg det, intil det til slutt instillte sig i det nivå det nu har, og elve-rennen ble til det strede vi nu farer igjennem.

Slik må det omtrent ha gått for sig, hvis havet har vekslet i volum; og det må det ha gjort i is-tidene. Gjennem de lange tider da jordens klimater var så varme at der ingen store is-breer fantes, hverken på Grønland eller ved Sydpolen, sto havet høiere enn nu, kanskje en tyve meter eller mer. Men da unner is-tidene jordens store is-dekker ble dannet over Europa, i deler av Sibiria, over Nord Amerika, og også i Syd Amerika osv., ble det så meget vann bunnet i disse breer at havet sank dypt unner dets nuværende nivå; og det var først da breene igjen smeltet og vannet strømmet tilbake, at havet igjen steg.

1 Et gresk navn med denne betydning skulde, efter hvad dosent Emil Smith gjør mig opmerksom på, ventes å ha hat formen Buporos, eller også Boosporos (av genetiv sing. boos).

I hine tider med en lavere hav-flate, for ikke så meget lenge siden, har Sorte-havet vært en insjø, og gjennem Bosporus-dalen strømte en mektig elv. Alt på hin tid ferdedes mennesker i de store skoger.

Vi farer frem langs de skjønne bredder med de mange palasser som speiler sig fredelig i vannet, uten merker efter de blodige dager som gikk; over dem frodig-grønne fjell-sider med yppig løvheng. — Lykkelige natur som sultanens makt-bud like til det siste har skånet mot fabrikker og røkspyende skorstener, olje-tanker, larmende kraner, og ånnen nutidens styggedom, Sultanene vilde ha sit Eden, sine haver, sine haremer, sine skjønne Eva-

døtre i fred, skjermet mot ingrep av tidens brutale prosa. Selv et blodig uhyre som Abd-ul-Hamid, som nød å la Armenierne myrde i tusener, hadde vel sine sentimentale svakheter, og vilde ha en fredet tilflukt i naturens skjød. — Men nu er også Tyrkiets time slått, den moderne tid, fabrik-pipenes og olje-tankenes, holler snart sit intog også langs Bosporus's skjønne bredder.

Klimatet er ellers ikke så varmt langs dette stredet som en efter bredde-graden skulde vente; alt fra oldtiden var den kjent, den kalle Boreas som strøk syd gjennem Bosporus fra Sorte-havet og fra det ukjente Skythien.

Vi kom forbi levningene efter de gamle befestninger nær Konstantinopel, med de normanniske tårn og murer, som så lenge hollt stann mot Tyrkerne.

Ved kvell var vi ved utløpet, solen sank netop mot den siste tangen med fyrtårnet i vest, og Sorte-havet åpnet sig for os. Det var som vi seilte in i en ny verden. Gjennem dette samme stredet seilte sagnets Argonauter på vei mot det rike Kolkhis, her møtte de den blinne olding, kong Phineus, som kjente kursen dit, og vilde fortelle dem den, hvis de vilde fri ham fra de ekle harpyene som rakket til maten, så han aldrig kunde få spise den i fred. Boreas's vingede sønner fikk lett bukt med dem, og Phineus gav Argonautene gode råd om hvordan de skulde finne frem. — Vi traff ingen blinn olding og ingen harpyer; men vor tids aeroplaner med sine kule-sprøiter kunde sikkert ha hjulpet ham enda bedre enn Boreas's sønner.

Så gie vi ut på det Sorte Hav, og vente østover langs nordkysten av Lille-Asia. Neste morgen (11. juni) kom vi til Zonguldak, hvor skibet skulde ta in kuli. Det ligger et kort stykke nordøst for den gamle greske koloni Heraklea (nu Eregli) den siste havn Argonautene kom til før Kolkhis, og hvor deres styresmann Tiphys døde.

Kull-sjau ombord er kjedsommeligheten rendyrket, selv her i Lille-Asia. Mens den sto på tok noen av os en tur

i lann. Her er utstrakte kuli-lag som tildels ligger helt oppe i dagen, med skrånende fall, for det meste i kalksten; og nu i senere tid blir det virket kuli, av middels kvalitet, i mange miner, for det meste drevet for fransk regning. — Da vi kom i lann ble våre pass tatt fra os, og vi fikk dem først tilbake da vi igjen reiste ombord. Dette er vistnok for å hindre os fra å rømme in i det indre av Anatolia. Tyrkerne ser med mistenksomme øine på alle fremmede, og til tross for all modernisering søker deres myndigheter årvåkent å hindre fremmede fra å trenge in på deres jordbunn, hvorfra de nu også, sine tradisjoner tro, har radikalt fordrevet andre folk, som Armeniere og Grekere, mens Jødene tolereres bedre, og også delvis Franskmenn.

Jeg gikk en tur op på høidene over byen. Ingen skog og få busker, mest et dekke av ormegress overalt, noe rododendron, og her og der noen små eker og andre løvtrær, og så noen frukttrær. Litt mais så vi også og en liten aker med havre; men ellers merkelig lite dyrket mark. In igjennem strakte sig et høit berg-lann med åsrygg bak åsrygg og daler imellem med frodige grønne dalsider; men så merkelig lite bebyggelse å øine. Det så ut som et vakkert, fruktbart lann med store forsømte muligheter; vel også her herjet unner krigens svepe.

Folkene er muhamedaner, og kvinnene bærer fremdeles slør, som vandrende svarte nattens skygger, uaktet det jo nu skulde være innført nye skikker. Så merkelig ingrodd denne forestilling er at de ikke må vise sine hulde åsyn, selv om de er aldrig så gamle og herjede, for noen fremmed mann, og vel aller minst for en vantro. På en liten aker-lapp arbeidet noen halvvoksne barn og en kvinne, vel deres mor. Vi ble stående på stien over dem, for å se på arbeidet; men straks vi kom reiste kvinnen sig, som ikke hadde sløret med, og vente halstarrig ryggen til med bortvent ansikt; efterhvert som vi flyttet os, snudde hun stadig ryggen mot os, enda der ingen andre vidner var. Da vi gikk videre, så vi på avstann, at hun igjen var ivrig i kast med arbeidet. Likedan nede i byen, kom vi i bøiningen av en trang gate uforvarende over en gammel kone som talte med et barn, så straks var det svarte sløret løftet op for det rynkete fjeset, mens vi bare hadde øine for barnet, som var en skjønhetens åbenbaring.

Transporten op fra sjøen foregår her på menneske-rygg, og vi sto lenge og så på de mange kraftige typer av bærere på strannen. De bar op svære sekker med mel, malt av amerikansk hvete i Konstantinopel, og nu losset her.

Tenke sig, dette fruktbare lannet som har rum og jord nokk for det mangedobbelte antall inbyggere, hvis det bare ble dyrket, infører korn og mel fra Amerika, og senner så i steden den amerikanske plante tobakken tilbake dit! Verden er sandelig underlig.

Mange folk, mest menn, kom ombord for å reise til Trapezunt. Det ble sagt at de var Kurder for en stor del. Det var rørende å se dem ta farvell med sine slektninger som fulgte dem ombord; til avskjed kysset mennene hverandre på begge sider av munnen. Noen av dem var kraftige karer som så godt ut; de var åbenbart av samme type som mange av bærerne i lann. Underlig med disse Kurder, de menes jo å være delvis av arisk oprindelse, ja det er endog ment nordisk. Deres sprog er beslektet med iransk. Jeg kan jo ikke si at flertallet av disse her gjør noe særlig hjemlig intrykk. Noen enkelte har vistnok brunlig hår, og kanskje også blåaktige øine; men de fleste ansikts-typer virker fremmed orientalsk: noen semitiske med lange krumme neser og svartaktige ansikter, andre mer lik russiske Tatarer med sterke kinn-ben, og med full-skjegg, svart, eller gråsprengt, eller hvitt; en av dem er så mørk i ansiktet som en Hindu.

Det er ellers et broket liv av folke-slag på dette dek. Der forut sitter alvorlige Tyrker i krets, det er vel kjøb-menn kan henne, som drøfter sine forretninger. Her mit-skibs er det et mylder av folk: Perser med sine hvite kjortler med flagrende flak, det ser ut som skjorte-flakene henger ute; stoiske Kurder med sit store skjegg sitter ubevegelige på sine eiendeler; semitiske typer med langt grått visdoms-skjegg, krumme neser, og hvite turbaner; det er som fedrene Ahraham og Isak selv kunde ha trått ned på denne dampers dekk. Så disse tilhyllede kvinne-spøkelser i svarte slør, de er nok ikke av Sara's slekt, hun som lo i teltet. Men in imellem, som det altid livgivende, tumler barn i ukuelig livs-mot.

Ved solefals tid hollt to gode muselmaner bønn og bodsøvelser på storluken. Med korslagte ben, og ansiktet vent mot Mekka, som vel nærmest var i syd for os, sat de på hvert sit teppe, og gjorde alle sine merkelige legemsøvelser. Snart buktet de sig ned nesegrus, med hennene flate foran sig, så rettet de sig op, så ned igjen, uavlade-lig; så reiste de sig helt op så de sto, og bøiet sig helt til dekket, en merkelig prestasjon for en gammel mann, så op, gjentatt tre ganger; så sat de ned med korslagte ben igjen, og de samme buktninger som før. Dette fortsattes det med i meget lang tid, jeg kan ikke si hvor lenge. DetSAMSUN

syntes beundringsverdig at disse to gamle mennene hadde så smidige og uthollende legemer; men det må jo være merkelig sunne øvelser, som den vise Muhamed har regnet på skulde holde sunheten ved like i hans folk, liksom de mange vaskninger som han også foreskrev.

Neste formiddag, fredag 12. juni, kom vi til Samsun, hvor vi ankret utenfor på reden, og jeg fikk sennt noen brev med en Franskmann som gikk ilann. Fra denne by går en jernbane in i lannet til Sivas. Her fra sjøen så byen ikke anselig ut; jeg verdsatte den til «ikke over ti tusen mennesker, sansynlig meget mindre»; men siden erfarte jeg at den nu har over 35 000, og at den har betydning bl. a. ved å være et centrum for den ypperlige tobaks-dyrkning i disse strøk, og for tobaks-handelen. Jeg erfarte da også at dette hadde ikke minst Amerikanerne god greie på, og en amerikansk tobaks-trust hadde kjøpt op hele den siste tobaks-høst i denne del av verden, og tobakken får vi så for en del igjen, så vidt det ble mig sagt, som «Virginia cigarets».

Vi drog straks igjen videre. Om eftermiddagen fikk vi plutselig en regn-skur, og det var et muntert syn å se alle de gravalvorlige Kurder, og Tyrker, og de gamle semitiske patriarker, og Perserne med de flagrende skjorte-flak, styrte mot storluken ned til rummet, og så ble det spredt et telt over luken så de fikk det tørt der nede. En eller ånnen hadde en gramofon, men det var nok bare en plate til den med en ensformig persisk melodi, som lød op til os uavladelig og uten ophør. En merkelig musikalsk nøisomhet.

Om kveilen så jeg dem køie sig der nede alle familjer i det store rummet; de tilslørte var vel også med, men nu uten slør, hvordan de overlevet det var mig gådefulit. Hver familje hadde et lite areal for sig på mellem-dekket, hvor de laget sin rede med tepper og plagg, og de fikk det lunt og godt, og sov de retferdiges søvn. — En liten

persisk jentunge lekte med en kurdisk jentunge, og den tykke persiske faren sat blid og runn og snakket med noen andre Perser, mens han av og til kastet et opmuntrende ord til de lekende ungene. Så skulde de legge sig, og Perseren sa at datteren måtte si pent godnatt til den kurdiske piken, som sto genert og vel var fattigere og uanseeligere. Den lille Perser-piken løp bort og kysset henne, og så ble det lek med- faren, og hun danset avsted foran den fete blide mannen til sengs, men Kurder-piken forsvant i stilhet.

Neste morgen, lørdag 13. juni, ankret vi på reden ut for Trapezunt, den gamle greske koloni, som har vært den

viktige ennestasjon og havn for karavane-handelen med Persia og med Østen, men som i senere tid, efter at Grekerne og Armenierne har flyktet bort, har tapt meget av sin betydning. — Her er åbenbart mer nedbør enn lengere vest på kysten, vegetasjonen er frodigere, åsene mer skogkledde. Lannet stiger i rygger inover bak byen, mot de høie fjell-rekker langt inne. Over dem mot syd og sydøst går veien til Erzerum og det armeniske høilann. Men da adkomsten over disse uveisomme fjell-strekninger i tidligere tider altid var besverlig, var det naturlig at Armenia kom til å ha sine viktigste forbinnelser mot øst og syd, og mindre med Sorte-havet.

Her i Trapezunt gikk de fleste av pasasjerene fra borde, Kurderne med sine eiendeler i svære kurver og kasser på ryggen, Perserne svinset omkring med sine hvite skjorteflak flagrende, de alvorlige Semiter, med sin verdigste mine, alle stimlet i rekke og rad ned falreps-trappen og ombord i båten, som steg og sank på dønningene, og flere falt i vannet. Verst var det med en stakkars syk kone som måtte bæres ned på ryggen av en mann; det hollt på å gå galt; men så fikk han i siste øieblikk fotfeste i båten uten å falle.

Vi skulde bli liggende her hele dagen til om kveilen, for ikke å komme til Batum om natten; det er bare ti timers reise dit. Vi fikk da en båt og reiste i lann. Det var ut for den østligste og nyeste del av byen vi lå for anker, da det her er en bukt hvor det er litt beskyttelse mot vestlige vinner, og her er også tolboden på den fremspringende odden, som har et lite fort på ryggen. På sydsiden er denne bydel begrenset av et 250 m. høit fjell, av Tyrkerne kalt Boz Tepe, det grå berg, med flat topp og med stupbratte skråninger mot byen. Av Grekerne ble det kalt Mithrios-fjellet, da det på toppen sto en statue av Mihras, den indiske og iranske sol-gud, hvis kultus fikk en vid utbredelse i de første århundrer e. Kr.

Da vi kom i lann ved tolboden ble våre pass tatt i forvaring av de tyrkiske tolmenn, og likeså fotografi-apparater da der skal være befestninger som det ikke er tillatt å fotografere. — Byen ligger malerisk til opefter skråningene som omgir bukten. Der er små haver in imellem husene på alle kanter, med grønsaker, og morbær-trær, cypresser, laurbær, fiken, valnøtt, vin, osv. En av de viktigste ut-førsels artikler skal være hassel-nøtter; Trapezunts fikener er også bekjent.

Et stykke op i de trange, bratte gatene møtte vi en ung mann som stanste og spurte på engelsk om jeg var dr. N., og

da han fikk bekreftende svar, hilste han fra den britiske konsul og sa at denne stillet sig til vår disposition om vi ønsket hans hjelp på noen måte. Jeg svarte med takk at jeg gjerne vilde få lov å hilse på ham senere.

Som vi "fortsatte opigjennem kom vi forbi flere store hus som så ut til å stå tomme. På et så vi en gresk in-skrift; vi gjorde det til å være en forlatt gresk skole, hvilket også senere viste sig å være riktig. En ånnen stor bygning høit oppe med murer omkring, var et forlatt gresk kloster. — På gate-hjørnene så vi gate-navnene malt med russiske bokstaver. Det er minner fra Russernes besettelse av byen i to år (mars 1916—februar 1918) unner krigen. De hadde da inrettet helt russisk styre her, og hadde bl. a. bygget gode veier fra kysten til inlannet, og særlig en vei til Kars. Slikt gjør ikke Tyrkerne, og de tyrkiske inbyggere selv ønsket derfor at Russerne kunde ha hollt byen enda et år lengere, eller også begynt et år før, så hadde de bygget flere veier.

Vi kom op på en høide og hadde byen unner os. Den eldre og største del av den ligger vestenfor den bukt hvor vi lå til ankers, og der er det også den eldste greske koloni har ligget. På en berg-rygg med trange kløfter på to sider

et stykke unner os, så vi ruiner av en gammel borg og av murer med tårn og takkete murkranser. Det var Trapezunts gamle befestninger og borgen med det keiserlige palass; minner fra storhets-tiden. — På en høide et stykke innenfor byen så vi en rekke velstans-villaer med frodige haver omkring. Det var rike Grekere som hadde bodd der; men da Tyrkerne kom tilbake, hadde de måttet flykte med untagelse av noen få som er russiske unnersåtter. Disse flyktede Grekeres villaer var nu tatt i besiddelse av Tyrkere, efter den bekvemme loven, som før er nevnt (s. 11). Men de forstår ikke å holle dem vedlike, og de forfaller hurtig. Den besste av villaene hadde den russiske konsul.

Unner Russernes okkupasjon av byen, da Tyrkerne var flyktet, plyndret Grekerne, og tildels også Armenierne, Tyrkernes hus, til gjengjell for tidligere massakrer. Da så Tyrkerne kom tilbake og fant sine hus plyndret, hevnet de sig ved massakrer på Grekerne og Armenierne, og alle av disse som ikke ble drept, flyktet da fra Trapezunt som fra Samsun og de andre byer på kysten. Dette fikk imidlertid en ødeleggende virkning på forretnings-livet i disse byer, da handelen og utførselen for en overveiende del var i Grekernes og Armeniernes henner.

Mr. Dupuis og jeg hilste på den britiske konsul, Mr. Knight, som tok meget elskverdig mot os. Han bodde i

et vakkert lite hus høit på skråningen, med vid utsikt over byen, og med en liten frodig have foran, hvor fuglene sang, og jeg hørte bogfinkens kjente strofer.

Vi gikk med ham en tur gjennem den gamle by-del og så de ærverdige murene som omga den eldste befestede by. Denne lå på en flat fjell-rygg, et par hundre meter bred, begrenset av to dype kløfter med stupbratte sider på øst- og vestsiden og av sjøen på nordsiden. Ved en mur tvers over fjell-ryggen på sydsiden kunde den lett forvandles til en sterk festning, og det er åbenbart denne fjell-rygs form som har gitt den oprindelige greske by navnet Tra.-pezos. Over de dype kløfter på begge sider fører broer.

Innenfor de gamle murer er nu det tyrkiske kvarter, hvor utelukkende muhamedanere har bodd like siden de tok byen i 1461, otte år efter Konstantinopels fall. De har vel straks utryddet og fordrevet de kristne Grekere, og slått sig ned i deres hus. Det er sagt at bare en tredjedel av inbyggerne i det hele fikk bli, og det var vel helst bunfallet.

Men ellers er ikke muhamedanismen forbunnet med noen sikker rase-forskjell i disse strøk. Som Lynch omtaler[1] er det hele lansbyer på denne kysten, hvor inbyggerne er muselmaner; og disse vilde på det bestemteste protestere mot å bli kalt noe annet enn Osmaner, skjønt deres greske og kristne oprinnelse er sikker nokk. Det er forøvrig karakteristisk for disse Grekere, at de fremdeles er like berømt for sine fremragende teologiske evner, som de var det unner det greske keiserdømme; dengang forsynte de kirken med biskoper og nu Islam med mollaher. Men til tross for deres muhamedanske fanatisme og kristen-hat, har de beholdt mange kristne skikker og kristen overtro. Når sykdommen tvinger dem i kne, kommer Madonna frem, og hennes billede blir hengt over sykesengen; og den syke drikker den forbudte vin av den gamle nadver-kalk, som fremdeles opbevares og betraktes som et helligt klenodium av hele menigheten, uten at de kanskje selv vet hvorfor. Det er i likhet med de gamle trylleformularer og annet hekseri og troldom som hos mange kristne folk henger igjen fra eldre religioner og eldre overtro.

Vi så vestsiden av den gamle borg og keiser-palasset: med sine høie takkete murer og tårn rager den høit over den dype vestre fjell-kløft, som i sin yppige frodighet lå unner os der vi sto på broen, lik et hemmelighetsfullt eventyr av skyggefulle tykninger og snar, med alskens sydens trær, og laurbær, og myrt, og vinranker, og eføi

1 H. F. B. Lynch: Armenia, London 1901. Vol. I, s. 11.

høit opefter fjell-veggene. Det er en ideel beliggenhet for en middelaldersk borg, en forstår hvordan denne hovedstad kunde holle sig så lenge mot Tyrkernes angrep.

Keiserdømmet her i Trapezunt ble oprettet av Alexios — en etling av Komnenernes keiserhus og en nevø av dronning Tamåra av Georgia — da Konstantinopel falt i 1204 unner det heslige fjerde korstog, og det ynkelige

latinske keiserdømme ble oprettet der. Selv efter at det greske keiserdømme i Konstantinopel ble gjenoprettet seksti år senere, hollt keiserdømmet i Trapezunt sig uavhengig like til byen ble tatt av Tyrkerne unner Muhamed II. Den siste keiser ble ført som fange til Europa, og da han nektet å avsverge den kristne tro, ble han myrdet sammen med de prinser som fulgte ham, og deres legemer ble kastet til hunnene utenfor Konstantinopels murer.

Helt nede ved strannen var murene merkelig vel ved-likehollt. I denne nedre delen av byen kom vi også til et påfållende solid kastellaktig gammelt varehus, bygget i sin tid av Genueserne som den gang, like til lannet ble tatt av Tyrkerne, hadde herredømmet over handelen på disse kyster i Sorte-havet og truet selve Trapezunts uavhengighet At de kunde bygge en slik borg mitt i byen er et synlig tegn på deres makt. Men ellers kunde nok vebnet beskyttelse av handelen trenges i hine tider, da Sortehavets kyster var yndet tilholl for sjørøvere.

Om kveilen lettet vi anker og det bar videre mot Batum. Lannet hever sig inover fra kysten i fjell-rygg bak fjell-rygg. — De blå fjellene inne i lannet ble høiere mot øst, hvite snetopper lyste usikkert der langt bak mot den dunkle østhimlen, hvor jordskyggens blå-violette segment steg høiere og høiere, og mørket krøp tyst in over os. — Unner det svart-blå himmel-dyp med en uendelighet av tindrende verdener, skar vi frem over Sorte-havet, in i natten mot Aiaia, den tåkefødte morgenrødes lann — Kolkhis.III. BATUM TIL TIFLIS

Det var ved halv-otte tiden om morgenen at vi gie in på reden utenfor Batum. Byen smilte mot os i dirrende solskinn, omgitt av sine grønne, skogkledde åser og fjell. — Her var vi ved ingangen til de forente soviet-republikker. Det begynte med en unnersøkelse av hele skibets manskap. En russisk lege kom ombord, kledd i hvit sanitets-drakt med høie russiske støvler og hvit bluse efter soviet-snitt, og belte om livet. Blusen trakk han uavladelig ned unner beltet, mens han rettet sig i ryggen og skjøt brystet frem. — Alle mann ble stillet op på rad på dekket, mens legen gikk op og ned foran fronten, og trakk i blusen og talte dem; det manglet to. Så kom det en op fra maskinen; så endelig en til, og nu var de fultallige. Så gikk legen over hver mann, for å forsikre sig om at der ingen tegn til smitsomme sygdommer var å opdage. Alle ble godkjent og kunde gå igjen. Da jo hele dette manskap straks skulde reise tilbake med skibet syntes denne tidsspillende ceremoni nokså hensiktsløs. Vi pa-sasjerer, som skulde lengere in i lannet og kunde spre smitte, ble derimot ikke unnersøkt. Isteden ble vi unner-kastet pass-kontrollen som tok tid; men omsider var da også disse formaliteter overstått.

Så kom det en mansterk deputasjon ombord for å hilse vor kommission velkommen på de forskjellige regjeringers vegne; det var regjeringen for den lokale republikk Adsja-ristan, det var regjeringen for republikken Georgia, hvortil denne autonome republikken hører, det var regjeringen for den Transkaukasiske Føderasjon av Republikker, hvortil Georgia hører, og så endelig var det regjeringen i Moskva for Unionen av Soviet-Socialist Republikkene, hvortil Føderasjonen hører. Her sto vi unner alle disse regjeringers velvillige beskyttelse, og det syntes betryggende. Des-DET KJØPES BRØD AV STUERTEN OMBORD (S. 26).

PETROLEUMS-LEDNINGEN TIL BATUM (S. 34).DET HELLIGE KORS'S KIRKE PÅ BERGET OVERFOR MZKHETHA (S. 5l)-

^MZKHETHA SET FRA BERGET VED KIRKEN (S. 54).BATUM

33

uten møtte en amerikansk representant for Near East Relief som gjestfritt inbød os til å bo i denne organisasjons hus unner ophollet; men det ble også meddelt at de Transkaukasiske Republikkers regjeringer hadde sennt en jernbane-vogn som sto til vår rådighet unner hele reisen gjennem Georgia og Armenia, og vi ble enige om straks å flytte over dit med våre saker, og ta vår bopel der; så kunde vi efterpå se byen. Toget til Tiflis skulde gå kl. 6 om eftermiddagen.

Vi drog i lann. På strannen ventet mange mennesker som vel vilde se de merkelige nykomne, og blant dem fotografer og tilmed en kinomatograf, som sveivet ustanselig mens vi steg ut av ferge-båten og kom op i bilene. Det kjentes ikke enda som vi var kommet til en ny verdensdel. — Så bar det til jernbanen, hvor vi ble mottatt av den transkaukasiske regjerings utsenning, Armenieren Narriman Ter Kasarian, som skulde være vår ledsager og adjutant på hele reisen gjennem de Transkaukasiske Republikker. Da han hadde en viss likhet med Napoleon III,

kalte vi ham ellers for Napoleon, det var lettere å huske.

Da vi var kommet in i vår vogns rummelige salon hollt han en kort velformet tale på russisk, og bød os hjertelig velkommen i sin regjerings og de Transkaukasiske Republikkers navn. Det kom flere taler: vi, og særlig min ring-het, ble prist i sterke ord som soviet-republikkenes venner og velgjørere av hvem man nu ventet sig store ting. Det var engstende å høre om så store forventninger. Jeg svarte med noen ord på engelsk, som ble oversat av kaptein Quisling til russisk; jeg forsikret dem om at vi kom med god vilje til å gjøre vort besste for de armeniske flyktninger og det armeniske folk, men var forberedt på store vanskeligheter, og visste jo enda ikke hvad det kunde være mulig å utrette.

Vår vogn var bekvem og rummelig, på russisk vis, med stor salon og sove-kupeer, og her inrettet vi os som i vårt blivende hjem. Det gjalt om å avgjøre hvad vi vilde se i den korte tid før kl. 1, da Batum's regjering ga lunch for os. Kammeratene, ledet av vår ivrige botaniker M. Carle, drog med bil til den botaniske have et stykke utenfor byen. Den er kjent for sin frodighet og rikdom på subtropiske vekster og trær som trives i dette fuktige, varme klima.

Imens avla jeg visitt hos den lokale regjerings representant. Forøvrig var det vesentlig én ting jeg var bestemt på å ville se i Batum, og det var rør-ledningen som fører petroleumen den lange avstann over lann fra Baku

til Sorte-havet. I bil ble jeg ført ut til enne-stasjonen for denne rørledning. På veien kom vi forbi den store te-fabrikken med plantasjer, som oprindelig ble grunlagt av zaren, og som nu drives av staten. Foruten disse plantasjer har det utviklet sig adskillig privat te-kultur i omegnen her, og det er mange te-plantninger op efter skråningene av åsene, hvor det ikke godt kan dyrkes mais eller korn. Denne te-dyrkning synes å lønne sig. Teen er ikke særlig god, ble det sagt, og har ikke megen smak; men den blir blannet med Ceylon-te (10%) og skal da selges like godt som denne. — Ellers dyrkes her appelsiner, mandariner, meget tobakk, bambus, mais, hirse, og en slags ris, ble det også sagt, som ikke trenger å settes unner vann, og hvis dyrkning derfor ikke skulde hindre bekjempelsen av malariaen.

Foran os så vi nu en del svære behollere heve sig over sletten. Der stanste vi. Jeg gikk in å hilste på den ledende ingeniør i hans kontor; så bar det igjen videre et stykke mellem bygninger og tanker, over jernbane-skinner, så ut på en mark, med ingeniøren som los.

Endelig, der var ledningen, denne merkelige pulsåre, som i årenes løp, siden 1906 da den ble fullent, har ført så megen kraft og så meget lys til Europa. Den lignet en ganske almindelig vann-ledning som kom langs poppelraden over sletten fra lannet og høidene langt inne. — Jern-røret har et indre tvermål av omtrent 20 cm., og efter ingeniørens opgift førte ledningen nu 10 millioner pud (164 millioner kilogram eller 164 000 tonn) petroleum om året; men han sa at den kunde føre 30 millioner pud (492 mill. kilo) om året. I Bædeker fra før krigen står det at 70 millioner pud olje flyter årlig gjennem ledningen; her må det vel på et eller annet holl være en misforståelse.

Denne ledningen som følger jernbane-linjen hele veien, er bortimot 900 kilometer lang og stiger fra det Kaspiske Hav, hvis flate ligger 26 meter unner verdens-havets, til 950 meter over dette for så igjen å senke sig mot Sorte-Havet. Oljen må heves ved en rekke pumpe-stasjoner på veien. Det er alene renset petroleum som kan føres gjennem ledningen, råoljen renner for tregt og vilde snart forurense og stoppe til røret. — Her ved enne-stasjonen blir petroleumen pumpet op på de store tanker. Men des-uten kommer det daglig til Batum lange jernbane-tog med store tank-vogner fylt med råolje og forskjellige olje-sorter, som behandles og raflneres og fylles på sine store behollere. Derfra føres de forskjellige olje-sorter, som det er

noen og tyve av, gjennem sine særegne ledninger ned til havnen og gjennem svære slanger ombord til tankene i

dampbåtene, som kan lastes på kort tid.

Ingeniøren sa, at de nu i Baku-strøket utvinner mer olje enn før krigen. På min innvenning at så sent som ifjor var vel produksjonen ikke nådd stort over det halve av hvad den var før, svarte han at den ved hjelp av mange nye borhuller var fordoblet siden ifjor. Fra annet holl fikk jeg også bekreftet at produksjonen virkelig skulde være nådd betydelig over hvad den gjennemsnitlig var før krigen; mens de seneste statistiske opgaver jeg har set, setter den hele produksjon nu (1925) til 90 °/o av førkrigens.

I den siste uvanlig kalle vinter var det i dette fuktige klima fait så svære snemengder, at takene på de store petroleums-tankene var trykket in av sne-tyngden, og de som enda ikke var reparert så bedrøvelig forvredne ut, lik sammentrykte blik-spann.

Kl. 1, eller så meget senere som det stemmer med god gammel skikk i en lykkelig verdensdel hvor tiden ikke haster, var det stort festmåltid med ekte russisk opdek-ning: først sakuska (smørgås) med overflod av herlig kaviar, røket stør og andre lekrerier, og dertil vodka; så avkokt stør, kylling og m. m. med liflig kaukasisk vin. Tross alt forbud innen soviet-republikkene er vin altid blit drukket i Transkaukasia, og selv her hos muhamedanerne; men nu har jo desuten soviet-regjeringen i Moskva ikke alene ophevet forbudet også mot brennevin, men gjort tilvirkning og salg av det til stats-monopol, som det var før krigen; og vodkaen kan nu fås overalt, sikkerlig til gagn for stats-kassen, kanske ikke så meget for folkene.

Den stedlige republiks elskverdige president tok mig tilbords. Han talte flytende fransk, og var meget unner-hollende. Som de fleste inbyggere her var han muhamedaner. Han åpnet talernes rekke med en ny velkomsthilsen, og skildret i varme ord alt hvad man lovte sig av vort besøk til de transkaukasiske soviet-republikker. Og så var flommen løst og talerne fulgte slag i slag, mest på russisk. Skade at en bare kunde følge dem i oversettelse, for der syntes å være en merkelig veltalenhet. Dette var vor første prøve på den kjente kaukasiske gjestfrihet.

Efter lunchen drog vi tilbake til vår jernbane-vogn. — Som jeg sat og arbeidet i min kupé, kom tjeneren in med en praktfull rosenbukett fra en dame. Jeg vilde ut for å takke henne; men hun var straks gått igjen, sa han;

og det var for sent å stanse henne. Jeg så bare ryggen av en slank dame i en blå drakt, som gikk over den vide jernbane-plassen rett fra os uten å venne sig om. Der var intet navn, bare den muntlige hilsen at hun hadde lest min bok og sente disse blomster. De deilige roser livet op i min kupé i flere dager; la mig få senne den skjønne ukjente min ærbødige takk gjennem disse linjer.

Batum og hele lannet her var gjennem mange århundrer kristent, og var en del av Georgia, da dette var samlet til ett kongerike. I omegnen er det levninger fra hin tid. Noen få kilometer fra byen ligger en samling ruiner kalt Zamok Tamåri, d. e. Tamåra's borg, som menes å være grunlagt av den georgiske dronning. Der er også på flere steder ruiner av gamle kirker. I det 16. årh. ble lannet tatt av Tyrkerne, som siden hollt det like til det i 1878, efter den russisk-tyrkiske krig, ble avstått til Rusland sammen med hele Kars-området. Men i de tre hundre år unner tyrkisk herredømme var den kristne befolkning gått over til Islam, til dels ved tvang, og de kristne kirker var forvandlet til moskéer. Vi hadde en slik moské like overfor os ved jernbane-plassen. Dit kunde vi vantro ikke nu få komme in uten med tøfler på vore skitne føtter. Men på den andre siden av plassen, ut mot sjøen, lå befestninger med voller og graver, hvor vi ikke måtte sette vor fot, med eller uten tøffel.

En stor vanskelighet med å bruke de kristne kirker som moskéer var den at de er orientert vest—øst, mot den opgående og nedgående sol, mens jo moskéen skal være orientert mot Mekka, som her ligger i syd Problemet ble løst ved å legge de kostelige tepper på gulvet efter tverskibet som er rettet nord—syd. Men så ful-stendig hadde inbyggerne glemt sine gamle tradisjoner at, da efter 1878 kristent herredømme igjen ble innført, så de på de kristne som fiender.

Enda bærer byen et visst preg av forfallet i de tyrkiske århundrer; men i de over førti år som er gått unner russisk styre, er byen blitt nokså meget av en europeisk havne-by. Den har fått en stor russisk katedral bygget i 1906; og

i gatene er det ikke meget som minner om Orienten eller Islam, ikke engang de svarte tilslørte kvinne-spøkelsene. Kvinnene på gaten så mest ut som tiltalende Russerinner i sin sirligste søndags-puss. Det var en slående og velgjørende forskjell mellem deres frie og utvungne optreden overfor mennene som kamerater, og all tilsløringen og bortgjemtheten i de tyrkiske havne-byer vi kom fra.

Jeg tok en spasertur gjennem byen. Om det vel ikke kan sies å være noe særlig merkelig ved den, så ligger den vakkert til på den fruktbare sletten ved det blå havet med den lille gode petroleums-havnen beskyttet av en lang molo; og innenfor er sletten omringet av de frodige høider, rygg bak rygg, og blå fjell bakenom. — Nedbøren er sjelden rik på alle tider av året. Den årlige regn-mengde i Batum er omtrent 2.37 m. eller vell så meget som i Bergen i Norge. Den gjennemsnitlige temperatur i August er 23.33 C.; og vinteren er forholsvis mill, gjennemsnits-temperaturen i januar er 60 C., eller et par grader varmere enn April i Oslo.

I dette mille, fuktige klima er det et subtropisk planteliv i bugnende fylde. Frodige skoger av ek og bøk, med taxus, laurbær, edelkastanien, valnøtt, tamarisk, buksbom, magnolia. Mellem stammene slynger sig vin, eføi, og kaprifolier, og skog-bunnen er dekket med tett unner-skog av rododendron, asalia, ilex-arter, nøtter, kamelia, høistammete bregner og mange andre — og så i åpningene, hvor solen slipper til, de herligste, glødende blomster. På lav-Iannet høie popler, morbær-trær, mimoser, akasier, plataner og andre løvtrær — i veklsende fylde, sammen med cypresser, tuja, magnolia, drasener, mandel-trær, kameliaer, ceder, og palmer; og i de myrlente strøk lyser eukalyptussens gule stammer. — En kan nok få følelsen av å nærme sig lannet med Edens underfulle have ved menneskehetens vugge. Men det er en slange også her, det er malariaen som optrer ganske meget i det myrlente slette-lannet, hvor drenering trengs.

Opefter bulevarden fra vor jernbane-plass, var det på begge sider rekker av høie vifte-palmer; men de så nu pjuskete ut, kronene hadde bare noen få brune, forkløblete blader. Den siste vinteren, som hos os i nordvest-Europa var så rent uvanlig mill, hadde her vært kallere enn noe folk kunde minnes; den hadde fart stygt med palmebladene, og hadde gjort megen ånnen skade på vegetasjonen, særlig hadde eukalyptus-trærne og nåletrærne fart ille, og var i stor utstrekning helt brune. Som nevnt var det også fait svære sne-mengder.

Men apropos disse palmene, mens jeg drev opefter, falt jeg i tanker om slike trær egentlig kunde sies å være noen forskjønnelse av en gate sammenlignet med frodige løvtrær? Som de nu sto der, absolut ikke; med de forkomne kvastene i toppen på de høie stolpene, lignet de jo utslitte sopelimer på lange skaft. Men selv i full sunhet med kroner av utfollede vifte-blader mot den blå himmel

på de høie, ranke stammer? De minner om oaser i ørkenen ja, men også om den tørstende jordbunn unner stekende trope-sol, og de gir intet ly mot de brennende stråler. Hvor anderledes velgjørende og forfriskende et syn, en allé av frodige plataner, eller lønner, eller linne-trær, med svalende skygger unner de løvrike kroner.

Men så er det dette med arkitektur og stil. De løvrike trærne med deres runne, ubestemte former, er ikke arkitektoniske, og passer dårlig sammen med sten-konstruk-sjonenes strenge lodrette og vannrette linjer. Det mest arkitektoniske løvtre er vel derfor poplen med sine lodrette linjer og ingen skygge, men enda mer den tørre, kvistfrie palme, den ga vel også motivet til østerlannenes søiler med kapiteler, skjønt den selv intet bærer. Ja, la det være inrømmet; mellem rekker av greske eller øster-Ianske marmor-templer passer palmene in, stil skal jo engang være noe strengt og ugemytlig; men her i denne petroleums-havnen manglet tempiene---—

«Verzeihen Sie, darf ich fragen, sind Sie Herr Doktor N.?» Foran mig sto to unge brunstekte menn, med blonde, høist tyske ansikter og i høist merkelige drakter, mitveis mellem Tyroler- og badedrakter: skjorter med brede ut-overfallende kraver, åpne i brytet, utrolig korte, vide bukser som rakk mitt ned på låret, nakne knær, høie strømper, og turnsko; over skulderen et kikkert-futeral i rem, og et fotografi-apparat.

«Wie famos! wollen Sie uns ein Autograf in unserem Tagebuch geben?» Og en notisbok ble hollt frem. De fikk navnetrekket. De var kommet til fots helt fra Syria, og aktet sig videre østover in i Asia, så vitt jeg skjønte uten

annet utstyr enn det de hadde på sig, og uten overlast av penger, men hvad verre var også uten de ellers så nødvendige pass og visa. Hvordan de kom frem syntes en gåde; men de hadde altså klart det så langt, og syntes å være i besste velgående.

Jeg drog videre. Ved ennen av gaten, ut mot ytre sjøen, var en vakker park med frodig vegetasjon, og i den en yndig liten insjø. — På tilbakeveien kom igjen de to Tyskere travende efter os, og ba om å få ta et fotografi. De forsikret os om at det for dem var en merkelig oplevelse at de så uventet skulde treffe os i denne del av verden. De var netop kommet til Batum, hadde så set mig her på gaten, og trodde å dra kjensel på ansiktet. Efter å ha tatt sit billede drog de freidig videre, fulgt av vore besste ønsker; og hvordan det siden er gått dem, vet jeg ikke.

Om eftermiddagen var vi i te hos Near East Relief, denne store amerikanske organisasjon, som gjennem mange år har utfolt en så imponerende virksomhet for Armenierne i Lille-Asia og i russisk Armenia, og som i sine barnehjem har reddet og unnerhollt mangfoldige tusen foreldreløse armeniske barn. De meddelte os at i de byer vi kom til: i Tiflis, Leninakan (Alexandropol), og i Erivan, sto deres hus til vår rådighet, og deres folk vilde til enhver tid være glad ved å kunne hjelpe os med råd og dåd, med biler og oplysninger og på enhver vis. Der var også den engelske Miss Coe som hadde ventet i flere dager for å treffe os. Hun hadde reist til Armenia for Lord Mayors Fund, og var nu meget optatt av å ville holle foredrag i England og Amerika for å støtte vort arbeid for de armeniske flyktninger. Hun talte begeistret om Armenia, og hadde en dyp sympati for det dyktige og arbeidsomme armeniske folk, som hadde gjennemlevd så utrolig hårde tider.

Kl. 6 reiste vi med toget, og mange, med Batum's elskværdige president i spissen, var møtt frem på stasjonen for å si farvell.

GJENNEM GEORGIA

Jernbanen går nordefter langs kysten. En skjønn verden! Utenfor os det blå havet unner det lysende hvelv hvor solen sank mot hav-rannen. Innenfor os steg de grønne skogkledde fjell-skråningene fra det smale kyst-lann bratt op mot rummets dype blå.

For en vidunderlig frodighet av alskens busker og trær. De løvtunge kronene hang ut over os, med mørke dype skygger inne i tykningene. Den saftige grønne skog-bunnen en ufremkommelig vilmark av kjerr og planter av alle former, de høie tre-stammene omspunnet helt op i løv-taket av slyngplanter som hang i svaiende guirlandere utover fra grenene —.

Men her og der brøtes idyllen av dødens brune flekker, høie eukalyptus og nåletrær angrepet av siste vinters herjende frost.

Nu og da ser vi te-plantasjer opefter i terasser; og nede på flaten tette, høie kjerr av bambus.

De sterke toner av rørsangeren lyder i forbifarten til os fra sivene ved myrputtene, og inne fra skogen hører vi nattergalen. — Så stundom, en påtrengende låt av lopp fra en vann-pytt.

Ved stasjonene vi for forbi, var det flokker av glade søndags-mennesker på utflukt fra Batum. Skjønne kvin-

ner i lette sommer-drakter lyste unner løv-hengets mørke tak, som de viftet til os forbifarende; det var ikke Islam's avstengte kvinne-verden. Sommer og leende livs-lyst drysset utover fra naturens frodige overflødighets-horn.

Så forlot vi kysten og kom in over en vid slette, hvor skogen var blit ødelagt og jordbunnen var helt dekket av ormegress og noen låve busker. Ikke mennesker å øine, og ikke forsøk på dyrkning; men som det så ut for os fra toget, mente vi at hele dette lannet måtte kunne dyrkes op og gi plass for tusener av flyktninger, selv om jorden kanskje var noe sandig og mager. Ja tenk, om alt lannet her kunde dyrkes unner fredelige kår, så mange tusener

av hjem for lykkelige mennesker det kunde gi plass for.

Solen var gått ned over Sorte-havet der ute, — langt i nord lå blå fjell med hvite topper svevende over. Det er Kaukasus, der menneske-åndens Titan, som røvet illen fra guderne, er fængslet til berget, og ørnen sliter i hans hjerte-røtter; åndens ustanselige kamp med jord-lenkene.

Vi nærmet os den vide sletten med elven Rion, de gamles Phasis, som fløt gjennem det rike Kolkhis, morgenrødens lann, dit sagnets vedder fløi, og ble ofret på stran-nen i sol-opgangens ill, og dens gyllne skinn ble hengt op i natt-himlens tre, og voktet av skinsykens drage. Hit var det Argonauterne kom på sin vågsomme ferd, og seilte op elven Phasis til solkongen Æetes i Kolkhis. Her var det sol-helten Jason møtte kongens skjønne datter, gift-blannersken Medea, i skogen, og han med hennes hjelp temmet de ill-spyende jern-okser, og han felte dragen, sådde drage-seden, sprette mørket og hentet skinnet.

Et fruktbart grønt lann, med frodig plantevekst, og nokk av regn; men flatlannet myr-lent og lite drenert, usunt og hjemsøkt av malaria. Allerede Hippokrates omtalte det som fuktig og varmt.

Vi stevner lengere in; også vi har en skinsykens drage å felle, og et gyllent skinn, folke-venskapet, å hente; men det venter vel ingen gift-tlannerske for å temme de ill-spyende jern-okser. —

Natten tetnet om os derute, mens vi for frem gjennem skoger og dyrkede sletter, opefter Rions brede dal gjennem Imeretia, navnkundig for sin fruktbare skjønhet, for sine roser og sine mørk-øiede døtre; men all denne skjønhet er hyllet i natten, bare fjell-omrissene kan skimtes unner det stjerne-tindrende hvelv. Her ved en sidelinje ligger Imeretia's gamle hovedstad Kutais.

Jeg slår op gardinet om morgenen (15. juni). — For et syn! En veldig mur av blå fjell i nord — hvite topper

som svevende sol-skyer høit over. Det er som jord-skor-pens flak er reist på enne i Titanenes storm mot himlen, ved grense-skellet mellem to verdensdeler. Fjell-risene står enda igjen, på vakt ved porten fra Asia til det splittede Europa. Mot denne mur er folkenes flakkende vandringer brutt gjennem historiens skiftende skjebner, og i dens trange daler er mangen levning blit tilbake av de mange omstreifende folke-stammer,

Vi er over jernbanens høieste punkt på Suram-ryggen, som skiller mellem Rion's og Kura's dalfører, og mellem Imeretia i vest og Kartlia i øst. Vi farer frem gjennem Kura's brede dal-senkning; på nordsiden stengt av denne Kaukasus's mektige fjell-rekke — høiest oppe i skyene Mkimvari's eller Kasbek's driv-hvite vulkan-jøkel over fem tusen meter høi; på sydsiden av os Lille Kaukasus's fjell-rygger, in mot det armeniske høilann. Gjennem den flate dalbunnen strømmer elvens brungule vann-masser i rummelige buktninger; denne elv som det sies om, at hvis du drikker av dens vann vil du altid lenges tilbake. Den flyter from og fredelig frem langs de fruktbare bredder; men i flomtid flytter den breddene, river broer, og stanser fremkomst.

Kura er den største av Kaukasia's fire store elver, over tusen kilometer lang. Til forskjell fra de andre kommer den ikke fra selve store Kaukasus, men fra fjell-lannet i sydvest, fra en høide av vel 2500 m. o. h., omkring 25 km. vest for Kars; og i en mektig bue bryter den sig vei gjennem fjellene, først nordover og nordøst hit ned, og så gjennem dette flate dalføre vest- og sydvestover forbi Tiflis, for så gjennem Azerbiadsjan's utstrakte slette-lann å nå det Kaspiske Hav, efter å ha mottatt Armenia's store elv Araks fra syd. Grekerne kalte den Kyros (latinsk Cyrus), og navnet ble satt i forbinnelse med Perser-kongen; men senere forskere har villet avlede det fra det vanskelige georgiske ord, mtkvari eller gammel-georgisk mtkuar, som skal bety søtt, liflig vann.

Gjennem tre store lann strømmer den: Kars-området nu tyrkisk, Georgia, og Azerbaidsjan. I sit øvre løp styrter Kura snart ned gjennem trange, ville kløfter; snart glir den fredeligere gjennem vidunder-skjønne fjell-daler med skoger av ek og bøk og mørke graner, og høie fjell omkring; så bærer det igjen i skummende foss gjennem dype slukter til den når ned 'i denne store vide dalen.

Det er sagt at Georgierne oprindelig skal være kommet til Georgia fra lannet omkring Kuras kilder. Det tør være

tvilsomt; men i sit øvre løp strømmer elven forbi mange merkelige levninger fra urgammel historie. Ved en trang

kløft, Khertvis-slukten, vel otti kilometer oppe fra stordalen, er det en gammel hule-by, Vardzia, som er hugget in i fjell-veggene. Det er sansynlig at denne boplass oprindelig stammer fra et tidlig folk som bodde i huler. Senere, i middelalderen, ble det her oprettet et bekjent kloster med en mangfoldighet av celler, og større kirkerum hugget in i fjellet. Efter folke-troen skal dette ensomme sted ha vært dronning Tamåra's kjæreste tilflukt, og hun lot hule-klosteret utvide, og lot hugge en stor kirke for Guds Moder, hvor det enda ses flere fresko-billeder, og det ene påstås å fremstille den store dronning. I det 14. årh. ble dette utilgjengelige sted plyndret og ødelagt av Timur Lenk og hans Mongoler, som trengte in i hulene ved stiger heist ned fra toppen av fjell-veggene. To århundrer senere ble klosteret igjen herjet av Perserne.

Georgia er et lite lann, og i det tar denne store sletten ved Kura en vid plass, og allikevel har dette merkelige lannet alt av natur-skjønhet, fruktbare sletter, store ensomme skoger, ville fjell-daler med yppig fruktbarhet, høie forrevne fjell og hvite breer, vakre havne-byer. Bare ett viktig trekk mangler det: sjøene. Det merkelige er at det ingen stor is-tid, med et utstrakt sammenhengende isdekke, har vært i Kaukasus-lannene. Derfor er dalene ikke blit sterkt hulet ut av isbreene, og er ikke blit U-formede, men de er gjerne bratte trange V-formede daler, gravet ut av vannet, og ofte er der dype kanjoner eller kløfter med lodrette sider; og der er ikke hulet ut små og store sjø-bekkener som i Norge, og også i Schweiz. Det georgiske lanskap mangler derfor de blå sjøene, hvor fjellene kan speile sin storhet. Bare i et begrenset strøk i Lille Kaukasus-fjellene i sydvest, er det en del sjøer.

Men oprindelig må likevel Kura ha rennt gjennem en rekke store insjøer, hvis gamle bunn nu danner utstrakte fruktbare sletter, som enner ved trange insnevringer av dalen, hvor elven efterhvert har gravet sig ned i dype fjell-kløfter, og sjøene er derved tømt ut. En slik gjennem-skjæring er det ved Mzkhetha, en annen ved Tiflis. — Den vide sletten foran os er netop den gamle bunn av en slik stor sjø. Hist og her tre-klynger med høie, slanke popler, ellers trebart med grønne marker. Fjell-skråningene omkring ser mest tørre ut, brune med grønne flekker iblant, og uten trær. Vi er i selve hjertet av Georgia, det gamle Kartlia, Kartvelernes (d. e. Georgiernes) lann.

Det er mais og forskjellige kornsorter som dyrkes på disse slettene, og så vin og frukt; tobakk er det også i de

senere år blit en del av, og så bomull, som også i eldre tider ble dyrket i Kura-dalen. —

Nu og da ses en lansby av låve sten-hytter med flate tak. Hyttene ser mest ut som takløse ruiner, og er halvt gravet in i jorden for å holle varmen bedre i den kalle kaukasiske vinter. — Lansbyene er omgitt av løvrike frukt- og vinhaver, som danner en svalende hvile for øiet på den trebare sletten. Vi ser grønsaker og kirsebær.

Toget stanser ved en stasjon overfor byen Gori som ligger på andre siden Kura med en gammel borg på et bratt berg. Inbyggerne der omkring er mest Armeniere, efterkommere efter dem som i det 12. århundre skal være ført dit av den georgiske konge David Gjenopbyggeren. De taler nu georgisk, men med sin armeniske seighet har de ikke opgitt sin gregorianske bekjennelse. Byen er ofte blit plyndret og ødelagt av Persere og Tyrker; og ruiner fra svunn'ne tider er det her som overalt i disse strøk.

Et stykke øst for Gori ligger den gamle hule-by eller borg Uplis-zikhe (d. e. herre-borg), også på nordsiden av Kura. I den øvre del av bergskråningen ut mot elven, er det hugget in større og mindre beboelses-rum i flere høider over hverandre og til dels med inbyrdes forbinnelse. Det er for en del rått arbeid som kan stamme fra en meget gammel tid; men der er også tilløp til en mer utviklet arkitektur, med hvelvet tak og run-buer og med forsiringer som Lehmann-Haupt1 mener kan stamme fra det 4. årh. e. Kr. Rummene synes å ha vært deler av en borg. Efter det enda levende folke-sagn skal selveste Alexander den Store ha beleiret denne forgjeves.

På flere steder i disse strøk fins det lignende levninger efter gamle hule-boplasser i fjell-veggene. Vardzia ble

nevnt ovenfor. Det må helst tyde på at her engang har vært en primitiv hule-boer kultur i likhet med hvad vi finner i mange andre lann. I fjell-sidene på Akropolis og Areopag i Athen er det jo også levninger efter gamle huler (jfr. s. 5). På Kreta var de tidligste stenalder-folk huleboere. I lannet ved øvre Tigris er det også mange huler som ligner de eldste ved Vardzia og her ved Uplis-zikhe. Kjalderne, det førarmeniske folk ved Van-sjøen, hadde også huler, men av en mer utviklet type. Det er sansynlig at fra først av er huler blit benyttet til boliger. Så er de gått over til å bli benyttet i den religiøse kultus av den store fruktbarhetens, jordens gudinne; de ble helligdommer for jord-moderen eller berg-moderen, med hvem en kom i mest

1 C. F. Lehmann-Haupt: Armenien Einst und Jetzt, bd. I, ss. 101 f. 1910.

direkte forbinnelse inne i hennes bolig, berget. Senere er så hulene naturlig gått over til å bli benyttet også i den kristelige guds-dyrkelse K

Ved foten av berg-skråningen i Uplis-zikhe ligger det en liten lansby. Folkene bor ikke lenger inne i fjellet; men nu graver de, som nevnt, sine hus ofte halvveis in i jord-skråningene til beskyttelse mot vinter-kullen. I byen er det også en meget gammel kirke bygget av mursten.

Sletten vi farer frem over, synes på mange steder å være tørr, men er til dels overrislet ved kunstig vanning. Jordbunnen er åbenbart rik, og sikkert kunde meget mer dyrkes. På flere steder hollt folk på med jord-arbeidet. Vi så dem pløie med op til 12 okser for plogen, så jorden må være tung å arbeide, er lerholdig og danner vel kanskje i solen en hård skorpe.

Men se der, høit oppe på den bratte fjell-toppen en gammel borg som en ørne-rede. Hvad var det? — Dronning Tamåra's borg! Å, dette navn som et trylleord. Alt ved Batum møtte en det, ved Kutais har hun ruiner efter

et palass, ved Vardzia---overalt hvor der er noe skjønt,

noe eventyrlig, ruiner efter svunnen storhet — Tamåra's! Georgia's dådskraftige dronning. — Bare klangen av dette navn er jo eventyret fra Østerlann — hele Georgia's storhetstid. I glansen fra dine strålende øine foliet den sig ut i blomstring, mens du med dine riddere flyttet lanne-grensene, og bygget lannet. — For Georgieren er i denne stolte skikkelse samlet glorien av det som var.

Der på andre siden Kura, hvor den mottar elven Aragva, ligger Mzkhetha, lannets gamle hovedstad, setet for de georgiske konger til slutten av det 5. årh. e. Kr. Den ser ikke anselig ut nu denne byen, en klynge fattige hus, uten frukthaver, uten trær og grønt, på neset som dannes av de to elver; men over alle husene hever den ærverdige domkirken sig, i nær på halvannet årtusen Georgiernes kirkelige og åndelige mitpunkt. I den ligger også mange av Øst-Georgia's konger begravet.

Gjennem Aragva's dal mellem bratte fjell, fikk vi et glimt nordover in i en ånnen verden, den skogrike Sagu-ramo-dalen, med Kaukasus's blå og snedekte fjell bakenom. — På den høie bratte berg-toppen overfor Mzkhetha, på andre siden Aragva, ligger en gammel kirke, for Det Hellige Kors, med ruiner av murer omkring, som en uintagelig borg, og gir enn mer et preg av middelalder og svunn'ne tider til dette lanskap. — På flatlannet ved Kura, unner dette berget, var det store arbeider i gang. Det blir bygget en

1 Jfr. Lehmann-Haupt, a. v., bd. II, ss. 617 f. 1927.

svær demning over elven for den nye kraft-stasjon som skal forsyne Tiflis med bortimot 20,000 heste-krefter. — Her møtes den tid som var og den tid som skal komme.

TIFLIS

Vi nærmet os Tiflis, en naken, trebar dal med stenete fjell-skråninger på sidene; — ikke netop som en ventet omgivelsene av hovedstaden i det naturskjønne Georgia. På lang avstann så vi oppe på en slette unner fjell-skråmngen til venstre en rekke hvite flekker lik telter. Det var en ekserserplass for den georgiske røde armé, som

lå utenfor byen.

Ved ti-tiden om formiddagen rullet vi in på stasjonen. Vi ble møtt av de forskjellige konsuler: den italienske, persiske, tyrkiske, tyske og fl., og av Amerikaneren Mr. Yarrow, representanten for Near East Relief, som inbød os til å bo i deres hus unner ophollet. Hr. V. Wehrlin, det internasionale røde kors's representant i Moskva var også der, han var netop kommet fra Rusland for å samle oplysninger om sanitets-arbeidet i Transkaukasia.

Så drog vi avsted i biler. Som vanlig ligger jernbanestasjonen i utkanten av byen, og det er et par kilometer å kjøre gjennem en forstads-bebyggelse, den såkalte tyske by-del, tidligere bebodd av utvandrerne fra Würtenberg som kom for mer enn hundre år siden (1818). Så over en bro og over en ø i Kura, Madatovski Øen, en ny bro, og op en bakke fra elven, og så er vi i den moderne bys hovedgate, en bred, statelig promenade, Golovinski Prospekt. Der til venstre ligger operaen, og til høire den store russiske kirken, med de runne kupler, på den mest iøine-fallende plassen; det er den tidligere såkalte garnisons-katedralen, altså kirken for den russiske garnison som var stasjonert her i byen. Den store statelige bygningen lengere frem til høire, var den russiske visekonges palé, nu er den regjerings-bygning. Videre lå en stor, ikke fulført bygning som skulde være museum.

Der var også andre bygninger; men alt vi så her virket nokså almindelig; arkitekturen var mest den vanlige, farveløse europeiske, med untagelse av den russiske kirken, og så noen kirker, hvis tårn hevet sig over husene, de var i den gamle georgiske eller armeniske stil. Av Orienten var det ellers lite å opdage, lite som kunde sette fantasien i bevegelse. I livet på denne promenaden var det heller ikke meget av Østerlannenes brokete farverikdom; manfolkene mest i de nøkterne soviet-bluser med bløte soviet-luer, og kvinnene, de navnkundige skjønne Georgierinner, kunde ikke foreløbig ialfall ses å være synderlig forskjel-46

lige fra kvinner i Europa, ialfall ikke i klededrakten. Men der var megen ferdsel og røre i gatene.

I Amerikanernes rummelige hus ble vi gjestfritt mottatt. De store, luftige rum var velkomne i denne varmen, som om dagen kan virke ytterst trykkende. —

Vort første besøk gjalt presidenten for den Transkauk-asiske Republik-føderasjon som hollt til i regjerings-byg-ningen. Han så godt ut; en sterk-bygget, mørk Georgier, med et kraftig, intelligent ansikt. Han hilste os velkommen, og uttalte mange gode ønsker, og håb om vår støtte, og at vi med vår sakkunskap vilde gi dem råd i deres arbeid for å utvikle lannet og utnytte dets muligheter. Jeg svarte at vi gledet os meget ved å reise i dette herlige lann, og det var vårt håb at hvad vi enn måtte utrette, stort eller lite, vilde det ialfall bidra til å bringe Transkaukasia litt nærmere til Europa, og kanskje hjelpe det litt frem.

Foran et stort praktfullt vegkart drøftet vi hvor det kunde være mulighet for å bringe de armeniske flyktninger hen, hvis ikke Sardarabad-planen skulde vise sig praktisk. Presidenten fremhollt at i Azerbaidsjan var det en stor slette som kunde vannes, og som ga muligheter for en god del tusen, og der var jo mange Armeniere før i de strøk. Enn videre var der enda plass for et par tusen i Abkhasia, den nordvestlige autonome republikk i Georgia, nær det Sorte Hav, hvor noen tusen armeniske flyktninger allerede hadde slått sig ned. På forskjellige steder i fjell-traktene i Georgia var det nok også plass for en del flyktninger.

Så gikk vi en tur i den tidligere visekonges have som omgir paléet. En praktfull frodig vegetasjon med alskens subtropiske trær, alt hollt i den skjønneste orden, med røde skyflete ganger mellem de grønne plener og glødende blomster-bed. Slik tenkte man sig det helst unner et zar-veldets svarte dobbeltørn med hærskarer av tjenere og ærbødige slaver, men kanskje mindre unner proletariatets røde stjerne. — Derefter hilste jeg på den georgiske regjering og traff vise-presidenten.

Om eftermiddagen tok jeg en kjøretur i bil op den store chausseen som slynger sig opefter den høie bratte fjell-skråningen på sydvest-siden av byen. På venstre, som vi kom opover, var det et bortimot lodrett stup ned i en dyp, trang kløft eller kanjon, med en liten, mest in-tørret elv dypt der unner i bunnen. En slik trang, dyp elve-kløft med så stupbratte sider forteller om et forhols-vis tørt klima, men sansynligvis med enkelte volsommeTIFLIS

regn-skyll inne over fjellene, hvorved elven svulmer op og med sine fossende vann-masser graver sig dypere og dypere ned i den løse fjell-bunn.

Kommet op på høiden, hadde vi en vid utsikt over dalen og byen. Den strekker sig lang og smal på begge sider langs Kura, som bukter sig fredelig nedover i dalbunnen. Den har en vakker beliggenhet, når det ikke var at fjell-skråningene på begge sider er helt nakne og uten trær, og virker tørre og stenete. Tenk hvad det kunde være om disse skråningene var dekket av skygge-fulle skoger, og vin- og frukt-haver. — Byen ble muligens grunlagt i 4. årh. e. Kr. eller kanskje tidligere. Sit navn, på georgisk Tbilis, har den fått av de varme svovl-kilder (tbili = varm) som fremdeles benyttes til bad.

Nord for os har vi Plöskaja-berget (lOOOm.) med en taugbane som fra byen går op til en restaurant på toppen med vid utsikt over byen og fjellene. Mitveis ved denne taugbanen ligger det georgiske St. David's kloster.

I betraktning av at Tiflis er nærmest en storby, med et inbygger-antall som efter siste telling er omkr. 275 000, så har den en merkelig liten utstrekning. Slik som den tar sig ut her fra høiden, skulde jeg si den snøtt nok strekker sig lengere langs elven enn Drammen i Norge, og det er en by på bare 26 000 inbyggere. Forklaringen er vel den, at særlig i den gamle by-del, ligger husene så tett sammen, og gatene og smugene er trange. Dertil kommer at her, som overalt i de større byer, er det nu hus-mangel, og menneskene er pakket sammen i forholsvis få rum; og selv om husene gjennemgående er låve, så blir det likefullt mange mennesker i hvert hus.

Langs veien vi kjørte var det megen ferdsel, mest av bønner med okse-spann, og også til dels med hester; de kom åbenbart fra handel i byen, efter å ha solgt sine varer, og var nu på hjemveien inover til sine byer og lansbyer inne i lannet vestover. Der er det også flere tilfluktsteder, hvor borgerne i Tiflis har pleid å ta hen i den varmeste sommer-tiden.

Det var noen bøfler ved veien, svarte med tykke bakover liggende horn som det er mange av i disse strøk. Da jeg hadde tatt et fotografi av dem kom de to guttene, som var med bøflene, op til bilen, stakk hodene op i apparatet mit og vilde se billedet av bøflene deres. Jeg knepte av en gang til i ansiktet på dem; de lo, men skuffet ble de da det enda ikke var noe billede å se.

Kommet ned igjen kjørte vi en runtur gjennem byen og særlig til dens gamle sydlige del: den georgiske by-del på48

Kura's venstre bredd, og de armeniske og persiske basarer på dens høire bredd. Her er gatene trange og krokete, ofte med smale trapper mellem husene op efter skråningene. Husene er låve, en- eller toetasjes, av den typisk georgiske form, med en balkong eller en åpen sval foran ånnen etasje, hvor familjen tilbringer en stor del av dagen, hvis den ikke sitter foran huset nede på gaten. Forsiden av husene er ofte smykket med tre-utskje-ringer i vakre mønstre.

I de trange gatene er det til sent mot kvell et broket liv; esel-drivere byr sine frukter eller andre varer til salgs, nu og da ramler en vogn med okse-spann eller med hester over sten-brolegningen. Men særlig er det et livlig røre ved basarene og på markeds-plassen, hvor alskens varer selges, og en kan møte alle slags folke-typer: Georgiere, Armeniere, Jøder, Russer, Perser, Tyrker, Tatarer, som selger og kjøper. — På jorden foran husene sitter gjerne hele familjen og arbeider, og håntverkerne har det meste av sine verksteder ute i gaten. Inne i de få væreisene de har, er det høist enkelt med bohavet, som oftest er det ikke stort mer enn de fire veggene og gulvet. Men farverike, kostbare tepper ser en overalt, de er til å sitte på og erstatter møblene.

Mens blikket glir in gjennem disse trange gatene, over disse vekslende grupper av sorgløse mennesker, må en uvilkårlig tenke på all den jammer, all den dyriske plyndring og de grufulle myrderier, som disse samme gatene har vært skueplassen for om og om igjen gjennem tidenes skiften, og som ble utført av Perser, Araber, Tyrker, Mongoler, Tatarer og

for ikke lenge siden av disse Georgiere selv. —-Men

livets strøm fyller igjen lukene, og flyter sorgløst videre.

Gjennem byen snor Kura sig i sin dype dal med sit brungule vann. I den øvre del av byen er den nokså bred; men den snevrer sig sammen mot sydøst, og baner sig vei gjennem en trang kløft med bratte sider, hvor husene med sine svaleganger henger ut over elvens stride strøm; og over dem på østsiden hever de georgiske kongers gamle borg med kirke-tårnet sit kraftige omriss mot den solfylte luft, den bærer bud fra en større tid som engang var. Nu brukes slottet til fengsel! — Fra kongeborg til fange-hus — og så . . .?

Høit over den gamle by-del på vestsiden av elven hever fjellet sig med de middelalderske ruiner av den «persiske» festning med murer og tårn. I syd for den stiger den frodige botaniske have op langs sin trange fjell-kløft. — Et skjønt lann. Ja her var det Bodenstedts Mirza-Schaffy sang:ELVEN ARAKS, MED INTAKET LILLE SARDARABAD-KANALEN (S. 102).RUINER AV FESTNINGEN VED SARDARABAD (S. 100).

MØLLE PÅ AR AKS-SLETTEN (S. 99).KRAFT-STASJONEN VED KURA

«Gelb rollt mir zu Füssen der brausende Kur Im tanzenden Wellengetriebe;

Heil lächelt die Sonne, mein Herz und die Flur — O, wenn es doch immer so bliebe!»

Så kom kveilen og vår venn Napoleon ga fest — med kaviar fra Kura og med vin fra Kaukasus, den fyldige røde og den herlige gyllen-gule.

Natten er stille; vannet risler sagte langs Kura's bredd, de svarte skråningene stiger bratt op mot det høie mørke hvelvet hvor stjerne-svermene flimrer i syd-Iannets glans, og speiler sig i Kura's bølger. — Den gamle konge-borgen høit på berget der over står mørk mot

stjernene. Der lenges fanger i stengte celler.---Men

et tog av skiftende billeder drar forbi gjennem natten: — Kriger-skarenes heste-tramp, vaiende hjelmbusker, vuggende lanse-skoger, steilende strids-hingster, tonende horn ved hjemkomst fra seierenes eventyr fjernt i øst og i vest. — Langs denne samme elve-bred, unner dette samme stjerne-hvelv drømte Sjota Rustaveli, og diktet om sin dronning — Og i borgen er det lysende fest, det glitrer i våben og brynjer, det skinner i silke og perler; rekker av høviske riddere og skjønne borgfruer. — Men se,. — der står hun selv, den høireiste dronning-skikkelse; det uforlignelige hode fritt på stolte skuldre, de dype øine stråler underfullt i fakkel-skinnet — og dette navn klinger som en fanfare ut i natten — Tamåra!

Ve en dødelig — stengt av tidenes avgrunn!

TIL MZKHETHA

Det var avtalt at tirsdag morgen, 16. juni, skulde vi reise ut for å se arbeidet med den nye kraft-stasjon ved Kura, omtrent en femten kilometer nord for Tiflis. Det var høitidelig bestemt at bilene skulde hente os presis kl. 9, og med orientalsk punktlighet ble det kl. 11. — Unner den stekende sol bar det nord gjennem dalen langs vestsiden av Kura over en bred, god lannevei, begynnelsen av den store georgiske militær-vei som fører gjennem Kaukasus til Vladikaukas.

Vi så arbeidet med den store dam for kraft-stasjonen. Som før nevnt er det her, ved den gamle by Mzkhetha, en insnevring av Kura's dal, hvor fjellene fra begge sider nærmer sig hinannen, og hvor "det i tidligere tider må ha vært utløp fra en stor sjø, som Kura løp igjennem. Efterhvert har elven gravet sin renne dypere og dypere i fjellet, den store sjø er blit tørret ut, og dens bunn, hvor elvens mudder gjennem lange tider har avsatt sig til

dype jord-lag-, danner nu den fruktbare, vide sletten ovenfor og vestover forbi Gori mot Suram. Men fremdeles

har elven et sterkt fall ned gjennem den forholsvis trange rennen efter at den har forenet sig med Aragva. Her er det dammen blir bygget.

Ved det første forsøk på dam viste det sig snart at det opdemte basseng ble fylt av de store mengder av mudder og sann, som føres særlig av Kura's brune vann-masser, og som synker til buns og danner banker, så vannet snart blir stanset i et slikt basseng. Det viste sig derfor nødvendig å inrette et eget klare-basseng for avsetning av mudderet, og hvorfra dette igjen kunde skylles ut gjennem en side-kanal og føres tilbake til Kura nedenfor fallet, ved nu og da å slippe hele vann-massen på med full kraft. Det er å håbe at dette vil vise sig å være en heldig løsning; men sikkert er det, mente vår sakkyndige Mr. Dupuis, at disse store mudder-masser, som stadig føres til, vil altid gi vanskeligheter.

Det er jo det almindelige med elvene i Kaukasus, at de ikke går gjennem sjøer, hvor mudderet kan avsette sig og vannet bli klaret. Dertil kommer at elvene, ialfall i sine øvre løp, gjerne har sterkt fall, og styrter ned gjennem trange elve-daler og kløfter, og hvis fjell-bunnen er løs, vil de skylle meget mudder og grus med sig. Av betydning er det også at regnet ofte faller i volsomme skurer, som i disse bratte elvene uten sjøer, lett danner flom og river jordbunnen med sig. Det bør erindres at en elvs evne til å transportere mudder og grus, stiger så volsomt med hastigheten, at hvis denne, f. eks. ved flom, fordobles, vil elve-vannet kunne transportere stener som er 64 ganger så store som før. — Det er således lett forståelig at disse elvene gjerne fører store mengder av mudder og sann, og tar farve: brun, gul, hvitblakk, gråsvart, alt efter den fjell-eller jordbunn de renner over. Men det kan være stor forskjell i mudder-mengden; Aragva's vann fører f. eks. meget lite mudder sammenlignet med Kura's.

Efter at det første forsøk på dam-bygning var mislykket, er det nu et tysk selskap som har overtatt arbeidet. Man regner å kunne utvikle foreløbig 18000 hestekrefter; men med full utnytning skulde 30000 kunne nås.

Jeg tok nu i stilhet veien opover mot kirken, for Det Hellige Kors, som lå så ensomt oppe på det bratte fjellet høit over dalen. Dupuis og Quisling fulgte efter, og så kom straks også den tykke journalist settende, som var fulgt med fra Tiflis, og enda en mann som saes å være særlig godt kjent med kirkens historie. Det var en bratt

opstigning, og dagen var varm. — Da vi kom op på en rygg lavere enn kirken, ble vi overrasket ved å se en runn liten sjø innenfor os, som var dekket med en hvit glinsende skorpe langs strannen helt runt. Det lignet is, og måtte åbenbart være utfelt salt. Sjøen lå i en gryte uten avløp; men tilførselen av regnvann fra skråningene omkring var åbenbart ikke større enn den mengde vann som fordampet i dette tørre klima fra denne lille fri vannflaten, som nu tilmed er minsket ved salt-utfellingen langs kantene.

Så gikk det videre opover mot kirken. Nu syntes vår venn den elskverdige, fete journalist, som hadde knyttet et lommetørkle over det runne skallete hode, å være nær ved å smelte av varmen; men han peste fremdeles tappert efter os op de bratte stigninger.

Kirken ligger ytterst over det nesten lodrette stup som faller ned mot breddene av Aragva og Kura dypt neden-unner. In mot det tilgjengelige fjell-lenne hadde den engang vært omgitt av en høi mur med små vakt-tårn, som jo var vanlig med kirkene i dette lann, og det kunde nok trengs mot røver-bandene som falt in som uvær fra fjellene, og plyndret og herjet hvor de kom frem. — Muren er nu forfalt, og det står bare rester igjen. Selve kirken er noenlunde vedlikehollt, og stillasene som nu var reist runt kuppel-tårnet tydet på at den ble efterset. — I noen værelser i de forfalne ruinene efter den omgivende muren, bodde det en munk som hadde tilsyn med kirken, og som vel også, til de bestemte tider, ringte med de store kirke-klokkene som hang unner et stillas av svære krokete tre-stammer ute på tunet ved kirken.

Efter de georgiske forskere skal bygningen av kirken være begynt av mthavar (d. e. hersker) Stephan I efter 590, og fullent av mthavar Adernerseh I (604/07—620); og dennes sønn mthavar Stephan II (efter 620) skal ha bygget muren runt den, og beboelsesrum.1 Efter sagnet står den på det sted hvor den hellige Nino, som bragte kristendommen til Georgia unner kong Mirian i begynnelsen av det 4. årh., først reiste korsets tegn, laget av

vinranke. — Mitt på gulvet i kirken står en høi opbygning av sten, som efter munkens utsagn oprindelig har vært et alter reist av ill-tilbederne. Hvis det er rigtig har altså dette berg vært et gammelt hellig sted; og det kan forklare at korset ble reist netop her. Derefter er helligdommen tatt i bruk

1 Se J. Strzygowski: Die Baukunst der Armenier und Europa; bd. I s. 84; bd. II s. 765. Wien 1918. Jfr. også O. G. v. Wesendonk, Archäolo-gischer Anzeiger, 1925, sp. 70.52

av kristendommen, og kirken er blit bygget. Dette høres rimelig, men selv om det er sagn, viser det hvordan tradisjonen i disse strøk finner det naturlig, at den ene religions helligdommer er tatt i bruk av den neste. Nu er alteret behengt runt om sidene med helgen-billeder, og krusifikser.

Kirkens grunform er kvadratisk med havlrunne kor-nisjer eller apsiser for hver side av kvadratet. På øst-og vestsiden er disse apsiser rykket noe ut, så de blir omtrent dobbelt så dype som på nord- og sydsiden, og det inre kirke-rum blir derved noe lengere øst-vest enn nord-syd. I det indre kvadrats hjørner er det små runne cylindriske hulrum. Over kvadratet hvelver kuppelen sig i kuppeltårnet, som utvendig er ottekantet med spisst tak. Utenom selve kirke-rummet, i hvert av kirkens fire hjørner er det et lite firkantet rum som fyller ut, så kirken får en utvendig rektangulær form, og apsisene springer frem med fem eller tre sider utvendig fra firkantens vegger (se skissen av grunplan).

Det er netop denne indre kvadratiske kuppel-bygning med apsiser eller strebe-nisjer som er karakteristisk for Georgia og Armenia, hvor det er mange kirker av lignende form. Den ble allerede tidligere nevnt i forbinnelse med Sofia-kirken i Konstantinopel. Det synes å ha vært grun-formen for den armeniske og georgiske kirke-bygning som kan ha utviklet sig allerede i det 4. og 5. århundre.

Oppe i sidene av kuppel-hvelvingen var det fire smale vinduer, som ga et sparsomt lys. Desuten kom det litt lys in gjennem de smale vinduer i apsisene, men ikke nokk til å live op det høie rum, fylt av århundrenes mystiske demring. — Invendig er kirken helt enkel med de nakne sten-vegger uten utsmykning. Bare i den østlige kor-nisjen er det rester av noen fresker, som det var for mørkt

Det Hellige Kors's kirke nær Mzkhetha. Vestsiden venner på tegningen ned; den er ved kanten av stupet (efter J. Strzygowski, a. v).

til å se. Utvendig er det over vinduene i apsisene noen relieffer i sten som røber en viss dekorativ kultur. Et av disse relieffer bar i sit inholl og sin anordning av figurene en påfallende likhet med relieffet på det bekjente Ruthwell-kors i Northumberland.1

En eiendommelighet ved denne, som almindelig ved de armeniske kirker, er sokkelen som med et par trappetrin går runt utenom kirke-veggene. Den må, som senere skal omtales, stamme fra de hedenske templer. Kirken har en påfallende likhet i form og størrelse med Hripsime-kirken ved Etsjmiadzin, som vi kommer til siden (se kap. IX).

Det nakne indre gir et intryk av at kirken kan ha vært lite benyttet, eller kanskje aldrig har vært gjort helt ferdig til bruk. Det synes ellers eiendommelig dette at kirkene i Georgia så ofte er reist på høie utilgjengelige berg, hvor de vistnok var meget synlige både for folket og for Vor Herre, men hvor det ikke var lett å besøke dem. En må tenke på hvad Franskmannen Chardin sier, som reiste i Georgia i 1672:

«Georgierne . . . har en ganske merkelig vane å bygge de fleste kirker på høie fjell .... Man ser dem og man hilser dem i denne avstann på tre eller fire «mil»; men man går aldrig dit; og man kan vel forsikre at størstedelen åpnes bare en gang på ti år. Jeg har aldrig kunnet opdage grunnen til denne ekstravaganse .... Jeg tror, for min del, at de bygger dem på utilgjengelige steder for å slippe å smykke dem eller holle dem vedlike.»

Ellers kan vel denne skikk å bygge kirkene på høie berg stå i forbinnelse med Persernes gudsdyrkelse, hvorom

Herodot sier (I, 131), at «de pleier å gå op på høie berg og bringe ofre til Zeus der, idet de betegner hele himmelens kreds med navnet Zeus». Dette vil jo også stemme med den forestilling at det har vært et gammelt offersted på dette fjell.

Ved siden av denne store kirken er en ganske liten langkirke med kuppel-hvelv (se skissen s. 52), som skal være bygget av mthavar Guaram I mellem 545 og 586. Vi kom in i et lite rum med apsis og i den en sten-benk, som var de gamle kongers tronstol, ble det sagt. Endelig i det samme rum

— og jeg sto andektig foran disse gamle stener, hvor hun kanskje hadde sittet i sin strålende skjønhet — Tamåra!

— Men ved mer nøktern eftertanke forekom det mindre trolig. De georgiske herskere var jo flyttet fra Mzkhetha alt i det 6. årh., og før denne kirke ble bygget; at de da skulde komme fra Tiflis hit for å sitte på denne sten-benken, syntes noe urimelig.

1 Strzygowski, a. v., II ss. 719 f.54

I kjelleren unner vestre siden av denne bygningen og like over stupet ned mot Aragva, var det en mørk omtrent helt tilmuret celle, hvor en hellig eremit skal ha levd i flere år. Maten ble stukket in til ham daglig intil han døde der inne; da ble cellen muret igjen, og hans hellige ben skal være der enda. — Det merkelige ved disse fortidens menn var jo det at deres hellighet steg ved deres avsondrede livs uvirksomhet og unytte for menneskene; et trekk som jo forøvrig den middelalderske kristendom hadde tilfelles med den hinduiske religiøsitet. Det skulde vel være et liv i kontemplasjon; men jo mer avsondret fra menneskene, og følgelig jo mindre mulighet for at disse kunde nyte det minste godt av denne kontemplasjons frukter, des helligere ble eneboeren; og toppunktet nådde han altså når han kunde la sig slik mure inne i en celle — hvorfor? Ikke for å gavne noen ånnen, men alene for å redde sig selv over i et evig liv. En merkelig fattig form av egocentrisk livssyn.

Kommet ut fra kirken sto jeg på kanten av stupet med den vide utsikt over Aragva og Kura dypt nedenunner, og byen Mzkhetha med domkirken der på odden mellem dem, og begge elvenes dalfører opefter, og så Kaukasus's blå fjell-rekke med de hvite topper bakenom. Da kom vår venn journalisten, blid og godmodig, hen til mig med et stykke papir og blyant i hånnen, og ba mig skrive ned mine intrykk og en hilsen til det georgiske folk fra dette historiske sted. Han kunde vanskelig opfatte at jeg ikke vilde nytte anledningen til å meddele det georgiske folk mine verdifulle intrykk.

Nede på veien tok vi bilen op til Mzkhetha. Denne gamle hovedstaden er nu bare en lansby med tarvelige hus, tett sammenpakket uten en frukt-have eller noen oplivning av tre-plantninger mellem husene. Ikke des mindre er vi her på Georgia's hellige jord like fra hedningenes og ill-tilbedernes dager, lannets gamle hjerte; og intet annet strøk gjemmer så mange minner fra dets eldste historie. Her hvor Kura's og Aragva's dalfører støter sammen møttes ferdsels-veiene fra sydøst: fra det Kaspiske Hav og Persia, fra nord: fra passet gjennem Kaukasus og Saguramo-dalen, fra vest: fra Svarte-havet, Kolkhis og Imeretia; og det er naturlig at det her måtte bli et viktig knutepunkt for ferdsel og handel og et kulturcentrum allerede i de eldste tider. Her er mange huler som vel engang langt tilbake var bebodd, og siden fikk religiøs betydning. På de hellige berg og i de hellige lunner var her for årtusener tilbake de hedenske offersteder og hellig-

dommer, her bodde Georgia's gamle konger, her ble kristendommen først forkynt, her reistes lannets nasjonale kristne helligdom, domkirken i Mzkhetha, og her bodde den georgiske kirkes katolikos gjennem århundrer.

Fremdeles hever den vakre domkirken sig høit over alle de låve husklyngene. Vi stanste foran en port som nærmest kunde være ingangen til en festning. Kirken er omgitt av en høi mur med skyteskår og kraftige runne og firkantete bastioner; det ser ut som en sterkt befestet middelaldersk ridderborg. Det kunde, som før nevnt, hårdt trengs mot de hyppige røverske overfall, og i de evindelige kriger. Det gir et betegnende billede av dette folks historie. Lannets fredelige ånds-centrum måtte vernes av sterke festnings-murer; og her, om noensteds, gjalt det

at også fredens arbeid til alle tider måtte drives med sverdet ved lenn. Innenfor disse murer søkte også byens inbyggere tilflukt i ufreds-tider.

Vi ringte på, og det ble åpnet. Vi tråtte in på en vid plass, mitt på den foran os hevet kirken sine buer og gavler og sit høie kuppel-tårn, og der til venstre, lunt ved muren, lå et hus som var bispe-boligen. Biskopen kom os verdig i møde; en høi statelig mann på over seks fot, med et vakkert regelmessig skåret ansikt og langt glinsende ravn-svart skjegg, i fotsid svart talar, og svart høi bispe-lue på hodet. Ledsaget av en munk i munkekutte og en ånnen kirkelig medhjelper, bød han os velkommen, og førte os in i kirken.

I sin enkle georgiske runbue-stil, med sine høie hvelvinger, kraftige pilarer og svære murer, gjør den et høi-tidelig intrykk. En liten kirke som står på den ene siden inne i den store, var den oprindelige, fortalte han, den ble bygget mot slutten av det 5. årh. e. Kr., og inneholdt relikviene (benene) av en mann som hadde set Kristi kors-festelse. Efter en ånnen version skal den være reist på det sted hvor den kjortel ble funnet som hadde tilhørt Kristus og var bragt fra Golgata av denne Jøde, mens endelig noen påstår at det var jomfru-helgenen St. Nino som bragte den hellige kjortel med sig fra Jerusalem.

Domkirken er ødelagt mange ganger av herjende fiender og dens skjebne er lik Georgia's historie. I 1318 ble den ødelagt av et jordskjelv. Kong Georg VI. bygget den op igjen, men straks efter fait den som offer for Mongolernes vilskap. Kong Alexander reiste den igjen av ruinene; men flere ganger ble den på ny ødelagt ved lesghiske røverbanders hyppige overfall, og to ganger måtte kirken igjen restaureres.56

Mange av Georgia's konger er begravet i kirken, og det ligger gulv-plater over gravene; men disse gamle graver er delvis ødelagt ved de fiendtlige herjinger. Den konge som hadde bygget kirken, var begravet mitt på gulvet, og vi så den flate gravsten; men navn var ikke satt på den av frykt for at den skulde bli opdaget og ødelagt av Perser eller Tyrker ved neste overfall. Den nest siste kongen, Heraklius II., ligger på høire side foran alteret. Han var, ble det sagt, 89 år da han døde i 1798, og hadde hat 60 forskjellige kriger. Det var med tanken på ham og hans krigere at Fredrik den Store av Preussen sa til sine soldater at de skulde forsøke å slåss så tappert som Georgierne. Biskopens øine lyste av stolthet da han fortalte dette. Ved siden av kong Heraklius ligger hans datter Thekla som døde i første halvdel av forrige år-hundre. På venstre side foran alteret ligger den siste konge Georg XIII., som ved sin død i 1801 overdrog lan-net til Russerne for å redde det fra Perserne.

Et interessant trekk ved kirkene i Mzkhetha er at det er blit anvent sten av forskjellig farve til dekorativt mønster, hvilket er oftere anvent i armeniske kirker, og som senere har fått utbredelse i Italia, særlig Genua og Florens. Som av Lehmann-Haupt og Belch påvist ble dette allerede anvent i den gamle khaldiske bygningskunst ved Van-sjøen før Armeniernes tid.

I nordkanten av lansbyen Mzkhetha ligger nonne-klostret Samtavro med en stor kirke, hvor den første kristne konge Mirian og hans dronning skal ligge begravet. På kirkegården står et gammelt kapeli på det sted hvor den hellige Nino skal ha bodd i sin celle, hun som bragte kristendommen til lannet. Men efter de gamle kongelige slotter og andre bygninger fins der ingen sikre spor uten kanskje ruin-rester i grunnen, og der er intet i denne lansby som kan gi noe billede av det gamle ridderliv og den prakt som her må være utfollet ved de store årlige kirkefester. Fremdeles samles her hver høst i oktober de georgiske bønner fra nær og fjern for å feire den nasjonale kirke-fest, og denne samling skal være en merkelig interessant oplevelse.

IV. TREKK AV GEORGIA'S HISTORIE1

Georgiernes lann ligger på sydsiden av den store Kau-kasus-kjeden, og dets grense i nord følger omtrentlig dennes høieste rygg. I øst grenser det mot Daghe-stan's fjell-lann og Azerbaidsjan's sletter, i syd mot Armenia og det nu tyrkiske Kars-område, i vest mot Sorte-havet. Det består vesentlig av de to elver Kura's og Rion's brede og fruktbare dalfører, og av fjell-skråningene, med de mange trangere daler, ned mot disse fra Kaukasus i nord og fra Lille Kaukasus og det armeniske høilann i syd. Republikken er omkring 73 000 kvadrat km., og har omkring 3 millioner inbyggere.

Lannet hvor de georgiske stammer bodde, var fra tidlig tid delt i flere lans-deler. De viktigste var: Kakhetia lengst øst op mot Kaukasus's sydlige skråninger, kjent for sin vin; Kartlia lannets hjerte med Küra-dalen og Tiflis, og Aragva omfattende Aragva-dalen i den nordlige del; Ime-retia vest for Suram-ryggen med Kutais ved elven Rion som hovedstad; Mingrelia på nordsiden av Rion mellem Imeretia og Sorte-havet; nordenfor oppe i Kaukasus-fjellene Svanetia og lengst vest Abkhasia ut mot Sorte-havet. Ved sjøen på sydsiden av Rion lå Guria, og i fjellene innenfor dette Mesjia og Samzkhe.

Det er et lann med store motsetninger, med brede fruktbare dalfører, med frodige skoger i herlige fjell-daler, med berg-kløfter, med himmelstormende fjell. Vi er i eventyr-lannet for Østens ridder-verden, kjent for sine ukue-

1 En god oversikt over Georgias historie vil finnes i: Arthur Leist: Das georgische Volk. Dresden 1903. Se også W. E. D. Allen: «The Caucasus» i The Nations of To-day, edited by John Buchan. Bind: The Baltic and Caucasian States, London 1923. Jfr. enn videre artikkelen: «Georgia» i British Encyclopædia, 11. utg. 1910; M. F. Brosset: Histoire de la Géorgie, St. Petersburg, 1849—58; O. G. v. Wesendonk: über georgisches Heidentum, Leipzig 1924.58

lige krigere, sine høviske menn, og sine skjønne, statelige kvinner.

Like merkelig som lannet er det georgiske folks historie. Uaktet det omtrent ustanselig måtte kjempe for selvstendighet og frihet mot overmektige naboer, så er det vel blant nutidens folk et av dem som har den lengste kongerekke, mer eller mindre sammenhengende gjennem to tusen år. Et krigerfolk som helst levde i kampen, hvis hilsen, når to møtes er: «Må seier følge dig!» og svaret: «Dig også!»

Hvor Georgierne1 er kommet fra, eller når de kom til lannet er uvisst. De ble av Grekerne kalt Iberer og er først omtalt av Strabo (født omkr. 63 f. Kr.)2 Herodot3 nevner flere andre folk i dette strøk: Kolkher, Tibarener, Mosjer, sansynligvis lengere syd var Saspeirer og Alaro-dier; og i sydvest var Makroner, Mossynöker og Marer. Flere av disse folk har sikkerlig bidradd til å danne de georgiske folk. Mosjerne har tidligere bodd i Lille-Asia, sansynligvis i Phrygia før Phrygerne, og er av disse og Armenierne blit trengt mot nordøst sammen med Tiba-renerne, og har så slått sig ned i en større del av det nuværende Georgia. På Dareios Hystaspis's tid behersket Mosjerne de sydlige utganger fra passene gjennem Kaukasus; de har altså bodd ved Aragva og Kura. Vi gjenfinner deres navn i lans-navnet Mesjia og i de Mesjiske Fjell (med Suram-ryggen), muligens også i by-navnet Mzkhetha; det kan ha vært der, eller i nærheten, at de hadde sit tempel for den hvite gudinne, «Leukothea» (= Ky-bele eller Anahit?) og et orakel (jfr. Strabo, XI, 2, 17). Georgierne, Grekernes Iberer, kan ha trengt in fra syd og delvis fortrengt Mosjerne eller blannet sig med dem.

Georgierne kaller sig selv Kartveier, eller K'art'uli (av K'art'u), og derav har lans-delen Kartlia (Kharthulia) fått navn. Som av Lehmann-Haupt4 fremhollt, har K'art'u likhet med Kardukh, navnet på det folk Xenophon (401 f. Kr.)5 omtaler i lannet ved Tigris's østlige kilder, syd for Van-sjøen. Kardukh kan være en armenisk flertals-form av Kardu (lik Haikh av Hai), som tør være samme ord som K'art'u, da den georgiske f-lyd i dette ord ligger

1 Navnet Georgia synes å være av sen oprinnelse. Det kan muligens være kommet fra navnet Jorzan på en stamme i Kura's øvre dal, og det synes å ha vært Araberne som først brukte navnet for hele lannet. — Efter en annen forklaring kunde navnet Georgia muligens komme av gammel-iransk Karka som er blit endret til Gorga o. s. v.

2 Strabo, XI, 3, 1—6. 3 III, 94; I, 104; II, 104: VII, 78-79.

4 C. F. Lehmann-Haupt: Armenien Einst und Jetzt. Bd. II ss. 104 f. 1910.

5 Anabasis, IV, 1—3.Kaukasus og lannene sønnenfor.60

nær en cMyd. Den almindelige antagelse at Kardukhene var samme folk som de senere Kurder, lar sig ikke

opretholle, da Kurderne først meget sent er invandret fra Persia til dette strøk. Det har sin interesse i denne forbinnelse at Kardukhenes lann er fullt av gamle huleboliger av samme primitive art og med lignende anlegs-plan som vi finner i Georgia, særlig ved Vardzia. — Det er således en mulighet for at det her har vært en stamme av samme folk som Georgierne, hvorav en del har utvandret mot nord. Dette vilde stemme med Georgiernes egne sagn, som sier at deres stamfedre kom sydfra.

Som sansynlige forfedre for de senere georgiske folk: Kartlier, Imeretier, Mingrelier, Svaner. Laser o. fl. kan muligens nevnes Kharthulier, Mosjer, Tibarener, Kolkher, Tsa-ner (Laser) og for Kakhetierne til dels albanske stammer.

De georgiske eller sydkaukasiske sprog er ikke indoeuropeiske, lik det armeniske, og sprog-forskerne har enda ikke kunnet greie ut deres slektskaps-forholl. Lehmann-Haupt (a. v., bd. II ss. 467, 497) mener at såvel i sproget som i folkets skikker, er det trekk som kan tyde på et oprindelig slektskap med det før-armeniske folk Khalderne i Armenia.[1] Deres sprog kan da også ha hat slektskap med mitannisk og med protohettitisk.

Grav-funnene viser at det i forhistoriske tider levde et iangskallet folk i lannet, helt forskjellig fra de nulevende Georgiere som for det meste er utpregede kortskaller. I de mange stenkiste-graver fra bronse-alderen som finnes nær klosteret Samtavro ved Mzkhetha, er det således av F. Bayern bare funnet langskaller. Om det er ett eller snarere flere, kortskallete folk som senere er invandret, er uvisst, og likeså hvem som var bærerne av det georgiske sprog. Foruten en overveiende del kortskaller av den armenoide type, har det åbenbart også vært noen tilblan-ning av den kortskallete alpine rase med de lavere bredere kranier og det bredere ansikt. Enn videre er et element av blonde langskaller gått inn i disse folk, sansynligvis i noe senere tid. Dertil synes det å ha vært et eldre element av mørke langskaller, kanskje de tidligere inbyggere i lannet. I historisk tid har det vært en sterk invandring av Armeniere og også noen Jøder.

Den typiske Georgier kan vel sies å være høivokst og slank. Hodet er kortskallet, ansiktet helst middels smalt

1 I så fall ligger kanskje det spørsmål nær om det kan være noen forbinnelse mellem disses navn på sig selv: Khaldi og Khaldu og de ovenfor nevnte Kardu og Kharthu. Det vil avhenge av om lydforskyvningen i disse sprog kan ha latt 1 gå over til r. Hvis navnet oprindelig var det samme, kunne det tenkes at alle tre folk er utsprunget fra samme rot.

med høi nese-rygg, middels smal nese og kjødfull, litt nedoverbøiet nesetipp av den armenoide form; håret brunsvart, gjerne sterk skjegg-vekst, mørke øine. Ofte vakre, både menn og kvinner.

Det er et åndelig vel utrustet folk: ærlig, muntert, åpenhjertig, sorgløst, ofte noe letlivet og likeglad, men med ridderlig anstann og mot, og stor gjestfrihet. Kan henne noe slitt ved lange, hårde tider i evindelig kamp, og med en viss mangel på foretagsomhet, med mer liv i minnene om en berømmelig fortid enn interesse for fremskritt og utvikling. Det er kanskje på en vis karakteristisk for hvordan folket enda til dels lever i middelalderen, at i flere georgiske fjell-stammer, som Khevsurerne, har de fremdeles de gamle ringbrynjer, skjold og sverd fra korstogenes tid, og bruker dem ved høitidelige anledninger.

Allerede fra oprinnelsen av har Georgierne åbenbart vært delt i forskjellige stammer med sine høvdinger (ta-vadi), og som kan ha vært sammensat av forskjellige folkeelementer. Det ser ut til at høvdingen i Mzkhetha tidlig er blit anerkjent som den fornemste i Øst-Georgia. Denne by har ligget særlig heldig til ved krysningen av to viktige handels-veier: en fra India og Persia sønnenom det Kaspiske Hav og op langs Kura og ned langs Rion til Sortehavet, og en ånnen fra Armenia op Aragva's dal over Kaukasus til det Asovske Hav og videre.

Allerede på Dareios's og Xerxes's tid var lannet unner persisk overhøihet og inflytelse. Efter at Alexander den Store skal ha erobret lannet og ihsatt en statholder i Mzkhetha, fortelles det at Øst-Georgia frigjorde sig unner ledelse av Pharnavas, som ble lannets første konge omkring 302 f. Kr., men dette er usikkert. I det første århundre f. Kr. kom lannet under Mithradates, den mektige konge i Pontos, intil han ble slått av Lucullus i 72 og av Pompeius i 65 f. Kr., og folket kom i forbinnelse med den romerske verden. Kulturelt ble det likevel, særlig i

Øst-Georgia, fremdeles påvirket av Persia, hvorfra det også for en del fikk sine konger.

Om Georgiernes religion vet vi lite. De synes tidlig å ha tilbedt sol og måne og fem stjerner (planetene). Om Iberernes østlige naboer Albanerne, hvis lann også inbe-fattet den østlige del av det senere Georgia (Kakhetia), sier Strabo (XI, 4, 7) at de tilbad sol, måne og Zeus, men mest månen som hadde et tempel nær ved Iberia. Dette kan helst ha vært et tempel for gudinnen Anahit, som lik den tilsvarende gudinne Ma i Kappadokia,1 gjerne sattes i forbindelse med månen, og av Grekerne ble forbunnet med

1 Strabo, XII, 2, 3.62

Artemis. Det er vistnok samme gudinne som Strabo kalte Leukothea hos Mosjerne i Kura-dalen. Det er også påfallende at ikke langt fra disse i Phasis i Kolkhis var det et tempel for gudinnen Rhea,1 som tilhører samme oprindelige guddoms-begrep. Det er fruktbarhetens gudinne, den Store Moder, guds-moderen, ofte den strålende gylne, eller rene (jfr. «Leukothea») som ble dyrket over hele Lille-Asia, i Armenia (jfr. senere) og i strøkene ved Sorte-havet (jfr. Hekate hos Thrakerne s. 19), og hun må ha hørt til folkenes tidlige religion i Georgia.

Men Georgiernes senere hovedgud fikk det iranske navn Armaz, det er Persernes Ahura Mazda (visdoms-herren) eller Ormuzd. Hans helligdom var ved Mzkhetha, hvor det var en kobber-statue av ham med brynje, hjelm, og skulder-panser av gull, øine av beryll og smaragd. Gudstjenesten var forbundet med menneske-ofring. Ved siden av ham sto også to statuer av de gamle guddommer Ga og Gatzi. Det er en lignende trehet av guddommer som vi så ofte finner hos disse Østens folk (jfr. også kristendommens treenighet). Men desuten nevnes andre guddom-mer (Zaden, A'inina (= Anahit?), Danana (= Nane?), og «Aphrodite») som hadde helligdommer i nærheten. I alt fylte disse guder det hellige tall syv gitt ved de nevnte himmel-legemer: sol, måne, og fem stjerner.

Foruten denne guds-dyrkelse med templer og gude-bil-leder, som var den egentlige stats-religion, er ill-tilbedelsen åbenbart også efterhånnen blit meget utbredt, særlig i den høiere klasse. Desuten har der vært en del Jahve-dyrkelse som kom med de mange indvandrede Jøder.

Efterhånnen utviklet det georgiske folk til en viss grad en egen samfuns-orden, som det behollt op gjennem tidene. Staten var grunnet på et lensvesen med ledende høvding-siekter, og kongen var den øverste lens-herre. Alt lann ble eiet av en kraftig adel og av kongen foruten av geistligheten. Strabo's skildring (XI, 3, 6 og 4, 7) viser at allerede i hedensk tid var det både i Iberia og i Albania et mektig og rikt presteskap. Unner adel og geistlighet sto bønner og arbeidere, som for en del var livegne, mens noen var mer selvstendige. Dertil kom slaver. Desuten utviklet det sig efterhånnen i byene en stann av kjøpmenn og håntverkere.

Allerede Strabo (XI, 3, 6) sier at hos Ibererne tilhører formuen i fellesskap hver familje som blir behersket og styrt av en eldste. Dette var åbenbart «storfamiljer», som enda har hollt sig i avsides liggende fjell-strøk særlig i Kakhetia og Kartlia, og som består av flere nær beslektede

1 Jfr. Arian, Periplus II.

enkelt-familjer, og kan telle op til femti, ja i eldre tid optil hundre medlemmer. I spissen for hver «storfamilje» sto en husfar og en husmor, som valgtes på livstid, og som helst var de eldste. Storfamiljen er en urgammel patriarkalsk samfuns-ordning som vi jo finner hos Indo-Europeerne, særlig Syd-slaverne, men også hos asiatiske folk.

Til stadighet levde dette merkelige folk i kamp for sin nasjonalitet, stadig var det strid om dets skjønne lann mellem de mektige naboer i sydøst og i sydvest, i syd og til slutt også i nord. Det kunde ikke anderledes være, lannet ligger på broen mellem det Kaspiske Hav og Svartehavet. Kaukasus danner den veldige fjell-mur tvers over denne bro og mot den brøtes folke-bølgerne fra syd, fra sydøst, og fra vest. I nord var i oldtiden nomadenes, de skythiske folks, ukjente steppe-lann, i sydøst det mektige Perser-rike, i syd, nærmest Armenia, så rikene ved Eufrat og Tigris, og senere Araber og Tyrker, i sydvest og vest folkene i Lille-Asia, de greske og romerske

verdens-riker, og senere Tyrkerne.

Gjennem eller forbi den kaukasiske fjell-mur førte bare noen få veier for de nomadiske horders angrep fra nord: en var den smale, myrlente kyst-slette langs det Kaspiske Hav; en ånnen vei var gjennem den trange kløft, Darjal-passet (d. e. Alanernes port) eller de gamles «Iberiske Port», gjennem selve den mektige fjell-rygg unner den høie vulkanjøkel Mkimvari eller Kasbek; en tredje vei gikk et stykke lengere vest op Ardon's dal fra nord, gjennem Khasarer-kiøften til Rion's dal og Kutais, eller gjennem Roki-passet og ned Liakhva's dal til Gori ved Kura; en fjerde vei fra nord gikk langs kysten av Svarte-havet.

For herskerne over lannene i syd var det av største viktighet å unnerlegge sig disse tilganger. — Kura's dal langs sydsiden av fjell-muren ga også gjennemmarsj fra vest fra Svarte-havet, og var et grenselann av stor betydning, som det stadig var strid om mellem herskerne i Persia og ved Svarte-havet. Desuten var lannet til alle tider utsatt for plutselige infall av røverbander fra fjellene, mest Avarer og andre stammer av Lesghierne, foruten Tsjetsjener, Tsjerkesser, Kabarder, og Osseter. Til dette kom indre stridigheter og skinsyke mellem høvdingene i de forskjellige Ians-deler.

Det merkelige er at tross'alle trengsler har dette folk gjennem to tusen år kunnet opretholle sin nasjonalitet og sin kultur like til vår tid, ja de har mer og mindre kunnet verge sin selvstendighet, og er ikke blit opslukt eller slettet ut unner oversvømmelsene av de større folk, som har skyl-64

let frem og tilbake over denne lann-bro mellem de to hav. Uaktet krig, hyppige herjinger og uro helst skulde hindre all kulturell utvikling, har Georgierne til tider nådd et høit kultur-trinn, som deres betydelige litteratur bærer bud om.

Gjennem mange århundrer var Mzkhetha lannets hovedstad, intil den omkring 500 e. Kr. ble flyttet til Tiflis, hvor kong Vakhtang Gurgaslan (ulve-løven) skal ha tatt bolig allerede omkring 469. Der var avstannen fra Kaukasus-dalene større, og en var mindre utsatt for plutselige røveriske overfall av fjell-stammene.

Kristendommen skal være inført i Øst-Georgien av den hellige jomfru Nino og kong Mirian (ei. Mihran), som ble om vent av henne, engang i årene mellem 317 og 332 e. Kr., kort tid efter at den ble inført i Armenia, men det tok sikkerlig meget lenge før flammene på det siste ill-alter sluktes i Georgia, og enda har rester av ill-tilbedernes lære hollt sig i skikker og sagn. Kirken hyldet først den mono-physitiske lære, lik den armeniske, men gikk i det 6. årh. over til Khalcedon-bekjennelsen og nærmet sig derved den byzantinske kirke. — Av megen betydning for den kristne læres utbredelse i selve folket var sikkert grunnleggelsen av de første klostre i det 6. årh.

Kirkens overhoved, katolikos, hadde sit sete i Mzkhetha, hvis domkirke skal først være grunlagt av kong Vakhtang Gurgaslan (446—499 e. Kr.). Han hadde i staten en selvstendig stilling, med anseelse og rettigheter nesten like med kongens. Han har åbenbart tatt sin mektighet i arv fra ypperstepresten i den hedenske ståt, som Strabo (XI, 4,7) omtaler hos Albanerne. Der var han «den mest ærede mann efter kongen, og foresto såvel det hellige lann-om-område, som var stort og folkerikt, som også tempeltjenerne;» og han kunde la enkelte av sine prester fengsle med «hellige lenker», og efter å ha fört dem godt et år, la dem ofre til guddommen «sammen med andre offerdyr.»

Katolikos hadde uinskrenket makt i forvaltningen ikke alene av kirken, men også av hans og kirkens store lann-områder med mangfoldige (omkr. 237) lansbyer, bønner, forvaltere, embedsmenn, soldater, og dertil adelige vasaller, foruten tusener av prester og munker. Han stillte sine egne tropper, unner egen feltherre, utnevnt av ham. Han og hans biskoper hadde også et stort antall slaver. Kirken var i sanhet en ståt i staten. Men til tross for denne store makt, overskred den georgiske kirke og katolikos aldrig sine grenser, og gjennem alle århundrer ble den den nasjonale stats tro støtte og forbunsfelle. Dette skyltes den stadige trussel av fremmede religioner utenfra, og sær-BAGRATIDENE. DAVID GJENOPBYGGEREN

lig av Islam efter at denne hadde bredd sig til lannene omkring.

Ved mitten av 6. årh. ble Guaram, hersker i Øst-Georgia. Han var dets første fyrste av den armeniske høvding-slekt Bagratidene, som senere i århundrenes løp ga lannet mange begavete konger. Mellem Persia og Byzans, som behersket Vest-Georgia, var det stadig strid om inflytelsen også i Øst-Georgia, intil keiser Herakleios i 627, på Ninive's ruin-slette, knekket de persiske Sasaniders makt. Men det jevnet veien for de farligere fiender Araberne, som femten år senere oversvømte Øst-Georgia fra syd, og trengte frem til Kaukasus's fjell-daler, men aldrig fikk satt sig fast i Vest-Georgia.

Deres overherredømme over Øst-Georgia varte med avbrytelser omkring 400 år, men omfattet ikke altid hele lannet. Kongene var på en vis arabiske vasaller, mer eller mindre. Til tross for religions-motsetningen bidrog Araberne til å heve den georgiske kultur på flere måter.

Unner kong Bagrat III (985—1014), som først var konge i Abkhasia, ble Øst-Georgia ved arv forenet med Abkhasia og Mesjia, og mer og mindre også med Imeretia og Min-grelia. I 1048 gjorde Seldjuk-Tyrkerne flere infall i lannet intil de ble endelig slått av den kraftige høvding Liparit Orbulk (Orbeliani). Men i 1064 kom de igjen, ført av Alp-Arslan, oversvømte Georgia, ødela Tiflis, og massakrerte inbyggerne. I 1072 ble Tiflis på ny ødelagt og lannet herjet av Seldjuk-Tyrkerne, og mange av inbyggerne ble drept.

I 1089 fikk Georgia sin kraftigste og mest fremragende hersker David III (1089—1125) kalt «Gj enopbyggeren» (Daviti Aghmasjenebeli). Det av Araberne, Tyrkerne, og Byzans sønderrevne lann, som han overtok som en herjet ørken, samlet han, og efterlot det efter 36 år, som et blomstrende rike. Efter at korsfarerne hadde erobret Jerusalem, fordrev han i år 1100 den siste arabiske besetning fra Tiflis. Denne asketiske filosof på tronen var religiøst høit dannet, men var samtidig en fremragende feltherre som førte heldige erobrings-kriger. Han inførte tukt, orden, og respekt for sedelighet, og foregikk alle med et godt eksempel. Han var en forsiktig husholler, en klok styrer, og viste hensynsfull toleranse mot anderledes troende; både muhamedaner og Armeniere ble hjulpet av ham. Unner ham ble Georgia hevet i makt som aldrig før; og der kom megen velstann i lannet, både ved hans stadig rike krigsbytte og ved hans ophjelp av næringsveiene. Kulturen ble også hevet; det ble oprettet høiere skoler med dyktige og

høit dannete lærere. I Gelati nær Kutais, hvor han bygget en praktfull domkirke, ble det også grunlagt et kloster som snart utviklet sig til et viktig åndelig centrum.

På denne tid var det megen forbinnelse med Byzans. Flere konger, som Bagrat IV (1027—1072) og David Gjen-opbyggeren, ektet byzantinske prinsesser; og georgiske konge-døtre ektet byzantinske keisere og prinser. Mest kjent var Bagrat IV's datter Martha, som ble keiserinne unner navnet Maria, og var sin tids skjønneste kvinne.

Efter kong David gikk lannet stadig frem, intil det nådde sin høide i makt-utfollelse og kultur unner dronning T a -måra (1184—1212). Da hun besteg Bagratidernes trone strakte riket sig allerede vidt ut over det georgiske sprogs grenser, og takket være den ordnete tilstann som lenge hadde rådet, levde folket i ikke liten velstann. — Den kloke dronning hadde ved sine personlige egenskaper en god in-flytelse på sit folk. Hun var skjønn og blid, og må ha hat en uimotståelig kvindelig ynde. Hennes samtidige strømmer over i sine lovtaler over henne; hun prises for sin dådskraft, sine krigs-bedrifter, snart til hest, snart til fots, sine taler som åndet ro, milhet, og måteholl, sine vise svar. Uten strenghet eller vrede, uten uro eller vanskeligheter for sig selv, betvang hun de trossigste og mest ubeherskete menn.

Hun styrte sit folk med en for hine tider helt uvanlig milhet og menneskelighet. Ingen fikk på hennes bud prygle-straff; og strengere straffer gikk hun enda nødigere til, ja hun tilga oprørerne, som på hennes første forstøtte mans tilskynnelse hadde reist sig mot henne. Både adel og bønner var henne trofast hengivne,- hærene drog på hennes bud med begeistring i kampen, og vente som regel seierrike tilbake; alle hennes felt-tog ente heldig, og rikets

grenser ble utstrakt til det Kaspiske Hav i øst og til Svarte-havet i vest, og statens politiske inflytelse ble sterkt øket: nabofolkene i Kaukasus's fjell-daler måtte anerkjenne hennes overhøihet og betale tributt. Hun unnerla sig deler av Armenia, Kars, Erzerum. I 1204 hjalp hun sin nevø Alexios Komnenos til å grunlegge keiserdømmet i Trapezunt, og styrket derved sit rikes grenser mot Tyrkerne i vest.

Unner Tamåra's regjering hadde Georgia, både kirke og ståt, en merkelig rekke fremragende menn og ledere. Flere av dem var Armeniere. Den øverste hærfører var Armenieren Sarkis Mkhargdseli, og ved hans side sto tre slektninger, deriblant dronningens annen mann David Soslani. Den høiere geistlighet og en del av adelen må ha hat en forholsvis høi dannelse, og adelen, som gjorde stort bytte

i krigene, må i stor utstrekning ha ført et liv i luksus med forfinete seder; og det strålende mitpunkt var Tamåra's praktfulle hoff, stadig søkt av fyrster og fornemme menn. Den skjønne dronning ågret sa visst ikke med sine skatter som hobet sig op i hennes skatkamre. Hun var sjelden runhånnet, og omga sig gjerne med lystighet og for-nøielser. Hun foranstaltet prektige fester med giller, ridder-spill, forestillinger av danserinner og linedansere. Men især ble det hollt store jakter; for hun var selv en lidenskabelig jegerske; og det har vært praktfulle optog når hun, som et skjønhetens syn, i spissen for sine riddere på fyrige hester med strålende ridetøi, drog ut i mark og skog med falker og hunner. Og ved tilbakekomsten ventet rike giller med sang, og musikk, og begerklang, og endeløst jegerprat.

Jakten var i alle århundrer de georgiske ridderes og kongers hovedfornøielse, når de ikke førte krig. Sjakaler, rever, vilsvin, og hjorter ble jaget med hunner; men enda mer yndet var falke-jakten, og det viktigste vilt var traner, heirer, og fasaner, de siste hørte jo hjemme i Georgia og har navn fra elven Phasis. Marco Polo (1275) sier at Georgia «frembringer de beste høker i verden».

Foruten jakten var forskjellige slags vedde-kamper og leker deres glede, særlig sådanne hvor det kom an på kroppens smidighet og styrke: store ball-spill, skive-skytning, heste-løp, ball-spill til hest, og også brytning, som enda brukes ved kirke-fester og andre leiligheter. — Det var et muntert og letlivet folk som levde et liv rikt på eventyr.

Grunlaget for en åndelig kultur i Georgia kom med kristendommen. Hvor tidlig folket fikk sin egen skrift er usikkert; mest sansynlig er det vel at det har vært omtrent samtidig med at Armenierne fikk sin, i begynnelsen av det 5. årh. e. Kr. Alfabetet er vistnok i stor utstrekning avledet fra det greske. — Litteraturen var først helt kirkelig, en avlegger av den syriske og den gresk-byzantinske; men efterhånnen sprette det sig, fra de mange klostre, en mer almindelig dannelse blant de ledende klasser; og Arabernes inflytelse ble også av betydning, de inførte bl. a. verskunsten. Ved siden av den religiøse utviklet sig også efterhånnen en mer verdslig og livsglad diktning. På Tamåras tid nådde denne høit, og det synes å ha vært flere fremragende lyriske diktere. Ved hyert gjestebud var det sang til lutspill og begerklang, som skildret kjærligheten, gleden, lidelsen, og ridderlige eventyr.

Den mest kjente dikterer Sjota Rustaveli, som levde på Tamåras tid. I sin store episke diktning: «Mannen i tigerskinnet» («Ve sjviss tkaossani») har han sjenket sit

folk et merkelig nasjonalt dikter verk av sjelden høit verd. En av heltinnene er den feirede dronning, i diktet kalt Tinatin:

«Et billede av solen selv i Østerlann, sjel, hjerte og forstann hun alle røvet.»

Typen for helten er ridderen uten frykt og daddel, som går tillitsfullt gjennem livet, og dyrker venskapet, nestekjærligheten, og godgjørenhet hvor han kan. Diktet bærer bud om en høi etisk opfatning; men der er en unnerstreng av vemod som klinger ut i slutnings-strofene:

«Til enne er nu dette helte-dikt, Og harpen bever, men dens klang er slutt. Så lumsk er denne verdens skjebnes

gang, Og kort den tid som er os tildelt her. Om enn den lang kan synes for enhver, Som livet aldrig ga en gledes-sang.»

Men denne harpe har bevet altid siden; gjennem syv århundrers trengsler har dette dikt levet på det georgiske folks leber til denne dag, og har gitt næring til et blødende folks nasjonale sjel.

Allerede i det 4. og 5. årh. e. Kr. ble det bygget kirker, vel til dels med de eldre templer som mønstre. I de følgende århundrer ble det utfollet en stor byggevirksomhet. Kirkenes stil var i stor utstrekning lik den armeniske, og bygmesterne kan vel til dels ha vært Armeniere, som gjerne var dyktige håntverkere. En interessant kirkebygning er domkirken i Kutais, påbegynt 1003 e. Kr. av kong Bagrat III, og hvorav det enda står ruiner igjen. Bygmesteren het Maisa. Den har i grunplan hat megen likhet med den ansete Gregor-kirke i Dvin i Armenia, som ble ødelagt i det 9. årh., men hvis grunmur er gjenfunnet. Med sin langstrakte, treskibede form, og sin store høide i forholl til bredden må domen i Kutais ha hat en lignende opadstre-bende virkning som de meget senere gotiske kirker i Europa. På flere steder var det tilmed spissbuer; ja det synes som selve hovedbuene, som bar kuppelen, var spisse. Der er også begynnelser til søilebunter lik den gotiske stils som vi finner enda mer utviklet i domkirken i Ani i Armenia, fulført et par år før kirken i Kutais ble påbegynt. I det 11. og 12. århundre ble mange kirker, klostre og borger bygget i Georgia; hver større lens-herre hadde sin borg. Nye byer som Akhaltzikh og Akhalkalaki ble også grun-lagt.

Av den virksomhet som ble utfollet unner Tamåra står det slik glans, at folke-sagnet nu, som nevnt, tillegger henne alle praktfulle bygverk og borger som det fins levninger

av, liksom alle sagn om gamle bedrifter samler sig om hennes navn.

Det er forøvrig en merkelighet ved dette folks historie, at dens to mest fremtredende skikkelser er kvinner: den hellige Nino som innførte kristendommen, og den store dronning. Det vidner om en påfallende motsetning i opfatningen til Islam, hvor kvinnene ikke har sjel. En slik anset stilling hadde jo kvinnen heller ikke hos Perserne, som ellers i mangt har påvirket Georgierne.

Efter Tamåra's bortgang er det snart slutt med Geor-gia's storhets-tid. Otte år senere, i 1220 og 1222, fait Mongolernes ville kriger-skarer in i lannet fra Persia. I 1223 kom de igjen og herjet. den sydlige del av lannet. Så fait Perserne in, stormet og plyndret Tiflis, så noen år senere kom Mongolerne tilbake og besatte hele lannet. I 1247 var det unner deres overherredømme, de tok en trykkende tributt og utskrev de unge menn til sine hærer.

I det herjede lann kom kultur, åndsliv og seder i forfall. Allerede Tamåra's skjønne datter, dronning Russudan, ga i et liv av utsvevelser et eksempel motsatt morens. I 1318 kom den dyktige kong Georg V, «den Glansfulle», på tronen, (1318— 1346) og riket ble igjen styrket; men det ble ikke av lang varighet. I mitten av det 14. århundre rev sorte-døden bort tusener på tusener av inbyggerne; men en enda uhyggeligere gjest var den halte mongol Timur Lenk (Tamerlan). Mellem 1387 og 1403 for hans ville skarer seks ganger herjende over lannet; og da de endelig drog bort til Turkestan, ef-terlot de det i elendighet, Tiflis og andre byer og lansbyer som ruin-hauger, kirker og borger ødelagt, mange folk omkommet eller bortført i fangenskap.

Nu fulgte tre mørke århundrer. Ved det byzantinske rikes endelige fall i 1453 og det trapezuntske keiserdømmes unnergang noen år efter, mistet Georgia sin eneste kristne kultur-støtte, og sammen med Armenia lå det som et lite isolert kristent samfunn kilt in mellem fientlige muhamedanske folk på alle kanter.

Men til det kom at netop på denne tid, i mitten av det 15. årh., da samholl særlig trengtes, ble Bagratidernes Georgia delt mellem kong Alexander I's tre sønner i kongerikene: Kartlia, Kakhetia, Imeretia, og fem fyrstendømmer: Mingrelia, Guria, Abkhasia, Svanetia, og Samzkhe (Mesjia). Dermed var lannets kraft for alvor brutt, opstykningen og de indre feider ga fritt rum for de ytre fienders, særlig Persernes og Tyrkernes, intrige-spill.

Disse århundrers historie er uhyggelig nedstemmende, med ensformige, bloddryppende skildringer av stadige

per, slag og ødeleggelse, inbyrdes feider og forrederi, mord og rov, infall av Tyrker, Perser, Tatarer, og fjell-folk, med grufulle menneske-slakterier. Samtidig ble folket knuget unner en mangfoldighet av skatter til lens-herrene og til kongene, som hindret all trivsel; og dertil kom de skånselsløse utsugninger når de fremmede hærer falt in.

Det var vesentlig tre ytre fiender: Tyrkerne i sydvest, Perserne i sydøst og fjell-stammene i nord. Tyrkerne satte sig fast i Tsjorokh-dalen og tok i mitten av det 16. årh. byene Akhaltzikh, Ardahan og Ardanutsj, og de georgiske, de gamle mesjiske (mosjiske), fjell-stammer i disse strøk måtte gå over til Islam, og tyrkisk sprog fikk inpass. Gu-ria, Mingrelia og Imeretia ble også mer og mindre avhengige av Tyrkerne. Perserne hadde overherredømmet i Kartlia og Kakhetia, og kongene der ble sjahens stathollere. For å tekkes overherren antok endog flere konger Islam og in-førte persisk sprog ved siden av det georgiske.

De nordlige lans-deler, Aragva, Svanetia, og Abkhasia hollt sig derimot uavhengige. Fjell-stammene i nord anerkjente ingen herrer, og Tsjerkesser, Kabarder, Osseter, Tsje-tsjener, og Lesghier (Avarer) gjorde avvekslende røverinfall i de tre Bagratide-kongers områder eller allierte sig med dem. Disse fjell-stammers nærhet gjorde altid tilværelsen usikker, særlig i Kakhetia og Kartlia; hver lansby hadde derfor gjerne en eller flere borger med tårn og omgitt av ringmurer, og innenfor dem måtte inbyggerne ofte søke tilflukt med gods og fe i uker, uten å kunne tilse hus og jord.

Det kan synes merkelig at det georgiske folk overlevet denne lange trengsels-tid uten å bli helt opløst; men selvfølgelig var den åndelige og moralske tilstann i lannet sørgelig, og det var mest bare blant bonne-, håntverks- og ar-beids-klassene at det hollt sig en slags religiøsitet og moral, blannet med megen overtro. Geistligheten sank ned i uvidenhet og umoral; adelen ble demoralisert ved de ydmygende politiske forholl, som ofte tvang dem til å senne sine sønner som gidsler for å opdrages av mullaher i Is-fahan, eller å gi deres døtre til persiske og tyrkiske haremer. De ble likegyldige for sin religion, og forente muhamedansk polygami med kristen drikfeldighet, og deres religiøse interesse inskrenket sig til «å feire med beundringsverdig upartiskhet begge religioners festdager».

Uaktet det var strengt forbutt av kirken å selge kristne sjeler til vantro, blomstret slave-handelen; og adelsmennene, særlig i Mingrelia og Guria, utførte store mengder av sine livegne kvinner og menn til slave-markedene i Tabriz; Akhaltzikh og Trapezunt, for å selges til Tyrker og Perser.

— Den reisende franske juvel-handler Chardin, i siste halvdel av det 17. årh., mener at det til Tyrkiet ble solgt om året 12 000 bønner av begge kjønn, og han forteller om en fattig men foretagsom adelsmann som netop hadde solgt tolv prester og sin egen kone til en Tyrkisk skipper i Tra-pezunt. — Men det kan vel være tvil on sederne i Georgia var så meget verre enn de var i Europa på hin tid, f. eks. ved det franske og engelske hoff, eller i Rusland. De livegnes kår var sikkerlig ikke bedre i Rusland og Europa.

Om Øst-Georgia har Chardin meget godt å si: maten var fortreffelig, med verdens ypperste brød og frukt, og rik avveksling på fisk, og kjøtt, og talløst vilt; vinen var herlig, men enda mere kvinnene. Om disse sier han: «A se dem og ikke elske dem holler jeg for umulig. Mer fortryllende ansikter og skjønnere legemer enn Georgierinnenes kan man ikke forestille sig. De er store, slanke, ikke vanskapt av fedme. Det som vansirer dem er sminken».

Mange Georgiere, særlig blant de ledende, måtte i de hårde tider gå i lanflyktighet, og de søkte gjerne til Rusland. Men et vandrende folk ble Georgierne aldrig; det er i så måte en slående forskjell mellem dem og deres nabo-folk Armenierne. Georgierne har hengt for sterkt ved sin hjembygd, sine daler og fjell, til at de i lengden kunde trives borte fra dem, og disse stedbunnene følelser har fått skjønne uttrykk i deres diktning, med skildringer av deres Ians natur. Georgierne var desuten mest jordbrukere, og hadde ikke Armeniernes dyktighet i handel og håntverk, som gjorde at disse så lett fant sig til rette i det fremmede.

I det 17. årh. fikk både Kakhetia og Kartlia flere betydelige og fedrelans-sinnede konger, som søkte å styrke det nasjonale liv og kultur, heve den kristne kirke, og kjempe mot Perserne og deres inflytelse. Teymuras I (1605—1663) i Kakhetia, en eventyrlig dikter-skikkelse, var en begavet mann og modig feltherre, som forente i sig den georgiske ridders besste egenskaper. Han kjempet mot Persia's mektige og grusomme sjah Abbas, som flere ganger herjet lannet og på det uhyggeligste straffet Georgiernes forsøk på å avkaste åket Teymuras var den første av en rekke betydelige forfattere og forfatterinner av Ba-gratidernes konge-slekt, som i nær på to hundre år tok virksom del i det opvåknende åndelige liv i Georgia, og det utviklet sig en egenartet og betydelig nasjonal litteratur med flere fremragende diktere. Den merkeligste i det 18. årh. var kanskje David Guramisjvili (født 1705), som 19 år gammel ble tatt på sitt langods av lesghiske røvere, og hollt i et grusomt fangenskap i fire år intil han flyktet til72

Rusland, hvor han siden levde og deltok i flere felttog, og kom bl. a. i prøisisk fangenskap. Han skildrer i dystre farver de trøstesløse tilstanner i fedrelannet; men unner pessimismen gløder dyp kjærlighet til folk og lann. Det er særlig i lyrikken at de store georgiske diktere finner sine skjønneste uttrykk.

Blant flere betydelige menn i Øst-Georgia, som søkte å samle folkets krefter og heve dets kultur og nasjonale liv i kampen mot Perser, Tatarer, og Tyrker, må særlig nevnes katolikos Anton (1744 — 1788). Ham lyktes det å gjenforene Kakhetia og Kartlia, og han styrket konge-makten ved kraftig å støtte den i striden med lens-herrene. Han søkte å innføre borgerlig orden, styrket kirken, hevet unner-visningen og det åndelige liv, og utfollet en alsidig virksomhet som forfatter av lærebøker, filosofiske og historiske skrifter. Hefe hans liv var båret av en utrettelig glødende kjærlighet til fedrelann og folk.

I det 17. og 18. årh. begynte en ny inflytelse langsomt men desto sikrere å gjøre sig gjellende fra det kristne Rusland i nord, som var trengt syd til slettene nord for Kaukasus. Unner det knugende trykk av de muhamedanske fiender, var det naturlig for de øst-georgiske konger å søke hjelp hos den kristne zar. Lenge var det forgjeves, Kau-kasus-lannene var enda ikke kommet innenfor den russiske «interesse-sfere»; men i dette skulde det skje en forandring når tiden var moden.

I 1744 fikk Kartlia igjen en nasjonal konge, Teymuras II (1744—1762) efter at det i tyve år hadde hat persiske stat-hollere. Han var en tapper feltherre, og sammen med sønnen Heraklius eller Erekle II, som var blit konge i Kakhetia, forsvarte han lannet mot nabofolkene med ut-hollene mot. Efter hans død ble sønnen, med katolikos Anton's kraftige hjelp, konge også i Kartlia (1762—1798), og således ble hele Øst-Georgia igjen samlet.

Så kom det siste tragiske, men glansfulle avsnitt i det georgiske folks lange og heltemodige kamp for friheten. Med all sin kraft søkte denne merkelige regent, med trofast støtte av katolikos Anton, å bringe sit ulykkelige lann på fote igjen, ved å innføre ordnet styre, hjelpe op næringsveiene, dyrke op og bebygge avfolkede lansdeler, hjelpe op bergverker og industri, fremme dannelse og kultur; men fremfor alt ved å fri det for ytre fiender.

Han var en glimrende hærfører, kanskje en av de største i sit århundre. Fra øst til vest for denne løve som et stormvær, og tilintetgjorde fiendenes hærer; hans seiere over Tyrker, Perser, Lesghiere kom ofte som lynnedslag.

Men nye skarer av de talrike fiender kom igjen, og hans lille flokk av trofaste tilhengere skrumpet stadig in, til overmakten ble for ulike. De svære ofre som de uavladelige krigene mot de mange fiender krevet, og den stadige ufred, lå som en knugende byrde på det arbeidedne folk; men dertil kom adelens utpresninger, og dens evindelige inbyr-des stridigheter som lammet folkets motstans-kraft. Så kom andre ulykker, som den fryktelige pest i 1779 som bare i Tiflis rev bort 5000 mennesker.

Kongen søkte hjelp fra Rusland. I 1769 gikk den russiske general Todleben gjennem Darjal-passet til Tiflis med 400 mann og fire kanoner, og kjempet sammen med Georgierne mot Tyrkerne. I 1783 sluttet Heraklius en pakt

med Katharina av Rusland og anerkjente hennes overhøihet mot å få støtte av russiske tropper. Russerne begynte nu anlegget av en militær-vei gjennem Darjal-passet, og samme høst, 1783, kom to russiske bataljoner og fire kanoner til Tiflis, men ble snart trukket tilbake, og den ukuelige konge hadde igjen bare sig selv og sine egne folk å stole på.

I 1795 ble Georgia angrepet av den nye persiske sjah, den avskrekkende eunuk Agha Muhamed Khan. På grun av de ulykkelige indre stridigheter var ikke den flere og otti-årige Heraklius i stann til å samle mer enn noen tusen mann for å møte ham, og kunde ikke hindre at Tiflis ble tatt, og ble redselsfullt plyndret i 6 dager. Forlatt av sine mange sønner flyktet den heltemodige olding til Ananur i Aragva. Her samlet han tross sin høie alder en liten hær, og tok Tiflis tilbake året efter; men byen og lannet var herjet og ødelagt for lang tid.

Nedbrutt av sorg og kvide for sit lann døde den gamle kong Heraklius i 1798 i Telav i Kakhetia. Et merkelig dådrikt liv var slutt, og stor var hele folkets sorg. Georgia hadde mistet sin siste støtte og rednings-mann.

Men tross all sorg ophørte ikke den indre splid. Kongens intrigante enke Daria, og de mange sønner efter tre ekteskap tenkte mest på delingen av arven. Sønnen Georg XIII ble konge, men hadde store vanskeligheter, og henvente sig til Rusland om hjelp, mens broren Alexander også gjorde krav på tronen og henvente sig til Perserne. Disse, sammen med en horde av Lesghier, falt in i lannet, men ble drevet tilbake ved Russernes ankomst. Foreløbig var faren avvent; men da kong Georg kort efter lå døende i Tiflis, sente han bud til zar Paul av Rusland og ba ham motta den georgiske trone. I 1801 ble så Øst-Georgia forenet med Rusland; noen år senere ble Imeretia russisk pro-74

vins, og de andre tidligere georgiske lansdeler ble efterhvert inlemmet i det russiske rike.

På den vis ble Georgia reddet fra den muhamedanske fare; unner Rusland fikk det uttømte folk en militær trygghet som aldrig før, og det kom efterhånnen en materiell blomstring. Men på den annen side viste snart det russiske styre sine vanlige svakheter: Den overdrevne centralisering av all administrasjon, med hensynsløs unnertrykning av enhver selvstendighet i ledelsen av egne affærer utenfor et meget begrenset lokalt kommunalt selvstyre; den knugende politiske ufrihet i det hele; men frem for alt den almindelige russifisering, som straks begynte med at den hittil selvstyrte georgiske kirke ble unnerlagt den Hellige Synode (allerede 1811), og som fortsatte efterhånnen med unnertrykning av nasjonal opdragelse og sprog. I 1884 ble den hittil adskilte georgiske hær inlemmet i det russiske rikes almindelige militære organisasjon, og dermed svant den siste levning av det georgiske kongerikes selvstendighet.

Alt dette vakte stigende misnøie, særlig blant adelen og de høiere klasser, og det førte til flere opstanner. Det skapte også en gjenopvåknen av den nasjonale diktning i siste halvdel av forrige århundre, med en rekke betydelige diktere og forfattere.

Men farligere enn denne romantisk nasjonale bevegelse, som kom fra overklassen, var, for det russiske styre og hele den bestående samfuns-orden, den revolusjonære socialistiske agitasjon som i slutten av forrige århundre og begynnelsen av dette, sprette sig fra europeisk Rusland blant arbeiderne i de transkausasiske lann, hvor det nu hadde vokset op en betydelig industri, særlig petroleum — med Baku, Maikop, og Grozni som centrer — mangan, kobber, silke, bomull, tømmer, og vin.

Denne plutselige industrielle utvikling fremkalte snart de alvorligste og mest inviklede problemer, med motsetninger mellem klasser og raser, i et lann hvor den uten-lanske kapital trodde å kunne utnytte ubegrenset de primitive infødte arbeidskrefter, og hvor den hurtige overgang fra lensvesen til industrialisme hadde skapt en arbeiderklasse, som var desto farligere, fordi den uten forutsetninger kunde insuge rått og ufordøiet alle de vesteuropeiske arbeideres siste doktriner, og bragte dem til sine lansbyer.

Den keiserlige regjerings forskjellige antinasjonale for-holsregler drev også mange over til socialistene. I 1904—1906 kom det til alvorlige uroligheter i forskjellige deler av Transkaukasia. De ble til slutt unnertrykt efter blodige sammenstøt; men de ga et alvorlig varsko for fremtiden.

Så kom verdens-krigen 1914, og den russiske duma-revolusjon i mars 1917 ble hilst med begeistring i Trans-kaukasia. I steden for visekongen ble det av Kerenski oprettet i Tiflis en komite av fire: en Georgier, en Armenier, en Tatar, og en Russer, som skulde styre Transkausia's indre anliggender; men mest makt fikk de nydannete og nærmest socialistiske arbeider- og soldater-råd. Det kom også snart til bitre rase-motsetninger og skarpe sammenstøt, særlig mellem de kristne Armeniere og de muhamedanske Tatarer, som tildels intrigerte med Tyrkerne.

Ved bolsjevik-revolusjonen i Petrograd i november 1917 ble forhollene enda mer inviklet. Fire-mans komiteen i Tiflis ble nu erstattet av et transkaukasisk social-demokra-tisk «kommissariat», bestående av 3 Georgiere, 3 Armeniere, 3 Tatarer, og 2 Russere, med Georgieren Gegétsjkori som president. Kommissariatet støttet sig til en «transkaukasisk forsamling» eller «Seim», som tråtte sammen i Tiflis 23. februar 1918. Kommissariatet og Seim samarbeidet med de forskjellige arbeider-, soldater- og kommunale råd og med Georgiernes, Armeniernes, og Tatarernes «nasjonale komiteer». De kunde ikke slutte sig til de russiske kommunister, men vilde samvirke med de ikke bolsjevikiske partier i Rusland, og hollt på det russiske rikes enhet.

Den 18. desember 1917 hadde den russiske general, som enda nominelt hadde kommandoen over de russisk-kaukasiske tropper, unnertegnet en våben-stilstann med Tyrkerne; men efterhånnen ble troppene mer og mer opløst ved kommunistisk propaganda, og vente hjem; de transkauka-siske folk ble overlatt til selv å forsvare sine grenser, mens Tyrkerne trengte frem fra vest og ble mer og mer pågående. Den 14. april 1918 tok de Batum. Den 22. april erklærte Seim den Transkaukasiske Republiks uavhengighet. Den 26. mai 1918 bestemte Seim opløsningen av denne republikk efter fem ukers levetid. Georgia erklærte sig nu uavhengig, og sluttet forbunn med Tyskerne; lannet ble besatt av tyske tropper og derved beskyttet mot Tyrkerne.

Så kom Tyrkiets og Tysklands fulstendige nederlag, og Tyrkiets våben-stilstann ble sluttet 30. oktober 1918. Derved ble stillingen i Transkaukasia helt forandret, idet Tyskerne og Tyrkerne måtte trekke sig* tilbake fra Georgia, Batum, russisk Armenia, og Azerbaidsjan. Uaktet de uavhengige transkaukasiske republikker sto imot bolsjevik-regjeringen i Rusland, ble de av de anti-revolusjonære ledere i Ekate-rinodar betraktet som fiender, som vilde sønderlemme det76

russiske rike; og i mars 1919 angrep Denikin Georgierne; men dette ble stanset av de allierte, som syntes gunstig stemt for de uavhengige grense-stater.

Imidlertid gjorde den georgiske regjering forsøk på å få istann en allianse mellem de transkaukasiske republikker, hvilket ble gjentatt efter at Denikin's armé brøt sammen i begynnelsen av 1920; men det mislyktes, da forhollet mellem Armenierne og Tatarerne fremdeles var for spent. — Efter forskjellige forhandlinger mellem den georgiske regjering og Moskva ble det i juni 1920, da den polske krig la beslag på soviet-regjeringens krefter, sluttet en overenskomst, hvorved soviet-regjeringen anerkjente Georgias uavhengighet, og ga avkall på all inblanning i dets indre anliggender. Georgia skulde også få Batum når den ble evakuert av Briterne, som hadde besatt byen efter Tyrkerne, og igjen forlot den 9. juli.

Imidlertid var tilstannen i Georgia som i Armenia kritisk, folkene var demoralisert ved de langvarige usikre til-stanner, de mange omveltninger, de avbrutte handels-for-binnelser; og samtidig var der megen nød. I Georgia var det flere bolsjevikiske uroligheter. Da så krigen med Polen var slutt (november 1920) og den hvite armé på Krim var ødelagt, begynte bolsjevikene i februar 1921 et angrep på Georgia. De ble støttet av en bolsjevikisk opstann i Tiflis, mest av russiske og armeniske elementer, og det ente med at den georgiske regjering med Jordania som sjef, måtte flykte.

Det ble nu oprettet soviet-styre i Georgia unner de georgiske bolsjevik-Jedere. Ved konferansen i Kars, i oktober —november 1921, ble forhollet til Angora-regjeringen regulert, og de tre transkaukasiske soviet-republikker, Georgia, Armenia, og Azerbaidsjan, ble forenet til en føderasjon, som igjen ble forenet med den store russiske

Union av Soviet-Socialist-Republikker, hvis centrale regjering er i Moskva. På den vis ble Transkaukasia i virkeligheten igjen inlem-met i det store russiske rike. — Denne utgang av de brokete begivenheter var sikkerlig uungåelig og nødvendig for å gi stabilitet. Alene vilde disse republikker ikke ha kunnet holle sig mot sine overmektige naboer.

Som forhollene har utviklet sig synes det naturlig at Georgiernes, som Armeniernes, fremtid vil være besst sikret ved en tilslutning til det russiske rike, men med et fritt, selvstendig styre som vil ordne folkenes egne anliggender, betrygge og fremme utviklingen av deres særegne kultur, og vil la dem leve sit eget liv, med eget sprog og sine egne institusjoner, uhindret av tvang lik den tidligere zar-regjerings uheldige forsøk på russifisering.V. TIL ERIVAN

ARMENIA'S NATUR-FORHOLL

Om kveilen kl. 7 (16. juni) gikk toget videre fra Tiflis til Armenia. På stasjonen var det tett med mennesker, og en kamp på livet for å komme op på toget. Det så håbløst ut for alle disse kvinner og menn med svære kufferter, og kasser, og kurver, som var stimet sammen foran hver vogn og trykket på, lag utenom lag, og skrek og skjellte i en bedøvende larm. Men det er merkelig hvad slike vogner kan fordøie; litt efter litt gle menneskene in. Hvordan de var stuvet sammen der inne, vet jo ikke jeg; men toget gle rolig ut fra stasjonen uten at noen sto igjen.

Efter at vi, et stykke syd for Tiflis, var kommet over Kura og over en slette, med en liten salt-sjø ved Kodi, i en høide av omkring 500 m. o. h., begynte opstigningen gjennem trange daler og ville fjell-kløfter langs elven De-beda-tsjai eller Bortsjalinka; men natten falt på og vi kunde intet se av det skjønne fjell-lann.

Ut på morgensiden var vi nådd over vanskillet mellem Kura's og Araks's dalfører i en høide av 1952 m. o. h. Da jeg rullet op gardinet hadde jeg et utsyn over den armeniske høislette med Alagöz's mektige vulkan-masse bakenom, dens hvite topp glitret i morgen-solen. — Lannet var nakent, trebart, ikke grønt å øine, ingen skogkledde åser. Var det denne tørre, brungule jorden som skulde dyrkes op for flyktningene? Den så ikke opmuntrende ut fra kupé-vinduet.

Så nærmet vi os Alexandropol, det gamle Gumri, nu kalt Leninakan. Men det sås lite som kunde varsle nærheten av en storby. Ved halvotte tiden (onsdag 17. juni) kom vi til stasjonen. Her var mange møtt frem i denne tidlige morgen-stunn. Folke-kommissæren for Armenia's lan-bruk, Ersingian, ønsket os velkommen til lannet i regjerin-

gens navn. Han var en høi, slank, statelig kar, en typisk Armenier, med et markert, inteligent ansikt, noe mellem en forskjønnet Abraham Lincoln og en tiltalende Mefisto. Den høie kortskallete hodeform, med en merkelig høide fra øre til isse, det lange smale ansikt, den høie, hvelvete panne, den skarpe neserygg med den svakt nedover bøiete nese, og munnen med de smale, bestemt lukkete leber, ga straks intrykk av rase. Han skulde følge med os videre til Erivan. Vi skulde siden få stadig samarbeid med ham.

Det var også møtt en deputasjon fra byen, med dens overhoved i spissen, for å inby os til å komme som dens æres-gjester til åpningen av den nye vannings-kanal, den skulde foregå neste søndag. Amerikaneren Mr. Beach, lederen av Near East Reliefs hjem for foreldreløse barn nær byen, inbød os desuten til å være noen dager ved denne store stasjon efter at høitidelighetene med åpningen av kanalen var avsluttet. Vi mottok begge inbydelser med glede. Åpningen av denne kanalen vilde gi os en sjelden anledning til å studere dette nyeste arbeid for kunstig vanning, som jo netop stemte med vår opgave; og ved den store amerikanske stasjon kunde vi sette os in i arbeidet for opdragelse og anbringelse av tusener av armeniske barn.

Her skiltes vi fra den elskverdige amerikanske journalist med det betegnende navn Mr. America, som vi hadde reist sammen med fra Konstantinopel, og som skulde skrive om Near East Reliefs arbeid. Toget drog videre.

Det samme nakne lanskap, en bølgende brungul steppe uten noen iøinefallende plantevekst. Vi var jo nu over

vanskillet, og det skulde igjen bære utover; men ikke desto mindre fikk vi stigninger så tunge for det pustende lokomotiv, at det gikk ikke fortere opefter enn en kunde gå til fots ved siden av; og til slutt sto vi, mens folkene sprang langs toget, ropte og skrek en hel del vi ikke forsto, og skrudde på alle bremser. De mente åbenbart at noen av bremsene måtte stå på.

Imidlertid var teen ferdig, og det ble servert frokost i salonen. Så begynte toget å rusle og gå igjen, snart skrånet det jevnt utover og vi gjorde full fart. Det bar nu sydover langs østre side av elven Arpa-tsjai som strømte i bunnen av en dyp renne unner os, skåret ned i den bølgende sletten. Rennen har høie bratte sider gjennem horisontale lag av basalt og lava som kan ha flytt utover fra de omliggende vulkaner. Til venstre for os, i øst, har vi den mektige Alagöz, 4095 m. o. h. eller halvtredje tusen

meter over der vi er, og på den ånnen side sletten, i vest, stiger Aladzha-fjellenes vulkan-kegler mot den blå luft.

Elven synes, ialfall nu, å føre vann nokk til overrisling av store strekninger; og se der kommer en bielv fra nordvest gjennem en ånnen renne i sletten; og lengere syd kommer det en ganske stor elv, mest like stor som Arpa-tsjai selv, det er Kars-tsjai som fly ter forbi festningen Kars i vest, og som mottar et tilløp fra sjøen Tsjaldir Gøl (1988 m. o. h.) oppe i fjellene i nordvest, nær det høie Kisir Dagh (3192 m. o. h.). Kars-elvens kilder kommer fra netop samme fjell-strøk som Kura's.

Lannet ser stenet ut og ikke så særlig lovende på denne siden Arpa-tsjai. På den andre siden er det grønnere, men det er Tyrkiet; elven danner her grensen. — Der er det lansbyer, men de ser for en stor del forlatte ut. De var armeniske; men folkene flyktet unner krigen over til denne siden, da lannet ble tatt av Tyrkerne. Det synes meningsløst at disse fruktbare strekningene nu skal ligge der så lite utnyttet.

Unner fjell-ryggen i vest, på andre siden elven, kan en skimte noen ruiner; det er Ani, «byen med de tusenogen kirker», Armenias praktfulle hovedstad i det 10. og 11. årh., hvor de armeniske konger av Bagratidernes slekt hollt til unner den glansfulleste tid av Armenias historie i middelalderen. Tross de uavladelige kriger mot overmakten, mot de muhamedanske Araber, Tyrker, Tatarer og Kurder på den ene side, og det kristne Byzans på den ånnen, utfollet de her en merkelig prakt, og bygget kirker, klostre, palasser, og festnings-vei ker, som enda vidner om en merkelig høi kultur, og danner eiendommelige monumenter i bygnings-kunstens historie.

Plyndret og herjet av Seldjuk-Tyrker, og Mongoler, og andre, ødelagt av jordskjelv, ligger den nu helt forlatt som en død ruin-by i den øde ørken. Enda står for en del den gamle by-mur med bortimot tredve tårn En kan ri gjennem by-porten in i de tomme gatene. Der står enda levningene efter det kongelige palass, efter den merkelige domkirken og andre praktfulle kirker fra omkring 1000 e. Kr. Det er det ved denne byen, at ingen har bodd der siden, så murene er ikke revet ned og stenene ikke benyttet til andre bygninger, den er blit overlatt til ørkenen, og ligger der som ødeleggelsen efterlot den for mer enn et halvt årtusen siden.

Byen lå på et lite fjell-platå, eller en «fjell-tange» mellem de 30 til 60 m. dype kløfter, dannet av de to elver som møtes her, Arpa-tsjai på den ene siden, og dens bi-

elv Aladzha-tsjai på den andre. — Tidligere levde en ar-menisk munk i ruinene, og en eneste armenisk bonne-familje; men også de er vel dradd bort efter at lannet ble tyrkisk, og alt ligger ensomt og forlatt i den brune ørken.

«Kun salamandere og løver bor i Djemshids haller, hvor han drakk og svor og Gur — det ville esel — tramper nu hvor Baram sover i den kolle jord.»1

Så mange ruiner efter det som en gang var, det er i disse østens lann. Unnerlegne raser som bare kunde røve og legge øde, men ikke bygge op, har her kunnet ødsle med menneske-liv og menneske-verk.

Lengere syd fikk vi utsikt over den vide Sardarabad-sletten, eller Sardarabad-ørkenen, som for os hadde særlig interesse, da det var den som skulde kunne dyrkes op av flyktningene ved å føre vann utover fra Arpa-tsjai. Her

vi var, i en høide av omkring 1500 m. o. h., syntes det å være en stenet, bølgende slette av lava som var strømmet ned fra Alagøz. Lannet skrånte sydover mot en utstrakt lavere slette som bredte sig østover på nordsiden av den historiske elv Araks. Men på den annen side elven mot sydøst, hever sig en veldig fjell-masse med en glitrende hvit sne-kuppel som forsvinner i hvite skyer — det er Ararat — fra nu av det ene mektige trekk i lanskapet hvor vi enn ferdes. Fra sletten, i en høide av omkring 900 m. o. h., stiger denne vulkan like op til en høide av 5 156 m.; det er som en kunde tenke sig Mont Blanc i hele sin høide over havet stablet ovenpå lannet. — Et overveldende syn. — En forstår hvordan dette fjellet har fått så stor en plass i det bibelske sagn, og hvordan det er kommet til å danne et mitpunkt i det armeniske folks historie. Det er derfor naturlig at Armenierne har dette fjell som det centrale symbol i sit våben, selv om det nu ligger i Tyrkiet. Det fortelles at da Tyrkerne engang beklaget sig over dette til utenriks-kommissæren Tsjitsjerin svarte denne med å spørre om ikke Tyrkerne hadde halvmånen i sit våben og om de anså den for å stå unner tyrkisk herredømme.

I syd så vi også fjell med sneflekker, og i nordøst hevet Alagøz sin brede kegle med sne på toppen.

Jernbanen dreiet mot sydøst. Jordbunnen på sletten vi for frem over, var gulbrun og sørgelig tørr; av plantevekst var det mest bare noen sprette tistler å øine; sletten så ut til å bære sit navn av ørken med rette. — Var det

1 Omar Khayyam, oversatt av Bjarne Aagaard.

virkelig tenkelig at så snart en bragte vann, kunde denne jorden gi rik grøde, og disse nakne, avsvidde høidedrag nord for os mot Alagöz kunde dekkes av de frodigste vin- og frukt-haver med jordens ypperste druer og ferskener? Vår venn Ersingian, akerbruks-ministeren, kunde forsikre os at denne vulkanske jordbunn var ganske merkelig fruktbar, så snart det bare kom vann til den; det var da ikke grenser for hvad den kunde frembringe efter at den i så mange århundrer har ligget brakk og samlet rikdom. Vi skulde få se lengere frem hvad netop den samme jordbunn kan forvandles til ved vanning. Vår sakkyndige Carle bekreftet at denne vulkanske jordbunn san-synligvis var sjelden rik, og at det eneste den trengte var vann.

Vi kom forbi stasjon efter stasjon som lå i ruiner, ødelagt av Tyrkerne, eller også av flyktningene, som strømte in over lannet i tusenvis unner krigen, og da de led styggelig av kullen i den hårde vinter, tok de treverket i husenes tak og gulver og brukte til ved. — Det syntes merkelig at det hadde vært stasjoner i denne ørken, hvor ikke liv av noen slags var å øine; men det tydet vel på at her fantes folk noensteds, ikke for langt borte.

Vi kom til Araks stasjon, hvor det så ut til litt bebyggelse; men enda så sletten tørr ut, skjønt det kanskje skimtedes noe grønt der i syd. — Men så kom vi til Sardara-bad stasjon. Der omkring var det plutselig grønne marker. Det er blit gravet en ny kanal som fører vann utover fra Araks og sletten blir nu overrislet. Det er mest utrolig for forskjell det med en gang bringer: dyrkete marker hvor netop bomuls-plantene hollt på å spire. Nær stasjonen sås fabrikk-bygninger, et stort bomuls-renseri, hvor det var blit renset 80000 pud (1310 000 kilo) bomull om året, men det øket stadig.

På veien videre hadde vi grønne fruktbare marker på begge sider, mest bomuls-marker hvor vi så kvinner i arbeid med å luke ut. Det var ingen spor av ørken lenger å opdage, kanalen når her overalt frem med sine forgreninger, og gir vann nokk til overrisling; dette brune vann fra Araks er kjent for sin fruktbringende virkning på jorden. — På enkelte steder var det også rismarker som, med sine firkanter omgitt av låve jordvoller, til dels sto unner vann, og vi så menn sitte på huk ute i vannet og stelle med plantene og luke. Ellers fortalte Ersingian, at regjeringen nu forbød ris-avl i dette strøk, da den øket spredningen av malaria, som fremdeles var en farlig fiende netop i denne del av lannet.

Vi kom forbi lansby efter lansby som bare var uhyggelige ruin-hauger, de var ødelagt av Tyrkerne for få år siden. Det slår en at i disse strøk synes ikke folkene å ha noen tilbøielighet til å rydde op i ruinene eller bruke dem til

nye boliger. De lar dem bare ligge og bygger nytt på et annet sted. Det er vel fordi at husene er bygget av soltørket ler og soltørkete lerblokker, og er så lette å lage nye at det lønner sig ikke å bruke det gamle. Men på den vis blir disse lann fylt med ruiner.

Som vi kom lengere øst ble det med ett mindre dyrket lann å se, og det var merkelig nok store myrlente strekninger, til dels med høit siv, som dannet en påfallende motsetning til den tørre ørken i vest. Men dette vann-syke lann var like ufruktbart. Er det ikke merkelig hvordan for meget og for lite skjemmer alting, selv om det bare er vann. Hvad det her først og fremst gjalt for å gjøre jorden fruktbar, var åbenbart drenering og å få vannet unner kontroll, både tilførsel og avløp. Ersingian fortalte at regjeringen hadde planer oppe om dette.

Så nærmet vi os Erivan. Igjen så vi store, tørre ørken-strekninger til begge sider, som sikkert kunde dyrkes op når det bare kunde skaffes vann. Men i nord-øst på den annen side av en dal var det en frodig trevekst opefter skråningene; det var Erivans bekjente vin- og frukt-haver.

Kl. 1 over middag kom vi til stasjonen; som vanlig ligger den langt utenfor byen. Vi fikk en hjertelig mottagelse av mange mennesker fra regjeringen og andre, blant dem frk. Flora Vardanian, en merkelig kvinne som med stor opofring har tatt sig av flyktningene i Armenia.

Så ble vi i biler kjørt in til byen. Erivan gjør ikke noe storstads-intrykk, med sine låve, mest tarvelige hus; men den har en malerisk beliggenhet på rannen av sletten ved elven Zanga's dype fjell-kløft, og med bratte fjeldskråninger bakenom i nord. — Vårt hotell lå ved byens centrale park. Vi fikk hvert vårt rummelige værelse. Der var også anledning til styrtebad, hvilket var meget kjærkomment i denne smeltende varmen.

Straks kl. 2 hilste vi på den samlede regjering, og ble ønsket velkommen. Arbeids-programmet ble straks fastslått, og vi ble enige om å ha et møte samme eftermiddag kl. 6 med den store komite som regjeringen hadde op-nevnt til å samarbeide med os. Det gjalt straks å drøfte de forskjellige spørsmål og planer.

Vi gikk en tur op over byens hovedgate i den blen-nende sol-steken. Der var en livlig ferdsel av gående på fortaugene, og vi var stadig omringet av mange men-

nesker, mest unger som tigget. Disse var til dels kledd i filler, men de syntes å være i godt holl, og så sandelig ikke nødlidende ut. Mange av dem var vakre, og særlig var en freidig, munter jentunge rent en skjønhet.

Det var ellers slående at den alt overveiende del av dem som gikk på gaten nu mitt på dagen, var menn. De var omtrent alle kledd i brune, grå eller hvite soviet-bluser med belte om livet, og de bløte, prosaiske bolsje-vik-luene på hodet; så noe farverikt og oplivende orientalsk intrykk gjorde gate-livet ikke. Men de fleste syntes å være noenlunde velkledde, og det ga ikke intrykk av megen nød.

Langs gaten opefter på hver side er en rekke små trær. Husene er for det meste låve, de fleste bare en etasje, men noen to; de har alle flate tak. De er gjerne omgitt av frodige frukt-haver, vannet av et nett av kanaler. Erivan er jo havenes by. Hver have er omgjerdt av høie stenmurer, så en får ikke fra gaten se in, uten gjennem portene når de blir åpnet. Der er noen få større offentlige bygninger bygget av mursten. Fortaugene er belagt med store flate heller, og gaten har en grov sten-brolegning, ikke altfor jevn; men der er ikke megen ferdsel med vogn og hest, her og der ses et tungt belesset esel og så kan hende en langsom, tungt lastet okse-vogn. Av og til for en bil gjennem gatene med en eller ånnen offentlig person.

Nær denne hoved-gates øvre enne ligger universitetet inne i en vakker have, og ovenfor det hospitalet i en annen stor have. Videre op slutter byen og havene bratt, og veien går i en stor sving op den nakne fjell-skråning og in-over fjell-lannet i nord for byen på østsiden av elven Zanga's dype fjell-kløft; veien går helt til Tiflis.

Ved hovedgatens nedre enne er byens park med høie løvtrær og ganger og en te-paviljong, hvor det er musikk om kveilene. Ved parkens nedre enne ligger en stor russisk kirke med en åpen plass foran. Kirken er vel oprindelig bygget for den russiske garnison, som tidligere var inkvartert i byen; men har sikkert hat lite søkning av den stedlige befolkning, som lik hele det armeniske folk holler seigt ved den armeniske, gregorianske kirke.

Nu pranger en stor rød so viet-stjerne over den høieste kuppel istedenfor det gylne kors. Den røde farven står ikke så godt mot den blå himmelen.

Efter at Erivan nu er blit hovedstad i den armeniske republikk, og efter den store tilstrømning av flyktninger, er byen blit sterkt overbefolket. Det regntes tidligere å være 30000 inbyggere der; ja efter Lynch var det i 189884

15 000; men nu er det 60—70000. Og da mange hus er blit ødelagt, og ingen nye er bygget, og da meget hus-rum er beslaglagt av administrasjonen, er det nu trangt om rum, og folkene må pakkes tett sammen i de husene som er. Efter bestemmelsene har nu hvert menneske der ikke lovlig rett til mer enn to kvadrat-meter gulvflate; det er, som det ble sagt i et soviet- eller komune-møte, så meget som det blir en til del på kirke-gården.

Det regner lite i Erivan om sommeren, og klimatet er da nokså ensformig. Det er gjerne stille kvelende varme første delen av dagen, mens det om eftermiddagen kommer vinn som kunde virke forfriskende, når det ikke var for alt støvet som hvirvles op. Ofte trekker det over med mørke skyer fra Ararat i syd eller fra fjellene i nord; det gir vakre belysninger, men det blir ytterst sjelden til regn over byen.

Møtet med regjerings-komiteen om aftenen varte halv-tredje time. Det ble ledet av regjeringens visepresident Muravian. Ingeniør og dr. kem. Kurgenian, som talte godt både engelsk og tysk, var tolk, da de armeniske medlemmer av komiteen ikke talte vesteuropeiske sprog.

Først gjalt det almindelige spørsmål. På opfordring redegjorde jeg for vor missions opgave og hvorfor vi var kommet. På mit spørsmål om den armeniske regjering var villig til å motta flere flyktninger, og om den kunde finne plass for dem, svarte visepresidenten at vistnok var det smått med plassen i det lille lannet efter at de nu alt hadde mottatt så mange flyktninger, over 400 000; men regjeringen ønsket like fullt å gjøre sit ytterste for å hjelpe sine brødre så sant de kunde bli bragt dit uten utgift for Armenia, og det kunde bli gitt støtte til vanning og dyrkning av nytt lann.

Vi sa, at i så fall ønsket vi meget å få anledning til å unnersøke på stedet, så vitt det på vår korte tid lot sig gjøre, de planer som måtte foreligge til vanning av nytt lann. Regjeringen og komiteens ingeniører lovte å gi os all mulig bistann, og la os få studere alle planer og karter og overslag som de hadde. Vi ble da enige om å begynne straks neste morgen med å se på den store plan til vanning av Sardarabad-sletten, som jo var den som for os var blit særlig fremhollt som den ønskelige. På spørsmålet om hvor tidlig vi vilde reise, svarte vi så tidlig som mulig, idet vi regnte med den orientalske punktlighet. De foreslog da kl. 5 neste morgen. Vell!

Om kveilen ble det gitt stor middag for os, med saku-ska og kaviar, armenisk konjakk o. m. m., og med mangeARMENIA

retter og god armenisk vin, rød og hvit. De lever godt i dette lann. Det ble sent før vi kom tilbake til hotellet.

Utenfor mit hjørne-værelse var det en balkong. Da veggen mot syd var blit hetet op hele dagen av den stekende sol, var værelset kvelende varmt, og jeg slog balkong-dørene helt op. Ute var natten frisk og kjølig. Jeg forsto helt det naturlige i østens skikk å flytte op på husenes tak ved solnedgang og sove der unner stjerne-hvel-vet; der blir også kvelsmat og frokost intatt. —

Det var klart, med den uendelige dype, nesten svarte sydens himmel, og den flimrende vrimmel av tindrende stjerner som vi ikke kjenner i norden. — Overfor hotellet var parken med høie gamle trær, og unner dem te-pavil-jongen. Derfra hørtes musikk av strenge-instrumenter og sang, og av og til, når sangen sluttet, klapping av mange mennesker. Jeg kunde skimte lys der over mellem de mørke trærne. Fra en kafé ved siden av hotellet lød også musikk. Melodiene syntes mest å være i en slags ensformig dansetakt, men i moll.

På den åpne plass til høire foran hotellet skimtet jeg i mørket noen underlige spøkelseaktige skikkelser. Ved nærmere eftersyn ble de til en hel karavane med kameler som sto ganske lydløse der i gaten uten å røre sig, og

slik syntes de å stå timevis med sine løftede, spørgende hoder, som østens urokkelige resignation.

ARMENIA OG ARAKS-SLETTEN

Begrepet Armenia har vekslet meget gjennem tidene. I oldtiden var det et mektig rike som strakte sig over fruktbare strøk fra Urmia-sjøen, Van-sjøen, Taurus-fjellene, og Tigris's kilder i sydøst og syd til Gøktsja-sjøen og Georgia i nord, og til Erzingian og den vestlige Eufrat i vest. Så ble det flenget og splittet og delt, intil det nu er skrumpet in til den lille armeniske republikk på omtrent 30 000 kvadrat-kilometer, og bare med omkring en million mennesker, men som vokser fort i tall.

Men dette lille lannet rummer like vel store motsetninger, med skogrike fruktbare daler, avsvidde, fortørkete ørkener, høie vulkaner, forrevne fjell-trakter, vide, flate sletter. — Det er nu begrenset av Araks-elven i syd, av Arpa-tsjai for en del i vest, av grensen mot Georgia hin-sides ryggen av fjellene i nord, og av grensen mot Azerbaidsjan i nordøst og øst efter en linje som fra hinsides Gøktsja-sjøen bukter sig mot sydøst til Araks. Langs denne elv i lannets sydøstlige del er den autonome Tatar-republikk til dels omfattende fjell-lannet Karabagh med hovedstaden Nakhitsjevan.86

V. TIL ERIVAN

Dette Armenia deles i tre, kanske fire deler ved en rekke høie fjell-rygger som strekker sig fra dets nordvestlige hjørne, nordøst for Leninakan, øst og sydøst over mot den store Sevan- eller Gøktsja-sjøen, og bøier vest for denne sydover. — Nord for denne fjell-rekken er det et fjell-lann, hvor det til dels er rikelig med nedbør, og hvor dalene er grønne og fruktbare, liene gjerne skogkledde, og det er fete gresganger i fjellene. — Runt Sevan-sjøen er det et lite område som en gryte på alle kanter omgjerdt av høie fjell-rygger. — Syd og sydøst for denne sjø er et fjell-lann, til dels kalt Karabagh, med fruktbare daler og høie ville fjell-strekninger med rike gresganger. — Så er det den sydvestlige delen av lannet som dannes av Araks-dalens vide slette-lann.

Ved den østlige rann av denne sletten ligger Erivan. Et merkelig lanskap, så helt forskjellig fra det en nordbo er vant til å se på som natur-skjønt, betinget som våre begreper er av våre fjell, og daler, og fjorder, og skoger, og sjøer. Men her har giganter av en helt annen verden vært i arbeid, her er målene, massene som er hevet og senket, av en helt annen størrelses-orden.

Se Ararat der i syd; fra sletten nede ved Araks, stiger det, med sin veldige snekupel, 4300 meter til værs. Det fins da visst ikke noe lignende fjell på hele jordens krets. Og på nordsiden av denne samme sletten stiger den andre fjell-jetten, vulkanen Alagøz op til 4095 meter over havet, eller omtrent 3 000 meter over sletten, og mellem toppene av disse jettene er det en avstann av 87 kilometer. Og allikevel så jevn og gradvis er stigningene, så avbalansert alle forholl, at en føler ikke disse veldige høider; og så klar er luften at en ser ikke de store avstannene.

Hele dette strøk er en verden for sig selv og av sit eget slag. Det danner et mitpunkt i de gamle sagn om menneskehetens tidligste historie. Her, eller ialfall en steds i nærheten, må jo Paradiset ha ligget med de fire elvers utspring, de to var Eufrat og Tigris, som jo netop kommer fra dette gamle armeniske høilann; og de to andre kan ha vært Araks og kanske Kura(?). Her var jo også menne-ske-slektens annet hjem, hvor Noah steg ned fra fjellet, plantet vin-haver og lærte menneskene vinens gleder. En vanskelighet med dette har vistnok en skarpsindig reisende funnet i fortellingen om duen med oljebladet, da det ikke nu gror oliven-trær i disse strøk. Men en kan vel trøste sig med at Noah kanske ikke har vært tilstrekkelig botaniker, eller også kan duen ha fløiet meget langt, den kom jo først tilbake «ved aftenstid». — Så langt herfra

lå jo heller ikke dalen i Sinear's lann hvor Babels tårn ble reist.

Gjennem Araks-dalen gikk den naturlige vei mellem øst og vest, mellem det Kaspiske Hav og Persia på den ene side og Lille-Asia på den ånnen, og den førte gjennem en rekke daler og sletter, langs Araks gjennem Erivan-sletten og Pasin-sletten til Erzerum og derfra videre enten mot nordvest til Trapezunt eller vestover langs Eufrats

øvre løp til Erzingian og videre in i Lille-Asia.

Den vide sletten i Araks-dalen er på alle sider omgitt av høie fjell-rygger, så den på en vis danner den flate bunn i en vid gryte. I syd strekker sig fra vest-nordvest mot øst-sydøst en høi fjell-mur Aghri Dagh, hvis veldige sydøstlige bastion er Ararat med Lille Ararats pyramide som det siste hjørne-tårn. Pass-høidene på denne fjellryggen ligger i 2 097 og 2 543 meters høide. Langs kammen, vest for Ararats skråninger stiger toppene op til høider på 3 243 m. (Tsjengel Dagh), 3 358 m. (Khama Dagh), og 3 245 m. (Perli Dagh). I denne vestlige del danner ryggen vann-skillet mellem Araks i nord og Eufrats kilder i syd. Ved Perli Dagh går en lavere fjell-rygg ut mot sletten i nord-nordøstlig retning og enner i den skarpe, iøinefallende topp Takhtialu (Takjaltu Dagh), 2 563 m. høi, overfor det sted hvor Arpa-tsjai renner ut i Araks.

I øst og nordøst, bak Erivan, er sletten stengt av høie fjell-masser som fra Araks, i øst fra Ararat, strekker sig i en bue mot nord og nordvest. I strøket mellem Erivan og Sevan-sjøen hever fjellene sig til et høit platå, Akh-mangan, med en rekke topper op til 3 600 m. (Akh Dagh). Så i nordøst for Erivan senker de sig mot elven Zanga, som kommer fra Sevan-sjøen, til unner 2 000 m. (sjøens høide er 1925 m.); men på andre siden denne elve-dal hever de sig igjen til et bølgende fjell-lann, Daratsjitsjak og Pambak-fjellene, med topper op til 3 100 m. (Maimakh Dagh), og 3 109 m. (Sjeikh Akhmet Dagh), og som strekker sig nordvestover helt til øst for Leninakan (Alexan-dropol) og videre nordover.

Men foran disse mer eller mindre sammenhengende fjell-masser, og helt skilt fra dem, er det vulkanen Alagøz hever sine lava-masser høit over alle bakenfor liggende fjell; og med sine jevne skråninger strekkende sig vidt utover til alle sider, dominerer den Araks-slettens nordlige del. — Mot vest er denne sletten begrenset av fjell-lannet Sjuragel, på andre siden Arpa-tsjai. Der hever vulkantopper sig til 2 961 m. (Jagluja Dagh) og 2 691 m. (Alaja Dagh, vest for Ani).88

V. TIL ERIVAN

Snegrensen er på Ararats sydskråning i omtrent 3 700 m.'s høide o. h., og det og Alagøz er de eneste fjell i det dette strøk hvor det ses hetter med stadig sne hele sommeren.

Fra vest til øst har denne Araks-dalens slette en lengde av nær på 100 kilometer, og dens bredde fra nord til syd kan kanske settes til 40 eller 50 kilometer; det er vanskelig å avgjøre hvor en bør trekke grensen mellem den og de gradvis og i begyndelsen nesten umerkelig stigende vulkan-skråninger på begge sider.

For geologisk talt ikke meget lenge siden var de lavere deler av denne sletten dekket av en vid sjø dannet av Araks, men som ble tømt ut da elven skar sit leie dypere gjennem fjell-sperringen ved sjøens utløp i sydøst. Sjøen efterlot på sin flate bunn de fruktbare løse jordlag som Araks's mudrede vann hadde avsatt, og som nu dekker lava-lagene. Merkelig nok har Strabo (XI, 14, 13) et sagn om at Araks skal engang ha brett sig ut over sletten da den ikke fant noe avløp; men så åpnet Jason fjell-kløften så den kunde strømme ut til det Kaspiske Hav.

Ellers er sletten i dens høiere deler mest dekket av svagt skrånende lava-lag, som er strømmet ut fra selve Alagøz eller fra mindre kratere på dens sider. Her og der på de jevne skråninger ses rygger av lava, og mange dype renner og kløfter er skåret i lagene av bekker, som kan svulme op til rivende elver om våren, men ligger tørre om sommeren.

Slettens høide over havet er langs Araks omkring 860 til 880 m. Den stiger langsomt nordover til 1000 m. ved Erivan og 1200 m. hvor stigningen mot Alagøz's skråninger blir sterkere.

Denne slettes klima er selvsagt i sterk grad betinget av de ovenfor beskrevne høide-forholl. Den har lange og kolle vintrer med sne, og stekende varme og tørre somrer. I Erivan er temperaturen i januar gjennemsnitlig omkring -i- 6.4° C., i juli omkring 25 °C., og den gjennemsnitlige årstemperatur er 11 ° C. I Etsjmiadzin lengere ute på sletten, er temperaturen litt høiere både vinter og sommer.

I fjell-lannet i den nordlige del av Armenia er som nevnt nedbøren til dels rikelig, og der trenges ikke kunstig vanning. Dalene er fruktbare, og der er megen skog, som gir tre-virke til den sydlige del av lannet.

Fuktigheten i den luft som trekker in over slette-lannet i Araks-dalen, blir derimot for en stor del kondensert og felt ut som regn (eller sne), ofte i volsomme skurer, oppe i fjellene, og nedbøren når i forholsvis liten utstrekningKLIMA

ned til sletten, selv om himmelen, ved de høie fjell i nord og syd, ofte blir overtrukket av mørke truende skyer, som gir denne atmosfere sin egen charm.

Den gjennemsnitlige årlige nedbør i Etsjmiadzin er omkring 280 mm., mens den i Erivan, 18 km. næmere fjellene i øst, er 315 mm.1 Mest regn faller det gjerne om våren i april og mai, mens det ut på sommeren, i juli, august, og september som regel faller lite. Følgende tabell gir den gjennemsnitlige temperatur i Celsius grader og nedbør i mm. i Erivan:

Aret. Jan. Feb. Mars. April. Mai. Juni. Juli. Aug-. Sept. Okt. Nov. Des.

Temp. . . . ll.o-i-6.4-V-3.S 4.? 12.! 17.s 22.s 25.3 25.2 20.i 14a 6.o 0.2 Nedbør. . 315 22 25 28 47 54 21 16 8 12 23 30 29

I Etsjmiadzin regner det noe mindre om sommeren og lengere ute på sletten enda mindre. Men det kan jo veksle en god del fra år til annet. I 1922 f. eks. fait det meget regn hele sommeren; i juni var regn-mengden i Erivan 68 mm., i juli 35 mm., i august 58 mm., i september 25 mm. Ikke desto mindre er det gjennemgående for lite regn i hele dette strøk til at jorden kan dyrkes uten kunstig vanning; ja det går ikke engang med korn-sorter som hvete, som kunde ventes å modnes i den første del av sommeren, mens det som regel faller en del regn. Enda merkeligere er det at ikke bare sletten men alle fjell-skråningene runt den er nakne og trebare, det er ikke et tre å øine uten på de steder hvor kanaler rekker frem. Regn-meng-den er knapt så liten at det alene kan forklare dette for-holl; særlig da den høiere op i skråningene må være større enn nede på sletten, og det må kunne antas å være nokk ialfall til noe skogvekst, hvis forhollene ellers var gunstige.

Jordbunnen i fjell-skråningene består vesentlig av lava, tuff, og vulkansk aske; og den er så porøs at vannet synker in og forsvinner fra overflaten. Dette viser sig slående deri at uaktet Ararats topp jo er dekket av en vel-dig sne-hette som smelter sterkt hele sommeren, så kommer det ikke en eneste elv ned fra dette mektige fjell. Fra det snedekte Alagøz kommer det bare noen få bekker om sommeren, også der forsvinner for det meste vannet i fjell-grunnen; på noen steder kommer det til syne ved foten av fjellet som kildqr med rent, klart vann; og enkelte elver, som Kara Su nede på sletten, sydvest og syd for Etsjmiadzin, er åbenbart dannet av slike kilder, og fører betraktelige masser av rent klart vann, som ikke er

1 Den årlige nedbør er i Novo-Bajazet ved Gøktsja-sjøen 451 mm., i Delidjan nord mellem fjellene 521 mm., og i Leninakan 408 mm.90

så godt for vanning som mudder-vannet fra Araks. Navnet Kara Su, den mørke elv, har den fått derav at vannet er klart og virker mørkt.

En grunn til at det regn som faller, ikke er i stann til å frembringe noen skog eller noe stadig plante-dekke, er vel også den at det for en del kommer samlet i korte, ofte volsomme regnskyll, som en kan se merker efter i de dype oprotete bekkefarene utefter skråningene, med masser av grus og sten som er blit sopt utover av de fossende vann-strømmer. Mellem disse regn-skurene kan det så gå lange tørke-tider.

Men dette synes ikke helt nokk til å forklare tre-bar-heten. Har det heller ikke i tidligere tider vært skog og en rikere plante-vekst i dette strøk? Om det vet vi lite. Høit oppe på sidene av Ararat er det noen forkrøblete bjerke-trær og busker, som kan være levninger efter tidligere skog, og på de andre fjell-skråninger kan det vel også ha vært skog, som menneskene har utryddet, og den har da ikke kunnet komme igjen. — En årsak til ødeleggelsen av en stor del av plante-livet er også den, at for å få bedre havn for féet, svier folkene markene av, gjerne hver vår; det er tenkelig at nomadene, som gjennem tidene har ferdes i disse trakter, har hat denne skikken, og da

kunde skogen selvsagt ikke komme igjen, og det blir mest bare de planter som har dype røtter i grunnen som lever over.

Men når en ferdes i de nu ørkenaktige strekninger her, kan en på mange steder støte på levninger efter tidligere bebyggelse, hvor nu jordbunnen ut på sommeren er helt avsvidd, og det bare gror noen sprette ørken-tistler; vi finner ruiner av store kirker og hus hvor det nu ikke lever mennesker; og tankene går til frasagnene om de store byer som blomstret i Araks's fruktbare dal i den tidligste historie, om Armavir som ble grun-lagt her på denne sletten alt i det 8. århundre f. Kr.

Uvilkårlig kommer det spørsmålet om klimatet kan være blit tørrere siden hine dager? Det har vært en rid blant geografene i senere årtier med å ville forklare alle slike tilfeller — som vi jo også kjenner godt nok fra Mesopotamia, og fra Jødeland — med å anta at klimatet over store strøk, særlig i Asia, er blit tørrere, og det tales om en almindelig fortørkning av lannet og av fordums sjøer. Amerikaneren Ellsworth Huntington har især vært en ivrig forkjemper for disse teorier; og han mener endog at slike klimat-vekslinger har vært årsaken til de store folke-vandringer, Mongolernes hærtog o. 1.

Skjønt en ved slike antagelser kan få en letvint forklaring på mange omslag i menneskenes historie, forekommer det mig at en flerhet av disse teorier om klima-vekslinger har vært altfor letvinte, og hviler på meget sviktende grunn. I vårt tilfelle her i Araks-dalen er en slik forklaring ikke påkrevet. Det synes som man for lett glemmer den inflytelse som menneskene selv og deres gjerninger eller misgjerninger kan ha på forhollene.

Det er vel for vår store selvgodhets skyll at vi gjerne vil unnerkjenne menneskenes dyktighet i svunnene tider, og tro at de sto så meget lavere enn os i evnen til å overvinne og utnytte naturen, helst hvis de ikke hadde skrift og optegnelser; for vi regner jo helst kulturen efter boklig lærdom. Men det er vel et spørsmål om de ikke, til gjengjell for den tiden som spartes fra all lesingen, sto over os på andre områder. Vor tids slekt vilde sikkert ikke kunne bygge pyramidene med de hjelpemidler som hine fjerne tiders mennesker var begrenset til; og netop i kunstig vanning hadde de åbenbart en gammel og høit utviklet kultur, som vel særlig blomstret i disse strøk nær Eufrat og Tigris, og som siden er forfalt, da lannene ble lagt øde av de herjende barbarhorder.

Det kan ikke være tvilsomt at også i hine eldste tider Araks-sletten ble dyrket ved hjelp av kunstig vanning. Ved Sardarabad, hvor lannet vestover nu er fulstendig ørken, er det funnet en gammel kile-inskrift, hvori en hersker meddeler at han har bygget «denne kanal», og i de sterkeste uttrykk nedkaller han gudernes straff over den som ødelegger kanalen. Lannet ble siden lagt øde av herjende krigerskarer, og kanalen ble ødelagt og forfalt.

I det hele vil en i disse strøk kunne få øinene åpnet for hvilke gjennemgripende forandringer i et helt lanskaps karakter kan fremkalles ved krig, særlig når den føres på den uhyggelige vis som gjerne var almindelig i denne del av verden. Horder av Mongoler og Tyrker og andre, som kulturelt var helt sterile, overfalt byer og lansbyer, sablet befolkningen ned, brente husene av, drog bort med gods og fe og kvinner. Byene og lansbyene lå igjen som ruin-hauger, og de som unslapp redsierne, kunde ikke danne et samfunn sterkt nok til å bygge op igjen og ved-like-holle kanalene og det hele vannings-system, så meget mindre som de ble stadig unnertrykt og utsuget av seierherrene, som selv intet arbeid vilde utføre. Dertil kom nu at deres tilværelse også ble truet av røveriske overfall av nomade-stammene fra fjellene som de var blit for svake til å motstå. — Til slutt kan slike strøk bli helt forlatt, og

lannet går over til å bli ørken. — Dette har åpenbart vært mange lann-strekningers lodd i denne del av verden. Det er krigen og ikke klima-vekslinger som har voit de store forandringer, og har lagt jorden øde.

Forøvrig har vi sikre beviser på at i historisk tid kan ikke i det store og hele nedbøren være blit nevneverdig mindre i disse strøk. Hvis nedbøren i tidligere tider hadde vært merkbart større enn nu, da må vi anta at vann-stannen i salt-sjøer uten avløp, som sjøene Van og Urmia i syd for Araks-elven, måtte ha vært merkbart høiere enn nu. Dette er forutsatt at sjøene ikke har unnerjordiske avløp som kan veksle.

Vann-stannen i en slik sjø er jo betinget av at tilførselen av vann fra sjøens nedslags-område er lik fordampningen av vann fra sjøens overflate. Er denne likevekts-tilstann nådd, og så tilførselen økes ved større nedbør uten at fordampningen økes, må vannet i sjøen stige, og dens overflate utvides ved at den flyter over sine bredder. Stigningen må fortsette intil den større fordampning fra sjøens utvidede overflate er lik den økede tilførsel av vann. Hvis på den annen side klimatet blir tørrere, med mindre nedbør, og kanskje også større fordampning, må vann-stannen i sjøen synke og overflaten bli mindre.

Nu er det både ved Van-sjøen og ved Urmia-sjøen avgjørende beviser på at vann-stannen i disse sjøer ikke kan ha vært gjennemgående høiere enn nu i historisk tid. Ved Van-sjøen er det flere gamle festninger (Akhlat, Adelji-vas, Arjisj) hvis murer nu blir ødelagt av vannet, og vannet kan umulig ha stått høiere da de ble bygget; men sansynligheten er at det sto merkbart lavere. Den ene by har måttet forlates. Flere gamle lansbyer ligger også nu så nær bredden at de trues av vannet. Et mektig morbær-tre ved bredden av Van-sjøen (i Sjeikh Ora krateret) som kan være omkring 500 år, sto i 1898 med halve roten i vannet og var dødsdømt, og et gammelt valnøtt-tre i Akhlat hadde fått en stor del av sit fotfeste skyllet bort.[1] Disse og andre tegn viser at vann-stannen så langt fra å ha vært høiere i tidligere historiske tider i disse sjøer, snarere ser ut til å ha steget i den siste tid.

Årsaken til denne stigning kunde tenkes, som av Lynch antatt, å være den stadige avsetning av slam på sjøenes bunn, hvilket jo bør heve vann-flaten langsomt; men den omstendighet at det, f. eks. i løpet av forrige århundre,

1 Jfr. H. F. B. Lynch: Armenia, II, s. 52. London 1901. Lynch nevner også vekslinger av vann-stannen i Sevan-sjøen; men de har mindre interesse i denne forbinnelse, da jo denne sjø har avløp.

åpenbart har vært flere vekslinger i vann-stannen, både stigninger og senkninger, som har vært samtidige i Van- og i Urmia-sjøen, viser at der må være andre faktorer som er viktigere for vannets nivå-vekslinger enn sediment-avsetningen; og det må mest sansynlig være forhollet mellem nedbør og fordampning.

Det er her ikke tatt hensyn til den mulighet at vann kan sige bort gjennem fjell-massen i sjøenes bunn, og at det kunde tenkes å være vekslinger i dette vann-sig. Men dette er lite sansynlig: Hvis fjell-bunnen unner sjøene oprindelig var porøs, vilde porene i fjellet meget snart i vesentlig grad tilstoppes av det av vannet førte slam; og det samme vilde også sikkerlig bli tilfelle med sprekker som ble dannet. Svinnet ved sig gjennem unnergrunnen må derfor antas å være nokså jevnt. Desuten tyder den omstendighet at vekslingene i vann-stannen er samtidige i begge sjøer på, at de ikke kan skylles noen slik årsak.

Av alle tegn kan således sluttes at den gjennemsnitlige vannstann i disse sjøer ikke i historisk tid har vært høiere enn nu, og at klimatet følgelig ikke i det store og hele er blit tørrere i senere tid. Men det hindrer ikke at der kan ha vært vekslinger i vann-stannen op og ned, som igjen har stått i forbinnelse med periodiske eller uperiodiske svingninger i nedbøren. Slike svingninger, som må antas å ha gjort sig gjellende over større områder, kan ventes å ha hat inflytelse også på vann-stannen i det Kaspiske Hav, som jo bl. a. mottar vann-massene fra Araks og Kura. Det er også påvist sansynligheten av påtagelige svingninger i dette havs vann-stann, som går op til 16 meter mellem høieste nivå (i 1306—1307) og laveste nivå (i 12. årh. e. Kr.); og disse svingninger må sansynligvis skylles vekslinger i klimatets fuktighet. Vi finner således at klimatet sansynligvis var i tiden:

omkring 915—921 . . . forholsvis fuktig og kolt;

i det 12. årh.......tørt og sansynligvis varmt;

omkring 1306—07 . . . meget fuktig og sansynligvis kolt;

i 1638 ....fuktigere og sansynligvis kollere

enn nu;

i tiden siden 1715 . . . omtrent som nu, bortset fra mindre

periodiske svingninger.[1]

1 Jfr. Ed. Brückner: Klima-Schwankungen seit 1700. Geographische Abhandlungen herausgeg. von A. Penck, Wien. Bd. IV. Heft 2, 1890.

F. Nansen: Klima-vekslinger i historisk og postglacial tid. Avhandlinger utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. I Matem.-Naturvid. Klasse 1926, No. 3, s. 19.94

V. TIL ERIVAN

Men der er intet som tyder på at klimatet i disse strøk skulde i det store og hele være blit tørrere i de siste tusen år. Der er følgelig ingen sansynlighet for at der har vært endringer i klimatet som har forårsaket flytninger i bebyggelsen.

Når vi finner ruiner efter forlatte boplasser eller lans-byer i ørkenaktige strekninger, kan disse også ha vært bebodd av fedrivende folk som i den tørre årstid hadde sit fe oppe i fjell-skråningene, men i den fuktigere årstid, særlig om våren, hadde tilstrekkelig beite runt de senere forlatte boplasser.

Som tidligere omtalt er vinteren koll i dette lann men sommeren er desto varmere. Da det ofte kan komme frost-netter i april, kan vekst-tiden ikke regnes til mer enn fem og en halv månet, fra mitten av april til de første dager av oktober. I oktober er frost-netter sjeldne. Gjen-nemsnits-temperaturen for hele vekst-tiden er ved Erivan 21.4 ° C. og for den varmeste tid, juli-august, 25.3 ° C.

Lanbruket. Armenia er et akerbruks-lann; mer enn nitti prosent av folket er jordbrukere. Vistnok er der muligheter for industri; men de er lite utviklet.

Det lille lannet er herjet av krig og revolusjon; og dertil kom invandringen av bortimot 400 000 flyktninger til de in-byggere som var der før. Det er visst ikke noe lann som har lidt så meget unner krigen; men ved et dyktig og energisk arbeid i fem års fred, er tilstannen blit merkelig bedret, og i noen lans-deler kan den endog sies å være bedre enn før krigen.

I 1925 var det i runne summer omtrent 800 000 hektar dyrket lann, 1700000 hektar gress-lann for havn, og 350 000 hektar skog, mest bøg (50 prosent) og ek (20 prosent) som brukes til tømmer og trevirke. Av det dyrkete lann var omtrent 100000 hektar kunstig vannet pløielann; men med untagelse av de senere års anlegg, er vannings-systemene primitive. De ble delvis ødelagt unner krigen men er nu satt i stann igjen. I virkeligheten er det nu for lite dyrket lann i forholl til inbyggernes antall, og lannet er overbefolket. Det må avhjelpes ved å øke den kunstige vanning, og ved et mere intensivt jordbruk. Der er enda omkring 100 000 hektar ubrukt lann som kan dyrkes op ved overrisling; og akerbruks-metodene kan forbedres meget. Tre-plogen er enda brukt almindelig, og jorden- blir ikke gjødslet; gjødselen blir brukt til brensel. Enn videre kan de høiere fjell-strøk nyttes bedre ved å innføre rot-frukter, og øke fedriften og meieridriften. Desuten kan industrien utvikles.

Som det nu er gir akerbruket en forholsvis liten avkastning. Av hvete fås det i gjennemsnitt for alt dyrket lann bare 650 kilo på hektar, på overrislet mark regner en gjennemsnittlig 1300 til 1400 kilo på hektar. Men selv dette er jo ikke meget. I gjennemsnitt for hele Norge gir hver hektar omkring 1900 kilo vinter-hvete eller 2 010 kilo rug. Det er ikke tvilsomt at ved gjødsling og bedre arbeid med jorden vil avlingene i Armenia kunne vesentlig økes.

Uaktet sommeren som nevnt er kort, er den så varm med drivende sol, at vekst-tiden er fullt tilstrekkelig for dyrkning av bomull, hvor det er vanning; og det blir gjort særlig meget for å utvikle og øke denne lønsomme dyrkning. Bomullen som avles er vistnok kort, men av utmerket kvalitet. Prisen for renset armenisk bomull var i 1924 1.37 rubel for kilo, og i 1925 1.24 rubel, mens prisen for amerikansk bomull levert i Moskva var 1.18 rubel.

I 1925 var 18 000 hektar lann dyrket med bomull, og ga en samlet avling på 15 000 tonn rå bomull, hvilket er 12 prosent mer enn foregående år, og 50 prosent mer enn før krigen. At høsten er så forholsvis liten skylles mangelfull vanning, mangel på trekk-dyr og redskap, og primitive metoder. En regner ellers gjerne som

gjennemsnitt på overrislet mark omkring 1 040 kilo rå bomull på hektar, og med en pris av omkring 0.31 rubel for kilo, som bonnen får, blir dette en brutto-intekt for en hektar av omkring 320 rubel.

Ved hjelp av de armeniske flyktninger fra Tyrkiet er det siden 1921 gjort meget heldige forsøk med dyrkning av tobak. I 1925 var det dermed dyrkete omraade 150 hektar, men følgende år skulde det økes til 500 hektar. •

Silke-avlen har også vist sig fordelaktig, og er i utvikling. Det er anlagt en planteskole, hvorfra de regner om et år eller to å kunne senne ut 5 millioner morbäer-trær om året.

Vin-dyrkningen har store muligheter; druene er ganske sjelden gode og rike, og den armeniske vin er kjent for sin godhet, særlig den som lages av regjerings-selskapet «Ararat», som kjøper druene fra bønnene. Men dyrkningen er enda primitiv, og det gjøres meget for å forbedre den. Tilsammen kan det nu være omkring 10 000 hektar med vin-haver, som alle er kunstig vannet, og høsten går ikke over 5 000 til 6 000 kilo druer på hektar, som selges til statens selskap for omtrent 0.17 rubel for kilo. Det vil altså si en brutto-intekt for hektar på 900 til 1 000 rubel. — Hittil har det ikke vært phyloxera i Armenia. Det kan henne at dette skylles de strenge vintrer som dreper vinlusen; men disse vintrene kan også fare stygt med vinstokkene; i den kalle vinteren 1924—1925 var flere vinhaver blit slemt ødelagt.96

V. TIL ERIVAN

Frukt-havene gir en rik høst av ypperlig frukt, mest aprikoser, ferskener, plommer, og kirsebær. Frukten blir kokt til grøt, eller nedlagt hermetisk og utført til Rusland, men denne industri kan utvikles meget.

Foruten hvad ovenfor er nevnt kan det også på det overrislete lann med stor fordel dyrkes grønsaker, solsikke, alfalfa m. m. I følgende tabell er sammenstillet hvad de forskjellige slags avlinger kan ventes å gi gjennemsnitlig i utbytte for hver hektar almindelig overrislet lann:

Avlingens art [-Gjennemsnitlig-antall-] {+Gjennemsnitlig- antall+} kilo avlet på hektar Pris i rubel • for kilo Brutto-verdi i rubel for avling på hektar Netto-verdi i rubel for avling- på hektar, når betaling for arbeid m. m. er fratrukket Vinter-hvete 1 340 0.17 228 80 Bomull . . . 1 040 0.31 322 209 Grønsaker . 17 900 0.05 895 537 Frukt-have . 9 700 0.18 1 746 786 Vin-have . . 5 200 0.15 780 351 Alfalfa. . . . 6 000 0.12 720 360

Alt lann eies av staten, men denne plikter å skaffe alle arbeidende bønner jord. Lannet selv kan ikke kjøpes eller selges, men hus, haver og alt som er bygget eller laget på lannet, kan kjøpes og selges. Gården med marker kan også overføres ved arv, og kan på visse betingelser tilmed leies bort.

Der er omtrent 160 000 gårdsbruk med arealer fra tre til seks hektar dyrket mark hver. Opdelingen av lannet sker på grunlag av et visst areal på hvert hode i familjen, og dettes størrelse kan veksle noe i de forskjellige strøk, men er gjennemsnitlig omtrent en dessiatin (1.1 hektar). På noen steder, som på Araks-sletten, er det forminsket til en halv dessiatin, eller endog til en kvart; men det er da godt overrislet lann som gir god avling.

Lannet fordeles mellem lansbyenes familjer med visse mellemrum, men det må ikke skje oftere enn hvert niende år, og haver og vin-haver må ikke fordeles på nytt uten at de ønsker det som har havene i bruk. Det er nu påbud om at jord-stykkene, som tildeles hver gård, skal ligge mest mulig sammen, og må ikke være flere enn seks forskjellig beliggende. Tidligere kunde en gård få op til 45 forskjellige smålapper. Bønnene har nu lov til å leie arbeidshjelp. Stats-institusjonene må kjøpe bønnenes produkter til bestemte priser; men bønnene har rett til å selge sine varer på det åpne marked til hvad priser de kan opnå. Som vederlag for bruken av lannet betaler de en skatt på dette, men har ingen andre skatter.SARDARABAD-ØRKENEN (s. 102).SMØR-KJERNE, I LANSBYEN MOLLA-BAJAZETE (S- 103).

REKKEJAV OKSE-LASS MED BAMBUSRØR PÅ VEIEN TIL ETSJMIADZIN S. 103).VI. OVER ARAKS-SLETTEN OG I ERIVAN

Med våre erfaringer om den orientalske punktlighet ventet vi ikke å få se bilene så tidlig neste morgen (torsdag 18. juni), og mente det ingen hast hadde med å være ferdig. Men forbauselsen var stor, da jeg kom ut på balkongen ved fem-tiden og fikk se to biler vente nedenunner foran ingangs-døren. Vi fikk hast, og før kl. 6 drog

vi avsted i fire biler, med de armeniske ingeniører. Først gjennem byen, så ned i Zangas dal-kløft med bratte bergvegger, og byen med befestninger hengende utover oppe på kanten. En gammel stenbro fører over elven, og så slynger veien sig opefter igjen på den andre siden og vi kjører mellem en rekke av frodige, grønne frukt-haver og vin-haver, omgitt av høie sten-gjerder, så vi lite kan se av dem fra veien. Det er Erivans bekjente haver, som er fremtryllet av denne vulkanske, stenete jordbunn ved kunstig vanning. Av og til går en kanal med strømmende vann unner veien.

Så bar det vest, utover sletten. Morgenen var blank, oppe fra den solfylte luften på flere kanter hørtes den hjemlige lyd av jublende lerke-triller. Lannet til venstre for veien var for det meste dyrket og unner vanning; mens hele lannet som steg opover i bølgende skråning mot nord til høire for os, så ut som tørr, avsvidd ørken, og dette var like ved hovedstaden. — Veien førte forbi Etsjmiadzin, med flere vakre kirker. Det er Armeniernes åndelige hovedstad gjennem mange århundrer, med setet for kato-likos, kirkens overhoved. Vi kommer tilbake dit senere.

Det bar nu mot syd, videre utover den flate sletten mot Araks. Over den hevet Ararat sin masse, med Lille Ararats mindre kegle lengere øst. Det mektige fjell blir mer og mer dominerende jo nærmere vi kommer; toppen med den svære breen forsvinner som vanlig i en sky-hette^

som sneflatene lyser op unner. — Lannet er her for det meste dyrket og grønt unner vanning; men vi ser også tørre ørkenaktige strekninger, som enda ikke er nådd å bli dyrket.

Lengere syd kom vi gjennem noe av det myrlente, vannsyke lannet som vi allerede hadde set fra toget, og som trenger drenering for å kunne dyrkes. Vi venner senere tilbake til dette strøk.

Vi kom til Araks, hvor en moderne jernbro fører over elven, som jo nu danner grensen mellem Armenia og Tyrkiet. Elven er bred men nokså grunn, og dens brungule vann flyter langsomt frem gjennem den flate renne med låve bredder, som den her har skåret i sletten Over i Tyrkiet sås lange rekker av trær som tydet på fruktbarhet.

Fra lansbyen Markara like ved veien, stimlet det straks sammen mange mennesker, som vanlig bare menn, som med nysgjerrighet betraktet os og vore biler, og som selvsagt måtte ha greie på hvad det var vi hadde fore. Det er et påfallende trekk dette at i Armenia, som også ellers i østerlann, er det altid mennene som stimler sammen for å spørre nytt, mens det jo hos os mest er kvinnene. Det skulde vel ikke være fordi de armeniske kvinner er mindre nysgjerrige enn deres vesterlanske søstre, Det er vel heller fordi det der er mennene som har besst tid, og som driver runt i gatene i lansbyene, mens kvinnene arbeider i huset, i haven, eller på marken.

Ansikts-typene blant disse menn vekslet en god del. En flerhet hadde det lange og smale armeniske ansikt med høi neserygg, den svakt nedover krummede nese, låve kinben og med den litt tilbake-tredende hake, mens andre kunde ha bredere eller runnere ansikter, med mer utstående kinben og ofte kraftigere haker. Noen av dem kunde minne om den østrussiske type eller Tataren.

Klededrakten var ytterst blannet, og for en del fillet; den hadde ikke meget orientalsk ved sig, untagen her og der en saueskins lue kan henne, som jo ikke virker vester-lansk i denne solsteken — ellers de kjedelige, bolsjevikiske dusin-luene av blødt, hverdags-farvet tøi; her og der en hvit bomuls-bluse, ellers mest europeiske jakker og langbukser, og en skrøpelig fot-bekledning.

Efter at vi hadde set Araks og dens bredder, drog vi veien tilbake et" stykke og bøide av vestover. Her var det til dels lann som trengte vanning og kunde dyrkes op; men meget av det var alt vannet ved en eldre kanal fra Araks, som nok imidlertid trengte utbedring efter hvad ingeniørene fortalte os. — Veien vi för frem over var

nokså ujevn og vanskelig. Vi hadde på vår bil en temmelig uvorren kjører, som satte med full fart over alle

ujevnheter, så vi hoppet høit og fikk våre involler grundig ristet; flere ganger vippet vi på kanten av veien, og til slutt bar det da også over enne i grøften, og det var med adskillig besvær vi kom op igjen. Siden byttet vi derfor bil og fikk en bedre kjører.

Vi kom forbi mange lansbyer. Husene er ganske enkle med flate tak. De er bygget av leir skåret i blokker og tørket i solen. Husene er lette å bygge, men forgår også lett, hvis de ikke holles ved like. Vi kom forbi en kirke som var bygget på samme vis, den så mest ut som en stor firkantet, brun kasse med flatt lokk og noen vindus-huller skåret ut på sidene. Et lite trekors på taket i ene ennen merket den som kirke.

Husenes inredning er ytterst enkel, mest vegger og gulv; av bohave er det ikke stort, de sover på tepper på gulvet. Sit arbeid utfører de mest foran huset. En mann renset sit korn på fortauget hvor han hadde bredt ut et klede, som han tømte kornet ut på, og han lå nu på knærne og renset det.

Gjennem lansbyene gikk vannings-kanalene; ute i dem lå de svarte bøflene, bare med hodene over vannet, vel dels for å kjøle sig i heten, og dels også for å ungå insekter. Nakne unger badet sammen med bøflene.

Vi så en god del lansbyer som var ødelagt av Tyrkerne, vel mest unner deres siste infall i 1920, og nu lå de der i ruiner. Det er trist med all ødeleggelsen fra gammel og ny tid i disse strøk. Krig, krig bestandig! og så bygger de som før sagt lite op igjen, det er lettere å bygge nytt.

På et sted hvor der var litt fall på vannet, lå det en mølle av sten tvers over kanalen, og hit kom bønnene kjørende med sit korn for å få det malt.

Ved lansbyen Tapa Dibi, en fem seks kilometer nord for Araks, hever sig et lite avrunnet berg over den ellers flate sletten. På toppen av berget er det merker efter en gammel borg, og ved foten av det er det levninger efter en gammel by. Sten-inskrifter i kile-skrift, som er funnet der, viser at her lå en av Armenias eldste byer Armavir, som nevnes flere ganger - i de gamle kile-inskrifter på berget ved Van. Efter disse ble byen grunlagt av den khaldiske konge Argistis I i Tusjpa, eller Van, omkring 785—760 f. Kr. Hans sønn Sardur III (omkr. 760—733 f. Kr.) roser sig også i en inskrift av å ha hjulpet op Armavir. Dette var jo mens Nineve enda sto på sin høide.100

VI. OVER ARAKS-SLETTEN OG I ERIVAN

Det er naturlig at dette enslige berget som var lett å forsvare, måtte tidlig gi betingelser for en beskyttet by på denne fruktbare sletten som også den gang må være dyrket ved hjelp av kunstig vanning. — Desverre var tiden knapp for os, og vi stanste ikke for å se de ruiner som er funnet.

Et stykke lengere frem gikk en del kvinner på en bomuls-mark og lukte. Da jeg gjerne vilde se arbeidet, stanste vi og gikk bortover til dem. Da hente noe merkelig: en ung, vakker kone rettet sig op, kom mot mig, og rakte mig ganske alvorlig en liten bomuls-plante. Så vente hun, uten å se sig om, rolig tilbake til sin plass, bukket sig ned og lukte videre uten å se op igjen. Det var en velkomst-hilsen efter lannets skikk — så rørende ukunstlet i sin enkle stilferdighet. Jeg gjemte de små blyge bladene.

Bomuls-plantene var enda ganske små. Akrene må holles fri for ugress, og det må påses at plantene, som er sådd i rader, ikke står for tett. Til tross for at sommeren er forholsvis kort (572 månet) egner, som før nevnt (s. 95), bomuls-dyrkningen sig godt for disse sletter, og den økes betydelig for hvert år. Utgiftene med såning og markarbeidet forbunnet med bomuls-dyrkningen regnes til omkring 120 gull-rubel eller vel det for hektar, deri medregnet betaling for bonnens og hans familjes arbeid, mens den tilsvarende brutto-intekt i bomull er omkring 230 til 330 gull-rubel; det gir altså en netto-intekt av 110 til 210 gull-rubel (210 til 400 kroner) for hver hektar.

Så kom vi til setet for den gamle by Sardarabad, hvor det mest iøinefallende var ruinene efter en stor festning; den lå her i kanten av Sardarabad-ørkenen, som strekker sig mile-vitt østover. Vi kjørte frem til jernbane-stasjonen som ligger i nærheten. Nær denne har Near East Relief et anlegg for over tusen av sine foreldreløse gutter, som nu er blit unge menn. De skal dyrke op en strekning nytt lann som de her har fått overlatt av staten, og som får vann fra den nylig anlagte kanal, den såkalte Lille Sardarabad-kanal, som kommer fra Araks.

Vi måtte selvsagt bese fabrikken for bomuls-rensning. Som før sagt ble det nu renset 80000 pud (1 300000 kilo)

om året, men kvantumet stiger for hvert år.

Vi spiste frokost i Amerikanernes stasjon; særlig smakte det å få herlig armenisk vin efter den lange støvete kjøretur i den brennende solen.

Blant mennene som hadde samlet sig her, så jeg forskjellige typer av Armeniere, fra den rent armenoide

mørke type med den lange krumme nese, det smale unner-ansikt, og mørk, sterkt pigmentert hud, til mer nordiske typer. Særlig var det en ung mann som slog mig ved sit blonde hår og skjegg, sin lyse hudfarve, og et ansikt som godt kunde ha tilhørt en Skandinav. Jeg skulde si han nærmest lignet en svensk «rallare» eller svensk gråstens-arbeider som vi ser så mange av i Norge; en type som vistnok også treffes i Nord-Rusland. Man forsikret mig at han var ren Armenier, og at det nokså ofte forekommer blonde mennesker i Armenia. Imidlertid er det ikke godt å vite, hvor megen russisk inblanning her kan ha vært. — Det er jo vistnok så at allerede i det 8. og 7. århundre f. Kr. trengte Kimerier, Skyther og andre indo-europeiske folk fra nord in i disse strøk, og blant noen av dem kan det vel også ha vært blonde Germaner. Desuten var jo også de efter hin tid invandrede Armeniere oprindelig en indo-europeisk stamme som fra først av var kommet fra Europa, og kan ha vært blannet med blonde folk. Dertil kommer blonde Kurder. Der er således muligheter for at det har vært blonde elementer blant de folk, hvorav det senere armeniske folk er dannet.

Fra stasjonen kjørte vi mot sydvest utover Sardarabad-ørkenen, hvor det enda ingen vanning er. Det er virkelig en ørken, en endeløs, tørr, brunstekt slette, bare med noen tistelaktige dusker av kamel-torn her og der bortefter, seige med lange skarpe pigger og høist frastøtende å komme nær — med bar hånn tar en ikke i dem ustraffet, og gjør det ikke om igjen hvis en engang har forsøkt det.

Veien førte ned til Araks, og her var det igjen en stor jern-bro over til Tyrkiet, men som selvsagt er anlagt av Russerne, den gang begge sider enda var russiske. Ved brohodet hollt en rød soldat vakt på hver side av veien, og forbød os å komme broen for nær. — Oppe på den låve høiden like nord for broen, lå det et forfallent hus, som en liten militær-vakt hollt til i.

Nær elven, og parallelt med denne, løper en kanal, som det går en bro over like før en kommer frem til den store broen. Dette er den Lille Sardarabad-kanalen som kommer fra Araks høiere oppe, og fører vann til den lavere delen av Sardarabad-sletten.

På andre siden elven. sås en del ruiner på den øde ørken-sletten. De er efter det gamle fort Karakala, hvis murer for en stor del ble bygget av sten tatt fra enda eldre ruiner, sikkert efter en av de eldste byer som lå her ved Araks. Slik er det lag på lag av menneskelig virksomhet og kultur i disse strøk.

Veien fører fra broen videre vestover til Kulp hvor det er store salt-gruber, som Armenierne fikk sit salt fra tidligere da dette lann hørte til Armenia. Dit var det dengang også planlagt en jernbane, men som ikke nådde å bli bygget.

Nær broen vi sto ved, er sletten dannet av et lava-lag, strømmet utover fra Alagøz. Gjennem dette lag har elven skåret sin renne, og ovenfor broen så vi de lodrette lava-vegger i elve-leiets sider (se billedet).

Vi kjørte høiere op langs elven, hvor denne har skåret en dyp kløft eller kanjon ned gjennem lava- og basaltlagene, og det øverste dekke ser ut som et skarpt utpreget horisontalt lag i elve-kløftens øverste kanter på begge sider. Her er intaket for den Lille Sardarabad-kanal, som vi så lengere nede ved broen, og som følger langs elven et stykke nedover før den bøier in over sletten.

Vi kjørte enda et stykke lengere op langs elven, over lavasletten og uten vei, og kom til begynnelsen av kanjonen, hvor elve-rennen brer sig ut til en videre dal-senkning. På dette sted må lava-dekket ha dannet

demning for en stor sjø, før elven skar den dype kanjon ned gjennem det. — Det har vært oppe planer om å bygge en demning over kløften her, og lage den vide dalen ovenfor om til en sjø igjen, og derved få en stor vann-beholler for vanning av Sardarabad-sletten. Men det er den ulempen ved det, at dette intaket vilde ligge så lavt at kanalen herfra ikke kunde nå Sardarabad-slettens øvre deler, og en vilde således knapt nå fordeler som svarte til de store utgifter ved anlegget. Nu er det også kommet det til at Araks danner grensen mot Tyrkiet; og tar en for meget vann fra den til vanning, må en være forberedt på vanskeligheter med Tyrkerne, selv om det, ialfall for tiden, ikke er noen befolkning på den tyrkiske siden, som vil gjøre synderlig stor bruk av vannet.

Fra hvor vi sto oppe på rannen av elve-kløften så vi grønne, frodige strekninger over på andre siden elven, og der var flere lansbyer; men de har nok ikke mange folk efterat de tidligere armeniske inbyggerne flyktet.

Så drog vi tilbake hjemover gjennem den samme ørkenen. Jordbunnen ser så trøstesløs tørr og steril ut; men i virkeligheten er den, som før nevnt, rik som den ligger der ubrukt gjennem tidene; gi den bare vann og frø, og den herligste grøde vil spire frem overalt. Danae's rike skjød som lenges mot gull-regnen. — Her i den høiere del av sletten vil den stenete grunnen egne sig best for frukt-haver og for vin-dyrkning.

Vi nærmet os igjen dyrkete marker, og fra den avsvidde ørkens brennende sol kom vi in i svalende skygger unner høie trær, plataner, morbær-trær, valnøtter runt en lansby. Det var Molla-Bajazete. Løvrike frukt-haver, grønne marker, kanaler, rekker av slanke popler. I kanalen badet brunstekte gutter, og svarte bøfler lå der stille med hodene over vannet.

Vi stanste, folkene, mest menn, kom ut fra leir-hyttene og med østerlansk gjestfrihet bød de vann og sur melk til å leske den uslukkelige tørst; og de bød frukt, forfriskende aprikoser og morbær. — Ansikts-typene gjør det samme noe blannete intrykk som før, kanskje mer armenisk; klededrakten den samme grå europeiserte, uten farve-glede, men noen kvinner var sirligere kledd, pyntelige og renslige. Det er venlige folk, men tungsindige uten smil. Vi spurte hvor mange mennesker det var i denne lansbyen? De svarte at nu var det bare halvannet tusen, men før hadde det vært halvfjerde tusen — to tusen ble myrdet eller bortført av Tyrkerne unner siste krigen. De sa det som det gjalt siste års høst; det var jo noe så almindelig. At storfe og småfe ble røvet, at meste delen av byen lå i ruiner, nevnte de ikke engang. Ja, det er det armeniske folks historie! Har noe folk på jorden gjennemlevet en slik ubrutt rekke av umenneskelige lidelser? Men har også noe folk vist en seigere livskraft gjennem tidenes grusomme omskiftninger?

Unner et tak inne på den vesle gårdsplassen ved hytten vi stanste ved, var ophengt et underlig stort brunt lerkarr. Det var avlangt, runt i tversnitt, tykkest på mitten, og smalnet av mot begge enner. Det hadde bare en åpning, som var mitt på oversiden. Det var en smør-kjerne, og den vakre husfruen var på min anmodning straks villig til å vise hvordan kjerningen foregikk ved at fløten fyltes i, og karret ble husket frem og tilbake som en vugge.

Det bar videre. Nu var det kanaler med rennende vann på alle kanter, og bøfler i vannet og badende gutter, også stundom voksne menn; men vi så aldrig kvinner bade.

Så kom vi på nordsiden av det område som er vannet, og ut i ørkenen som strekker sig nordover mot Alagøz, her og der med rygger av lava og tuff; på av-stann kunde noen av dem" se ut som gamle krater-kegler. Vi nådde storveien mot Etsjmiadsin, og så her rekker av store okse-lass med bambusrør på vei til byen, hvor de vel helst skal brukes til tak-tekning.

VI. OVER ARAKS-SLETTEN OG I ERIVAN

ZVARTHNOTZ

Da vi var kommet et stykke forbi Etsjmiadzin på veien østover mot Erivan, bøide vi av Ira storveien sydover, til det sted hvor det i de senere år, unner ledelse av arkhi-mandriten Khatsjik Dadian, og biskop Mesrop Ter-Mov-sessian og Thor os Thoramanian, er gjort store utgravninger og unnersøkelser, og funnet ruiner efter den i Armenia's historie berømte kirke Zvarthnotz, et navn som skal

bety Zvarthunk eller «englenes voksende makter», d. e. «engleskarene».

Vi kom til et vidt utstrakt ruin-felt hvor det sås grunmurer, og rester av store byg-nings-verker, og hvor det runt omkring var opstillt de praktfulleste brudstykker av kapiteler, relieffer, gesimser, osv., som har smykket buer og søi-ler; altsammen hugget i sten, lava og tuff, og også noen i basalt så vitt jeg så.

Det øiet først stanste ved var restene av tre mektige pilarer, som raget høit op over de andre ruiner. Det var tre av de fire pilarer som bar kirkens mitre, høie kuppel-hvelving. Utenom dem ses nederste delen av kirkens ytre mur, som danner en cirkel. Kirken har altså hat en utvendig runn form; men grunn-formen som det er gått ut fra, har også her, liksom i kirken på berget ved Mzkhetha, vært kvadratet, markert ved de fire mektige pilarer. Mellem hver to av disse har det på tre sider, istedenfor murene i de halvrunne apsiser for hver av kvadratets sider, vært en rekke av seks søiler i halvkrets som har båret absise-hvelvingene. På den fjerde siden mot øst, har det istedenfor søiler vært hel mur, som har dannet et kor, (se skissen). Utenom det hele har det vært en rungang

Zvarthnotz-kirken (efter Thoramanian).ZVARTHNOTZ

omgitt av den ytre runne mur (1.04 meter tykk). Det inven-dige tvermål av det således inrammede rum er 33.73 meter; mens sidene i kvadratet markert av de fire svære pilarer er vel 13 meter.

Efter de historiske kilder skal kirken være bygget av den mektige katolikos Nerses 111(641—661 e.Kr.) med tilnavnet Sjinogh (d. e. byggeren), som også bygget sit palass ved siden av. Kirken er igjen blit ødelagt i tiden mellem 930 og 1000 e. Kr. Det er nu kjent flere kirker i Armenia, eller i det av Armenierne bebodde område, som hadde lignende former, og som har vært bygget på omtrent samme tid eller et par århundrer senere. Det synes å ha vært en særlig i Armenia utviklet bygningsform. I Europa har vi beslektede former i Ravenna og i domkirken i Aachen.

En hadde her den beste anledning til å studere den armeniske bygningsmåte. Særlig er restene av de tre mektige pilarer karakteristiske. De består av en mektig kjerne av støpe-mur, beton, utvendig kledd med firkantete, nøiaktig sammenpassete blokker eller tykke piater av sten, mest lava. Alle kristelige bygnings-verker i Armenia er bygget på samme måte av støpe-mur forblennet med natur-sten; men så godt er stenene sammenpasset at det ikke brukes noe binne-materiale mellem dem, og de armeniske kirker er ofte blit antatt for å være bygget helt av sten.

Disse ruiner her tyder på at de armeniske bygmestre allerede på hin tid da denne kirken ble bygget, i det 7. årh., må ha hat en merkelig høi utviklet teknikk i mur-støpning. Binnemidlet synes å ha vært en slags cement-holdig kalk, som de kan ha fått fra fjellene i vest eller sydvest. Og dette binnemiddel er blannet med vulkansk grus og sann til en slags beton. Når en tar i betraktning at disse ruiner har ligget utsatt for vær og vinn, og den strenge armeniske vinter med frost-sprengning, i nær på tusen år siden kirken ble ødelagt i det 10. årh, må det slå en som merkelig at denne beton-masse fremdeles har kunnet holle sig, og fremdeles i stor utstrekning er nøie forbunnet med forblenn-stenene. — Hvelvene over kirkene var støpt av samme materiale, invendig dekket med for-blenn-sten; og disse hvelv har på mange steder vist sig så sterke, at de delvis har kunnet holle sig, selv hvor forblenn-stenene er fallt ned.

Denne bygnings-måte har ikke vært den oprindelige i Armenia; den synes aldrig å ha vært anvent i Armeniernes private husbygning; allerede på Xenophon's tid (401 f. Kr.) ble husene bygget av sten med leir blannet med halm106

imellem, og de få større bygverker fra førkristelig tid, som det fins levninger av, har vært bygget helt av sten. — Hvorfra denne nye bygge-måten er kommet, kan være usikkert. Støpe-mur var i bruk i Lille-Asia (kanskje der innført fra Rom?) men især i Mesopotamia fra umindelige tider, og med mursten som forblenning; den ble også brukt i Persia. Det tør vel være mest sansynlig at Armenierne har fått den fra Persia og Nord-Mesopotamia1 idet

murstenen som forblenning er erstattet med kvadre av natur-sten. Men Armenierne har utviklet denne byggemåte helt selvstendig og forskjellig fra Perserne, og de må ha anvent den gjennem flere århundrer før den kan ha nådd den fulkommenhet som vi her ser i det 7. år-hundre. Vi kan således slutte os til at det må ligge en lang periode med kirke- og palass-bygning i støpe-mur og forblenn-sten forut for denne tid, i hvilken både byggeteknikken og den typiske armeniske bygnings-stil er blit utviklet; hvis vi da ikke vil anta at bygningene er opført av fremmede bygmestre som er blit innført; men det kan det være liten grund til at tro.

De talrike brudstykker av forsiringer i relieff, buer, gesimser, kapiteler og søiler, som er funnet frem av ruinhaugene gir vidnesbyrd om den stil hvori kirken har vært utsmykket. Enkelte trekk kan tyde på byzantinsk og syrisk påvirkning, men det tør være vel så meget som peker mot øst, mot Persia.

Kirke-gulvet og plassen utenom kirken har vært belagt med teglstens-fliser, som det enda er en del igjen av. — Kirken lå på en vid terasse som var bygget op i to avsatser, og omgav kirken med en flat, vid plass. Desuten lå kirken selv på en sokkel eller et fundament, som i tre avsatser eller høie trappe-trinn steg over denne plassen. Alle armeniske kirker står på et lignende fundament. Det synes, som tidligere nevnt (s. 53), å være en særlig østerlansk skikk, eller rettere persisk, og kan ikke stamme vestfra.

Når en ser denne store running og disse veldige pilarer, og tenker sig det hele reist i sin fulle høide med de mange søiler og buer, og så den høie kuppel øverst op hvor lyset falt in, da kan en nok ane for et praktfullt rum det må ha vært. At kirken sto i høit ry blant alle Armeniere, tyder det på, at da den var blit ødelagt, ble en nøiaktig kopi av den opført i den nye hovedstad Ani i år 1001 e. Kr. av kong Gagik; men også denne kirke ble ødelagt i 1064 da Tyrkerne unner Alp Arslan intok og herjet byen.2

1 Ifr. Strzygowski, a. v, I ss. 354 ff. 2 Jfr. Strzygowski, a. v., I s. 119.

Det gir respekt for Armeniernes gamle kultur å se til hvilken målbevisst høide deres bygnings-kunst har utviklet sig i det 7. århundre, på en tid da den kristne bygningskunst i Europa enda var i sin barndom.

Det er sagt at denne kirke ble reist til ære for Armenias helgen Gregor Oplyseren, på det sted hvor kong Tiridates fra sin hovedstad Vagharsjapat kom den hellige mann i møte. En ånnen tradisjon som ble os fortalt, vil vite at på dette sted hvor kirken er reist, har tidligere ill-tilbe-derne hat en helligdom.

I grunnen unner kirken så vi rum med små firkantete huller eller celler, som hadde en viss likhet med et kolumbarium; men hvis bruk synes gådefull. Bunnen unner dette lag hørtes hul ut, og der tør enda være meget å finne når det blir gravd dypere.

I ruinhaugen var det også funnet en stor sten med en lang kile-inskrift som stammer fra de førarmeniske Khalderes tid; stenen har sansynligvis vært brukt på en eller ånnen måte i kirken, som det ofte var tilfelle med sådanne gamle hedenske stener med inskrifter; de ble vel tillagt religiøs betydning.

Den plass som omgav kirken har på sydsiden og en del av vestsiden vært omgitt av et stort bygningskompleks, hvis grunn-murer nu er blit utgravet. Her ses levninger efter en stor søilehall, og andre saler og beboelsesrum. Langs kirke-plassen har det åbenbart vært en buegang, båret av en rekke pilarer. Disse bygninger har vært katolikos's palass, hvor han og hans hoff bodde, når de ophollt sig i denne del av lannet. Til hoffet hørte 12 biskoper, foruten munker, prester og tjenere. Dette at patriarken (eller biskopen) har sit palass ved sin kirke innenfor de samme murer, er forøvrig en almindelig ordning som vi finner også i Etsjmiadzin og på flere steder i Armenia, og det er det samme som med Vatikanet og St. Peterskirken. Katolikos hadde desuten et palass ved Asjtisjat (nær Musj).

Armenieren Sebeos, en samtidig av katolikos Nerses III Sjinogh, skriver i sin keiser Herakleios's historie: «På denne tid (652 e. Kr.) fattet den armeniske katolikos Nerses den plan å bygge sig en bolig i nærheten av byen Vagharsja-pat's hellige kirke, på den .vei hvor efter tradisjonen kong Trdat gikk den hellige Gregor imøte. Han bygde også der en kirke i himmelens englers, de himmelske hærskarers navn som hadde vist sig for den hellige

Gregor i drømmen. Han bygget kirken med høie murer og alskens slag vidunderlig, verdig den guddommelige ære hvem han108

viet den. Han førte vann til fra elven [d. e. Kassagh], gjorde hele det stenete lann fruktbart, plantet vin-haver og frukt-anlegg, og omgav boplassen med en høi og skjøn mur til Guds ære.»

Det blir fortalt om denne katolikos at han hadde sterke byzantinske sympatier, og da keiser Konstans II (641—668) forsøkte i 652 i katedralen i Dvin (dengang Armenias hovedstad) å få Armenierne til å anta tros-bekjennelsen fra kirkemøtet i Khalcedon, så skal han ha tatt nadveren sammen med keiseren. Han ble derfor hatet som kjetter av Armenierne, han fulgte keiseren til Konstantinopel, og vente derefter tilbake til sit hjemsted Taik, hvor han ophollt sig til hans verste motstander Theodor Rsjtuni døde (654). Efter seks års forfølgning vente han tilbake til sit katolikat, som han befestet, og ilte med å fullenne bygningen av sin kirke.

Det kunde efter dette ligge nær å tro at denne kirke var sterkt påvirket av den byzantinske bygnings-kunst; men det synes likevel ikke å være tilfelle. Det må huskes at det på den tid var en sterk nasjonal og antigresk bevegelse i Armenia, og kirkens bygmester har vel heller stått på helt hjemlig grunn, og hans store bygverk er en naturlig utvikling fra den typisk armeniske kvadrat-kirke med apsiser. Det hindrer ikke at det kan være en del trekk i forsiringene som viser byzantinsk påvirkning; men som nevnt er det enda flere trekk som viser påvirkning østfra; og i palass-bygningens anlegg er der adskillige trekk som minner om Persia; som av Strzygowski fremhevet1 er f. eks. søilehallen typisk persisk. Som senere vil bli omtalt, kan det være mulighet for at det er denne armeniske bygnings-kunst som har påvirket Byzans og Europa mer enn omvent.

Denne runne kirken Zvarthnotz sto i tre århundrer og ble også benyttet til store nasjonale forsamlinger. Vi vet at omkring år 661 var her den store nasjonal-forsam-ling unner Nerses III's forsete, hvor de armeniske fyrster ble enig om å unnerkaste sig Araberen Moavia's herredømme (661—680).

Kirken må være blit ødelagt mellem 930 og 1000 e. Kr.; men vi vet ikke hvordan. Efter en armenisk historikers utsagn skal det skylles Araberne, men dette synes ikke sikkert; det kan vel også ha vært jordskjelv som har ødelagt den, lik Gregor-kirken i Dvin som styrtet sammen unner et jordskjelv i slutten av 9. årh.

Vi sto her på gammel historisk grunn. Flere kilometer, like til Etsjmiadzin, (Vagharsjapat), strekker sig herfra for-

1 A. v., i s. 267.

høininger som utvilsomt skjuler gamle ruiner, og hvor det ved utgravning kan være merkelige funn å gjøre. Gjennem lange tider må her ha vært en blomstring; og alt langt tilbake i tidene kan dette lannet ha vært dyrket ved kunstig vanning. Senere er det så igjen blit mer eller mindre ødelagt ved krig og herjinger av mennesker, kanskje noe også ved jordskjelv, skjønt det virker ikke så grundig. Kan en grave sig ned i de dypeste kultur-lagene, unner denne sene blomstrings-tiden, vil en muligens støte på levninger efter tidligere kulturer og andre menneske-raser, som er fortrengt av de senere.

På mange steder ute på slettene kan en se små forhøi-ninger i terrenget, som uvilkårlig bringer tanken hen på tidligere boplasser. Derved at det i tids-alder efter tidsalder bygges på det samme sted, oppå ruinene efter for-svunnene slektled, stiger litt efter litt grunnen over den omgivende slette, og danner en forhøining. Graver en der vil en kunne finne kulturlag over kulturlag, kanskje helt fra tidlige tider. I Armenia kan spaden bringe mange opdagelser. Men vi må tilbake til Erivan.

I ERIVAN

Om kveilen var det middag i «klubben». Dette var nærmest en stor ingjerdt plass hvor det langs den ene siden var et åpent galleri med tak over, og der ble det spist ved mange større og mindre bord. På plassen var også en

asfaltert firkant, hvor en del gutter og unge menn stadig for runt på rulle-skjøiter. I denne klubbens restaurant var det både nu om kveilen og ved lunch-tid mitt på dagen, altid stort besøk, så det ofte nokk kunde være helt vanskelig å få en plass. Der var begge kjønn, men overveiende menn. Alle renslig vel-kledde, slik som en vilde si middelstannen i en almindelig europeisk fabrikk-by. Noen damer endog mer elegante; men ingen utfordrende.

Serveringen tok det selvfølgelig lang tid med, som det altid gjør unner dette himmelstrøk; men maten var god, og den armeniske vin var god, og dertil frukt. Nu begynte aprikosene å bli modne. Armenia er jo aprikosenes hjemland, og de er så store og saftige som jeg ingensteds har set dem.

Utenfor rekverket hvor vi sat, sto det en flokk utrolig fillete smågutter og tigget. Av og til kom en tjener og jog dem, eller det ble gjort en formelig razzia efter dem utover plassen; men snart var de der igjen, hengende over rekverket med sine leende skøierfjes. De så ut til å føre

en høist sorgfri tilværelse, og noen tegn til sult var ikke å spore i deres runne kinner. Ikke så snart vente en dem ryggen, før deres lange armer var inover nærmeste bord og hugg et brød, en kotelett eller hvad som var innenfor rekkevidde; og rett som det var, skvatt de, kjappe som aper, over rekverket inover gulvet og hugg et godt stykke. En dag, da vi reiste os fra bordet for å gå, så jeg dem styrte sig in over rekverket hele flokken, og før en kunde blunke hadde de tømt en stor vase med aprikoser og alle fater for alt som var spiselig, og så vips tilbake over rekkverket før tjenerne kom; og hujende av fryd drog de bortover plassen for å fortære byttet.

Mange av dem er det forsøkt med å sette i barnehjem; men det varer ikke lenge før de rømmer, og kanskje trekker andre med sig. Og så er det igjen det fri omstreifende liv i gatene. Så lenge sommeren varer lever de jo Herrens glade dager; når vinteren kommer kan det bli verre Men ser til fuglene unner himlen, heter det jo, og foreløbig er det jo sommer, og mer enn varmt nokk.

Ut på kveilen fikk vi musikk av et lite armenisk orkester med 5 armeniske gitarer (kalt «tørr»), 2 armeniske violiner, som holles rett op og ned på kneet, en armenisk citer, en tamburin og en slags dump dobbelt-tromme. Det var armenisk musikk som ble spillt, folkesanger og danser. I alt var det en fast, hurtig rytme, mest som en danse-rytme eller hurtig marsj-rytme; men unner følte en det lå en eiendommelig vemod.

Neste formiddag (fredag 19. juni) hadde vi nytt møte med regjerings-komiteen for å studere karter av sletten med høide-forhollene, og de beregninger av elvenes vanføring som var utført av de armeniske ingeniører. Det ble enighet om å dra med toget om kveilen, for neste dag å unnersøke den høiere del av Sardarabad-sletten.

Mens vi sat i møtet, kom det en deputasjon fra den kongress av Armenia's lærere som netop var samlet i Erivan. Ordføreren bragte mig på tysk en hilsen og meddelelse om at jeg var valgt til ærespresident for kongressen.

Vi besøkte Erivan's museum som ligger i hovedgaten. Det inneholler verdifulle samlinger av interesse for Armenia's historie. Mig interesserte det særlig å se noen funn fra sten- eller bronse-alderen med en del kranier som var utpregede langskaller, liksom alle de tidlige jordfuns kranier i Armenia. Dette er så meget merkeligere som nutidens Armeniere er i høi grad kortskallet, (indeks omkr. 86—88). Det tyder på at her, liksom også i Georgia, har

det tidligere levd et langskallet folk, og at disse strøk ikke kan ha vært den kortskallete og høiskallete armeniske rases urhjem.

Samme formiddag besøkte vi også universitetet. Det har en statelig bygning, som ligger i en herlig have oppe nær øvre ennen av byens hovedgate. Vi ble mottatt av rektor og alle professorer, og ble vist runt i de forskjellige institutter. Det er et nytt universitet som enda er i sin vorden, og det har meget beskedne midler til sin rådighet. Men det var merkelig hvad de allerede hadde nådd unner så mange vanskeligheter. Jeg ble ikke lite overrasket ved å treffe en professor her som tiltalte mig på norsk, og som kjente Norge. Det var botanikeren prof. dr. J. Bedelian, som bl. a. har studert botanik i Kjøbenhavn og har besøkt Norge to ganger helt til Nordkap. En høist

sympatisk mann.

Efter å ha set bygningen, ble vi ført runt i den store haven, hvor der ble drevet forskjellige jordbruks-forsøk. Til universitetet er det nemlig knyttet en lanbruks-høi-skole. Her ble det også opført bygninger til nye laboratorier m. m. — Unner noen skyggefulle trær var det dekket et langt bord med de herligste aprikoser og kirsebær, og dertil vin som jo smakte liflig i denne sommerheten. Så hollt flere av professorene hjertelige taler for os, på tysk og på engelsk, og rektor hilste mig og meddelte at jeg var blit utnevnt til æresdoktor ved universitetet.

Om eftermiddagen streifet jeg alene om i byen. Her og der støter en på levninger av dens skiftende historie, og selv om de ikke er så meget gamle er de jo av interesse. — Jeg kom til den gamle festningen med høie murer oppe langs kanten av stupet over Zangas dal-kløft, og med utstikkende bastioner og murtinner over de stupbratte bergveggene. I de skrånende tak på de utover hengende murtinner var det innmurt mengder av store skarpe glass-skår, som stakk op og vilde rive hennene istykker på den ulykkelige, som forsøkte sig på å klyve op her. Det ga som et lite inblikk i krigs-førselen i svunnen tid.

Fra denne siden måtte festningen, før de langt rekkende kanoners tid, ha vært uintagelig, mens den på de andre tre sidene var forholsvis lett tilgjengelig og dens murer bygget av sten og av blokker av soltørket leir, var vel ikke så overvettes motstansdyktige. Men likevel beleiret Russerne den forgjeves i 1804; den var da persisk, og sirdaren som var guvernør i byen, kunde si til den britiske legasjonssekretær i 1814 at «hvis tre eller fire av Europas konger forente sig for å ta denne festning, kunde de like godt straks

gå hjem igjen, for deres anstrengelser vilde bli forgjeves». Ikke desto mindre tok Russerne unner Paskevitsj med let-het festningen i 1827. De russiske bomber gjorde en fryktelig ødeleggelse i festnings-byen, som var bygget av så usolid materiale, og en bombe skal ha slått igjennem kuppel-taket i festningens moské, hvor tusener av inbyggere var flyktet in av frykt for bombe-regnet.

Jeg drev videre, og med ett, mitt inne i det gamle fest-nings-område, sto jeg foran ruinen av en persisk moské, med en herlig blågrønn kuppel i fajanse mosaik. Var det altså i den kuppelen at bomben skulde ha slått ned? Jeg kunde ingen merker se efter det, den var enda hel. — Så skjønn den er denne farverike arkitekturen i disse omgivelser; men det er levninger fra Islam og en ånnen kultur som aldrig var armenisk.

Efter en muhamedansk overlevering skal festningen være bygget av Perserne i begynnelsen av det 16. århundre, men det tør være usikkert. I senere århundrer var det stadig strid om dette viktige punkt mellem de persiske sjaher og de tyrkiske sultaner, og mangfoldige ganger ble festningen beleiret. I 1635 tok sjah Safi byen, 1724 tok Tyrkerne den tilbake, men ti år senere ble den tatt av Nadir sjah. Efter 1827 behollt Russerne den. Da Perserne er Sjiah- og Tyrkerne Sunni-muhamedanere er det mellem dem et religiøst hat, som er kanskje vel så sterkt som hatet til de kristne, og da Perserne tok byen i 1635 ble alle de tyrkiske moskeer ødelagt til grunnen, og enda fullstendigere enn om de hadde vært kristne kirker.

På veien ned stupet mot broen over Zanga, møtte jeg plutselig en karavane på omkring tyve kameler, som kom sydfra. Så langt fra Europa og vår bil-tid med larmende motorer de med ett slag setter en disse tyste ørken-dyrene, som de skrider mykt og lydløst frem en efter en i lang rekke, med sine krumme halser og det evige overlegne smilet.

Efter en spasertur var jeg igjen på hjemveien da en vik-toria-vogn med to vakre hester kom i raskt trav forbi mig og stanste, en mann, åbenbart en eller ånnen øvrighetsperson, steg ut og tiltalte mig på et sprog jeg ikke forsto; men hans tegn viste at han vilde jeg skulde kjøre med ham. Vi steg begge in, og med god fart bragte de fyrige hester os til hotellet, mens vi bare kunde unnerholle hinannen med å smile vort venligste. Så steg jeg ut og trykket hans hånn til takk; han for videre og jeg fikk aldrig vite hvem han var.

Navnet Erivan er vistnok gammelt, og kan vel stamme fra Khalderne; men byen synes å være forholsvis ny i Ar-

ERIVAN PÅ SLETTEN, MED ARARAT OG LILLE ARARAT BAKENOM (S. 147).

RUIN AV DEN PERSISKE MOSKÉ I FESTNINGEN I ERIVAN (S. 112).VED ARPA-TSJAI'S KLØFT PÅ DET STED HVOR EFTER PLANEN DAMMEN' SKULDE

BYGGES (S. U5).

ARPA-TSJAI'S KLØFT NÆR LENINAKAN. I FORGRUNNEN LANBRUKS-KOMISSÆREN ERSING1AN (TIL VENSTRE) OG INGENIØR JAKIMOFF (S. 120).SIRDARENE I ERIVAN

menias historie, og det er først efter det 16. århundre at den får noen betydning, vel særlig på grunn av sin sterke festning. Byen har derfor ingen bygninger av noen alder. Kirkene er, med untagelse av den russiske kirken, små og uten særlig interesse. Der er flere moskéer som er vell vedlikehollt, men knapt eldre enn fra det 17. årh. Den største er Gök Jami som ligger i byens sydvestlige del, omgitt av en vid skyggefull plass med mektige almer, og en dam, og rislende vann. — En interessant bygning i Erivan var de persiske sirdarers palass som lå innenfor festningsmurene på kanten av Zanga-kløften. Men av de utstrakte bygninger og haremer er det nu lite igjen, bare en paviljong står enda så vitt jeg forstår, men desverre fikk jeg ikke se den. Fra den er det en skjønn utsikt over elven og sletten mot Ararat. Paviljongens indre var smykket med farverike ornamenter og med billeder, malt på lerret, av persiske sirdarer, sjaher, helter og en persisk Amazone. Fra dens vinduer kunde sirdaren øve sin dyktighet i rifle-skytning, ved å senne kuler gjennem de ulykkelige bønners esler, når de på den motsatte side av elven kom ned den buktende vei mot broen, som lå rett unner. Her kunde han fryde øiet ved karavanene som kom dragende fra syd, og ga mynt i hans skatkammer, — mens i haremet tett ved ventet Georgia's og Kaukasia's skjønneste kvinner. Men heller ikke en persisk sirdar er uten hjerte. Om den siste i Erivan fortelles det at en Georgier kom reisende til festningen over Zanga for å få et glimt av sin brud i sir-darens harem. Da hun fikk se sin elsker kastet hun sig ned mot ham fra vinduet over kløften, og ble frelst fra den sikre død av en vidjebusk som stanste hennes fall. Parret ble fanget, men den skinsyke herre lot dem gå med de ord: «Hjerter så trofast bunnet sammen, må intet menneske søke å skille». Denne Erivan's siste sirdar døde forlatt og ensom i en elendig stall, berøvet alt uten de skitne klær som dekket hans gamle kropp.[1]

[1] Lynch: Armenia bd. I, ss. 216 ff. London 1901.

VII. TIL ARPA-TJSAI OG LENINAKAN

Kl. 10 om kveilen reiste vi med toget i vår egen vogn, og kom ved fire-tiden neste morgen (lørdag 20. juni) til stasjonen Alagøz, som ligger på den høieste delen av Sardarabad sletten. Det var sennt militær-hester og soldater med toget for os. Kommandanten på militær-stasjonen ved broen over Araks, hvor vi var to dager før, var kommet ridende over sletten for å møte os. En kunde helt få intrykk av at det gjalt sikring mot mulige overfall. Det skal jo vistnok henne at Kurder-stammer fra den tyrkiske siden gjør plyndrings-tog over hit og røver fé; det skulde ha hent engang denne våren; men nu var det ingen utsikt til det, og desuten kunde det jo ikke lønne sig å røve os.

Tidlig om morgenen var vi klar. Det gjalt å finne sig en god hest med en god sal blant de mange som sto der opsalet. De var ganske livlige og slåp os ikke gjerne oppå sig, og for flere var det en vals runt og runt bortefter sletten før de kom i salen. Med forsvarlig følge av soldater, bar det nu vestover den bølgende vidden mot Arpa-tsjai; langt på den andre siden denne hever fjellene sine vulkan-topper. Den bølgende slette dannes her av en stenet lava-mark, dekket av et brunaktig forvitret lag. En ytterst sparsom vegetasjon, noen brune fortørkete tufser av grove tørre gress-strå eller av den samme piggete kamel-tistelen hist og her bortefter; — men bring bare vann, og det er den ypperste jordbunn for de herligste haver.

Det var god, fast mark å ri over, og vi kunde gal-lopere avsted det hestene kunde strekke ut. Det er forholsvis små hester, litt større enn almindelige polo-pon-nier, eller norske fjord-hester; de er gjerne noe magre og knokete, men velbygde sadel-hester, seige og raske. DePLANLAGT OPDEMNING AV ARPA-TSJAI

er ellers ganske dyre, et par hundre og op til tre hundre rubel for en noenlunde god hest. Kommandanten for grensevakten red en kraftig og vakker hingst; men den kostet 2000 rubel. På den var han kommet de 40 kilometer fra sin stasjon, om morgenen, og dit skulde han igjen ri tilbake når han skiltes fra os om eftermiddagen.

Vi kom frem til elven; den renner her gjennem en smal kanjon, kanskje 500 meter bred, og 60 meter dyp, som den har gravet ned gjennem lava- og basalt-lagene. Ovenfor der vi sto, hvor kanjonen var på det smaleste, vidde elve-rennen sig ut til en vid dal med jevnt skrånende sider. Den tidligere utarbeidede plan gikk ut på å bygge en demning, 53 meter høi, over kanjonen her, og således omdanne dalen ovenfor til en stor sjø, som vilde være en god vann-beholler. For å føre vannet derfra i en kanal til Sardarabad-sletten, var det så meningen å slå en tunnel gjennem fjellet i en høide av omtrent 20 meter unner dammens overkant. Denne tunnel måtte da bli omtrent to kilometer lang.

Den sakkyndige og erfarne Dupuis fant at denne plan vistnok kunde utføres; men at den kanskje ikke bød den heldigste løsning. Det å bygge en dam over 50 meter høi, var jo i og for sig et stort og kostbart foretagende; men her var desuten bergarten, basalt og lava, på sidene av kanjonen sterkt opsprukket, fillete, og porøs, og det vilde koste meget arbeid å få den gjort tett nokk til å holle vannet, når trykket ble så stort. Ved en dam av de dimensioner kan desuten ulykker henne, dammen kan springe lekk eller bli sprengt, også av mennesker i krig eller ved jordskjelv, vannet vil renne ut og reservoiret bli tømt. Da å få reparert dammen så vitt at vannet kan heves op til tunnelens høide igjen, vilde sikkerlig ta år, og imens vilde alle de mennesker som hadde dyrket op Sardarabad-sletten og var avhengig av vannet fra kanalen, bli utsatt for den forferdeligste nød, og måtte flykte bort eller bukke unner.

Dupuis mente derfor at det var å foretrekke å gå så langt opover elven at en fikk den nødvendige høide for kanalen, og så bygge en liten dam der, f. eks. på 10 meter, som var lett å reparere hvis noe hente. Og så derfra slå en tunnel gjennem fjellet ut til sletten. Tunnelen måtte da bli lenger, kanskje 4 kilometer; men like fullt vilde denne plan bli billigere i utførelse enn den tidligere med den høie dammen.

Vistnok fikk en ikke på den måten det store reservoiret, hvor en kunde samle op vannet om vinteren og våren, da

det ikke trenges til vanning, og så bruke det i tørketiden om sommeren, da Arpa-tsjai ofte kan være nokså liten. Men Dupuis mente at hvis reservoirer trenges, kunde de bygges ovenfor intaks-dammen, og helt uavhengig av denne, så mulige uhell med demningene ikke skulde helt stanse vann-tilførselen i kanalen.

Alt dette fant full tilslutning fra vår kommissions andre medlemmer, og de armeniske ingeniører inrømte også at denne plan hadde meget for sig.

På hjemveien var det tildels en vill kavalkade, hestene var ivrige efter å komme tilbake, og var vanskelige å holle igjen. Carle's hest var helt uregjerlig, det bar ut med den i strakt gallopp så langt vi kunde se, intil Carle fors vant i horisonten; og det var med en viss lettelse vi møtte ham igjen ved stasjonen; det hadde ikke stanset før han kom dit.

Vår venn, den fete og venlige avis-mann fra Tiflis og Mzkhetha var også med på denne ferd; men for ham ble nok rideturen for meget; han måtte til køis efterpå, og vi så ham desverre ikke mer.

Stasjonen Alagøz ligger som sagt i den høieste del av Sardarabad-sletten. Et stykke øst for stasjonen begynner lannet å heve sig opover mot Alagøz; men den mektige vulkan kan ikke ses for flere høidedrag som ligger foran; og de har enkelte kegleformete topper som ser ut som gamle vulkaner. Lannet her er uten vann; merkelig nok kommer ikke en eneste bekk ned fra Alagøz på denne siden, eller fra disse høidene, og ikke en kilde kommer ut av grunnen. Vannet til jernbane-stasjonen må med stor bekostning pumpes op gjennem en ledning nordfra. Ved stasjonen var en liten have omgjerdt av en stenmur, og der vokste noen trær; de ble vannet fra ledningen; ellers var lannet helt nakent.

På hjemveien fra Arpa-tsjai kom vi forbi ruiner efter en del hus her i nærheten. Det syntes vanskelig å fatte, hvorledes folkene hadde kunnet leve der uten vann, og kunstig vanning har det sikkert aldrig vært i dette strøk. Skulde det tidligere ha vært noe opkomme der, som nu har endret løp? Snarere kan det vel ha vært folk med fe, som har hollt til der på de tider av året da det er mer regn, og det er hamn for feet.

Det var først om natten at vi kunde reise videre med toget til Leninakan. Vi hadde derfor hele eftermiddagen ved denne stasjonen. Regjeringen hadde et gårdsbruk der, hvor det var 500 kuer og 1500 sauer. Unnerbestyreren var en Russer fra Don, og med ham kunde kaptein Quis-

ling unnerholle sig på russisk. Han fortalte at det var tanken å utvide driften til 5 000 kuer og 15 000 sauer; men vanskeligheten var å skaffe vann. Det vann som kunde pumpes op gjennem ledningen til stasjonen, og som de nu måtte bruke, ble alt for dyrt.

De spurte os om det ikke skulde gå an å bore artesiske brønner her; og det høres jo ikke urimelig ut. Kunde en nå ned til et tett lag av en eller annen art, var det meget mulig at det kunde føre vann oppe fra skråningene av Alagøz; men vanskeligheten er selvsagt den at i disse porøse lagene av lava og tuff, må vannet sikkerlig dypt ned før det stanses av tette lag, som kan føre det, derfor er det også så mange mineralske kilder i disse vulkanske strøkene, det skylles at vannet trenger så dypt ned og opløser mineralske bestandeler i dypet.

Når en så sig om over de brune, slettene og fjellskråningene omkring, syntes det temmelig gådefullt hvordan feet kunde finne noe mat her, enn si gi melk. Men høiere op i fjellet, bak de høidene vi så, faller det jevnere med regn, og der skal det være en del grønt gress. Det kunde da synes underlig at de ikke heller flyttet dit op med hele fjøs-stellet, istedenfor at kuene måtte den lange veien op og ned, og miste melk? Men vanskeligheten var at der oppe fantes ikke vann, ingen bekker og ingen kilder, og de måtte hit ned til den dyre ledningen for å få det vannet de ikke kunde unvære. Kunde en bare finne utvei til annet vann, vilde det åpne helt nye muligheter.

En god melkeku, som kan gi 16 til 18 liter melk om dagen, kostet her flere hundre rubel, ellers kostet en almindelig ku, som gir 3 til 5 liter om dagen 100 til 120 rubel (200 til 230 kr.). En budeie fikk 20 rubel måneten, en mann som var gjeter 30 rubel på egen kost.

Det ble laget schweizer-ost og en annen utmerket fet-ost, som ble kalt Alagøz-ost. Osten kostet 35 kopek for russisk punn og smørret 75 kopek, det vil si omtrent 87 kopek (1.70 kr.) og 1.83 rubel (3.60 kr.) for kilo.

Russeren hadde tidligere vært en rik bonne i Don-di-striktet, verd bortimot en million gull-rubel. Men alt var tatt fra ham, og nu hadde han da fått denne stillingen. Han mente Armenierne hadde enda ikke full forståelse av hvad et gårdsbruk kunde drives op til. Disse slettene og skråningene kunde det gjøres meget ut av mente han. Nu vilde de også begynne svineavl i stor stil der på gården.

Langs jernbane-linjen gikk det to vakre jenter og spaserte. De hadde det smale armeniske ansikt, med den

høie svakt krummede nese. De spant tråd med en enkel hånnten alt mens de gikk; tenen holles med den ene hånn mens tråden spinnes med den ånnen. Det synes å være den almindelige måten å spinne på her i lannet, en rokk så jeg ikke. Ofte kan en se bonne-konene spinne flittig med en slik hånnten mens de går efter lanne-veien. En del barn sprang omkring og flere av dem hadde vakre ansikter. De så opvakte ut og skøieraktige, og syntes ikke å trykkes av tilværelsen.

På sletten nord for stasjonen var det noen firkantete stenhytter med flatt tak, hvor noen av folkene som stelte feet bodde. Der kunde en få et intrykk av hvordan lann-befolkningen her gjerne bor. Det var fire stenvegger og et jordgulv; ikke et stykke inbo så vitt jeg kunde opdage, uten en gryte til å koke i. Til brensel brukes mest tørket kugjødsel, hvor en kan få det. Enklere kan vel vanskelig et hus tenkes. — Foran den ene hytten, som lå helt alene på sletten, sto en kvinne i skinnende hvit kjole, det var kanskje et stasplagg hun hadde tatt på i anledning de fremmede; men hvordan noe kunde holles hvitt der inne i det låve, mørke rummet, syntes gådefullt.

Imens var det trukket op med mørke skyer i nord. Det tyknet mer og mer til, svart og truende, mens i nordvest og vest lyste det mot solnedgangen. Så skar et blennende lyn gjennem det svarte, en rullende torden, — så lyn efter lyn, og tordenen braket nærmere. Det så ut til å være et volsomt regn-skyll der nord i fjellene. Så nådde regnet også frem til os; men det ble ikke noe større av det, det syntes som det var dampet bort på veien, og snart var det slutt igjen, og himmelen lysnet på ny.

Et eiendommelig klima, så meget skyer som her er, og likevel så tørt. Snart samler de sig omkring toppen av Alagøz, eller om fjellene i nord og nordøst, og strekker sig ut sydover, eller også samler de sig runt toppen av Ararat i sydøst og trekker hit over sletten. Det kan tykne truende til, men sjelden når det som regn ned til denne lengselsfulle jordbunn.

Så mørknet kveilen hurtig over fjell og lann. Ut på natten kom toget, vår vogn ble koblet til, og det bar videre mot Leninakan eller Gumri.

DEN NYE KANALEN NÆR LENINAKAN

Så kom søndagen 21. juni, den store dag da den nye kanalen, Sjiraksky-kanalen, skulde åpnes; og med den skulde omtrent 8000 hektar nytt tørt lann kunne vannes og gjøres fruktbart.

Da vi så ut av kupe-vinduene om morgenen, var stasjonen full av soldater, kommet for høitideligheten. Så snart vi hadde fått frokost, kjørte vi med biler gjennem Leninakans gater, og ut over slettene mot nordvest for å se kanalens tunnel før vannet ble sluppet på; det var en avstann på 13 kilometer til dammen ved Arpa-tsjai med intaket. — En fulstendig folkevandring ut over alle veier på sletten, menn, og kvinner, og gutter i alle aldre til fots, og i vogner av alle slag, overfulle av mennesker, trukket av okser og av hester, pyntet med bånn og flag i alle strålende farver, kvinnene i lyse farverike drakter, soldater i tusenvis til hest og til fots — alle glade og stemte til fest.

Unner os til venstre var Arpa-tsjai's dal; der sås levningene efter en utdød slekt, ruiner efter en hel by — et kloster, og en kirke med runt kuppel-tårn også forlatt, lagt øde av krig, og intet forsøk på gjenopbygning. Selve Leninaken var også full av ruiner efter Tyrkernes siste infall, skjønt meget var nu bygget op igjen. Men idag er det nutiden og fremtiden, ikke det som var.

Jo lengere frem vi kom jo tettere ble folke-vandringen. En gang før har jeg set slik trengsel av endeløse tog langs veiene; det var i Thrakia i 1922, da Grekerne og Armenierne flyktet fra sine hjem av redsel for Tyrkerne som skulde komme; men her var det ikke redsel, det var leende liv og fest.

Vi kom til en liten lansby ved ennen av tunnelen. Her var reist en stor ære-port i livlige farver, strålende mot den blå himmel. Det var folksomt som på en Derby-dag i England, med fullastede vogner og piknikker utover bakkene; men her var vognene mest forspent med okser. —

En mann sprang op på bilen i fart og ble stående på stigbrettet; han skulde vise os veien. På luen med hamrene overkors så jeg at han var russisk ingeniør. Jeg så på ham, det ansikt hadde jeg bestemt set før. Han smilte, jo for tolv år siden møttes vi og reiste sammen i Øst-Sibiriens vilmarker, i Amur-lannet, da var han avdelingssjef på Amur-banen som dengang ble bygget. Hans navn var Jakimoff. Her hadde han nu vært unnersjef for bygningen av denne kanalen og tunnelen.

Sandelig verden er ikke stor. Da jeg om morgenen steg ut fra jernbane-stasjonen, ble jeg hilst av en ånnen ingeniør, som jeg heller ikke kjente igjen. Jeg fant nu ut at også han hadde vært med den gangen ved bygningen av Amur-banen.

Mens Jakimoff dirigerte kjøreren, bar det videre gjennem folke-svermen, snart langs vei, snart over ubanet mark

med uhyggelig dype huller og dumper. Så med ett sto vi på rannen av kløften med Arpa-tsjai dypt unner os. Vi steg ned den slyngete veien i bergveggen til bunnen, hvor dammen var bygget.

Et underlig syn denne vrimmel av mennesker i denne dype ville kløften med de høie fjellveggene på begge sider, og bare stein hvor en så hen; elven skummende i bunnen, og den strålende blå himmel mellem fjell-kantene høit deroppe. Det er som en scene av «Divina Comedia».

Vi bante os vei gjennem de mange mennesker, forbi slusen som enda sto åpen så elven hadde fritt løp, over henge-broen fullpakket med folk som vil over; så ned til elve-kanten og tilbake over elven igjen; og så sto vi foran ingangen til tunnelen.

Ingeniøren gikk foran, og vi dukket in i det ukjente. En uendelig lang vandring gjennem dette mørke, svakt oplyst av noen elektriske lamper med lange mellemrum. Det var så høit unner taket at jeg kunde gå godt opreist, og så bredt at jeg ikke kunde favne over. Et myller av folk, som skubbet hverandre, mest gutunger, som smøg sig mellem de andre, galloperte avsted så søle og vann skvatt, og hollt et mordisk leven med hyl og skrik. Kvinner og småjenter var det også en del av, så vidt jeg kunde skimte ved lampe-skinnet. Jeg måtte tenke på hvordan det vilde gå, hvis vannet plutselig ble sluppet på, eller bare om det kom en plutselig panikk! For en vanvittig kamp for livet; det vilde bli trykket på så menneske-massen sat fast i dette trange røret.

I den første delen av tunnelen var det tørt på bunnen; men så ble det noe vann i små pytter, som ble større og større til de dekket bunnen sammenhengende langs mitten av gangen; det var bare inmed veggene på to sider, at det kunde være noen stener, eller litt å trå på. Det ble en fuktig vandring, og tunnelen var to og en halv kilometer lang.

I førstningen kunde jeg se ingeniørens hvite lue foran, og noen av mine kamerater; men efter hvert ble de borte i menneske-stimlen, og jeg var alene i svermen. Som jeg trasket avsted, og søkte best mulig å ungå det dypeste vannet ved å klemme mig in på sidene, ble jeg vår en eldre gråskjegget mann med et ganske inteligent ydre. Han trasket avsted sammen med alle de andre, ble puifet og dultet av de uvørne ungguttene, som kom settende, ofte i det dypeste vannet efter mitten av tunnelen, så

vassføiken sprutet om dem. Jeg kunde høre han noen ganger talte til dem, det var vel om å fare mer varsomt; men ellers tok han det med en elskverdig tålmodighet.

Vi møtte en hel tropp soldater som gikk motsatte veien av stimlen. De tok mindre hensyn endog enn ungguttene — men det er vel det militære vesen hvad enten det er rødt eller hvitt — og ofte måtte vi almindelige dødelige uten uniform ut i dypeste vannet, for at de kunde komme forbi på de tørrere sidene.

Endelig begynte det å lysne der langt forut; og til slutt kom jeg da ut i dagen igjen. Her traff jeg kaptein Quisling, og Ersingian, kommissæren for lanbruket. Der var også den eldre gråskjeggede mannen jeg hadde set inne i tunnelen. Ersingian presenterte mig for ham, det var presidenten for republikken Georgia.

Efter en stunn kom også Dupuis til rette. Han hadde ikke fått nokk av den tunnelen vi gikk gjennem, men hadde også tatt med den kortere fortsettelsen av den like nedenfor. Carle og Lo Savio hadde vi ikke set siden morgenen.

Vi steg nu op til sletten igjen, hvor biler ventet os, og vi kjørte tilbake til stupet over dammen. Kommet ned bergveggen, bar det påny over hengebroen til en plass unner den høie stillasen som var reist som talerstol i den bratte uren på andre siden. — Her ble vi hilst velkommen av Armenia's president, Sako Hampartsumian, tidlligere lege. Han var nyvalgt siden vårt møte med regjeringen i Erivan da vi kom. Presidenten dengang, Lukasjin, var nu blit armenisk representant i føderasjons-regjeringen i Tiflis, for alle tre republikker.

Det var samlet en svær folke-mengde opefter fjell-skrå-ningene på begge sider. Det var som små maur som krabbet og yrte i den storstenete uren unner de stupbratte berg-veggene.

Som vanlig hadde mennene mest europeiske drakter med de grå, bløte bolsjevik-luene og mange med hvite

bluser, som idag var helt skinnende rene; her og der sås en ingeniørs hvite lue. Inimellem stakk en Kurds eller en Tatars mørke fjes frem med den uungåelige store saueskins luen; men der var ingen armeniske nasjonaldrakter, de ses ikke mer. Der var mange ansikts-typer, men mest den høie kortskalle med det smale ansikt uten sterke kinben, den høiryggede krumme nesen, den høie litt bakover vikende pannen; men inimellem enkelte bredere ansikter som virket fremmed. Bare med et par untagelser var alle ansikter enten helt glatraket, eller

hadde noen korte, svarte børster unner nesen mitt på overleppen, og noen hadde også korte børster på haken; bare enkelte gråskjeggede eldre menn var å se. I det hele var det påfallende så unge alle disse menneskene var, både menn og kvinner, det er nesten ikke et gammelt ansikt å opdage.

Damene livet op i denne massen med sine lyse, farve-rike drakter og hatter, mange av dem helt europeiske, noen enkelte lyse, røde parasoller. Mange vakre, mørke kvinne-ansikter med den langaktige smale oval. den smale nesen, de fine trekk, noen ville typer iblant med svart viltert hår, grovere trekk, sterkere kinben og kjever, ørnenese, og svarte, lynende øine.

Klokken var halv elve og først kl. 12 skulde efter programmet vannet slippes på i tunnelen. Det ble lenge å stå her i solen og vente; men tålmodighet skal jo være en Østerlannenes dyd.

Så ble sluse-lemmene både for dammen og for tunnelen firt ned og lukket; vannet begynte straks å stige hurtig innenfor dammen, og de mange menneskene som sto der nede på flaten ved elven, måtte komme sig op fort for ikke å bli omringet av vannet som krøp frem i de lavere delene, og laget øer. Litt efter litt forsvant også disse unner den stigende flaten. Så var det en stor sjø her ovenfor dammen, og den steg og steg.

Plutselig stupte fra bergveggen ved siden av os noen nakne kropper med svært plask i vannet. Det var noen unge menn, som boltret sig og svømte omkring i den nye sjøen. Alle kastet de armene vekselvis frem over vannet når de svømte, istedenfor å føre armer og ben i syme-triske bevegelser som vi gjerne gjør. Snart fulgte fler, plask efter plask, med vann-sprut og latter. De første hadde bade-bukser, senere ble det mindre nøie med det. Vannet steg videre til det nådde dammens overkant, og nu fosset det over i et prektig fall. Mange av svømmerne krøp op på dammen, og sat der og solte sig i sin Adams-drakt. De var gjerne slanke, kraftige, og velskapte.

Så skulde åpningen foregå. Sammen med presidenten for Armenia og lanbruks-kommissæren og en del andre, deriblant Yarrow fra Near East Relief, ble også jeg anmodet om å gå over hengebroen til slusen ved ingangen til tunnelen.

På gitt signal tok presidenten og flere av regjeringens medlemmer tørn ved spillet, og begynte å hive op den svære sluse-lemmen foran tunnelen og jubelen bruste som storm gjennem kløften. De sveivet og sveivet av alle

krefter, salut-skuddene dundret mellem berg-veggene, fanene vaiet, menneske-mengden brølte hurra, mens vannet strømte mer og mer in i tunnelen der unner os. Også jeg måtte ta min tørn ved sveiven sammen med min ven lan-bruks-kommissæren, Yarrow likeså, og flere av autoritetene; alle hilst av stor jubel fra mengden. Litt efter litt ble åpningen så vitt stor der nede, at vi kunde se det forløsende vannet strømme in gjennem den; og en kunde tenke sig hvordan det alt begynte å fylle kanalene der ute på sletten, og spre sig livgivende ut over den tørstende jord.

Men vi måtte tilbake til vore plasser unner talerstolen; og fra denne ble det nu talt av Armenia's president og av mange andre; jeg måtte også til, og presidenten for Georgia bragte hilsen og lykønskning fra nabo-republikken. — Det var en stor dag, da et slikt verk var fulført, som skapte muligheter for tusener av nye lykkelige hjem.

Så var det slutt, og folke-vandringen begynte i motsatt retning av før. Vi drog op til vore biler, og kjørte over markene ned langs kanalen, hvor nu vannet strømte rivende avsted. Overalt var det fullt av mennesker som gledet sig ved dette syn, mange menn og gutter badet sig i dette nye vann, mens kvinnene sat og badet sine føtter.

— Fra denne kanal skulde en del av vannet føres gjennem et rør ned i Arpa-tsjai's dal for å drive en ny kraftstasjon; og grunstenen til denne ble nu lagt av republikkens president.

Det hele arbeid: dam, tunnel, og kanal, gjorde et godt intrykk, og den sakkyndige Dupuis uttalte sin uforbeholne anerkjennelse: omhyggelig gjennemtenkt, intelligent planlagt, og godt utført, en forsto at det her var en gammel vannings-kultur. Og så var det overraskende økonomisk utført. Hele anlegget hadde kostet omtrent en halv million arbeids-døgn med tre skift, og utgiftene var 1300 000 rubel (omtr. 2 500000 kr.) tilsammen. Tunnelen var som nevnt halvtredje kilometer lang, og omkostningene kom på omtrent 300 000 rubel (580 000 kr.) for kilometeren.

Vi kjørte hjemover. Det var rørende å se fest-stemnin-gen hos hele folket. De hadde slått sig ned i klynger utover markene, og hadde gjort op små varmer av tørt gress eller hvad det kunde være, og det ble kokt mat, og der ble festet og jublet;, men overalt behersket og rolig, ingen overdrivelse noen steds.

Runt to musikanter med sekkepipe og tromme var det samlet en stor klynge av menn. Inne i mitten danste noen av dem, dels solo med graciøse bevegelser, men mest flere i ring, mens de hollt hverandre i hennene.124

Kommet tilbake til byen, drog vi, ført av Napoleon, til en restaurant for å få middag. Foran ingangen var en skare gutter som var skopussere. Av dem var det overflod både her og i Erivan; men de syntes ikke å lide nød, altid i godt humør, og skøieraktige. Efter vor vandring gjennem tunnelen og vannet, kunde deres hjelp jo også være velkommen. I den hete solsteken var skoene blit helt tørre igjen.

Vi kom ned i en herlig kjølig og renslig kjeller, hvor vi fikk god mat og vin, og god musikk. To violiner — en mann og en kvinne, med en underlig høi hårfrisur — en fløite, og en mann ved pianoet. Det ble først spillt armenisk musikk med den vanlige noe ensformige, hoppende danse-rytme. Så kom det russiske melodier, i bredere roligere drag fra de store stepper med det dype vemod, et tålmodig folks resignerte sjel. — Så kom den skjønne sang om Stenka Rasin, den ukrainiske røverhøvding på Volga, og bonne-fører, som særlig nu er blit folke-helt i hele Rusland. Nu fulgte kurdiske, persiske og tyrkiske (tatar) melodier. De var vakre, og syntes mer melodiøse enn de armeniske, særlig var en kurdisk melodi fra nærheten av Ararat eiendommelig; men det påstås jo at også de kurdiske og de tyrkiske sanger skylles Armeniere.

Det undret mig at de altså her spillte musikk fra sine bitreste fiender; at den gjerne ble hørt, vidnet det spontane bifall om. Det ble forsikret mig at der intet folkehat var lengere, og særlig ikke nu efter at soviet-systemet var innført. «Nu er vi alle brødre,» sa de; men at det går dypt, har jeg nu mine tvil om. F. eks. barnene vil gjerne opføre skuespill, og har meget anlegg for det; det er altid dramaer de opfører, men gjerne vil de da drepe Tyrkere.

Merkelig så demokratisk forhollene var blit her. Ved bordet et stykke fra os, sat en del yngre menn, den ene var sekretæren for folke-kommissariatet, altså det vi vel vilde kalle stats-sekretær; ved samme bord sat hans chauffør, som var den eneste av selskapet som spiste med luen på hodet. Heller ikke hadde han noe meget «salon-fähig» lag; men han deltok høirøstet i samtalen, og ga sin mening med stor sikkerhet.

Ved et langt bord ved siden av os, sat et annet selskap av yngre menn med dannet utseende og mer stilferdige. En av dem kom med et glass i hånnen for å bringe en hilsen og et velkommen i sine kammeraters navn. Jeg måtte bort og klinke med dem; de virket høist tiltalende.

Jeg undret mig stadig over så mange forskjellige an-sikts-typer her var. En stor del utpreget armeniske. EnI

ånnen kanskje noe lysere type hadde mindre neser og litt bredere ansikter, mer lik vor nordiske type i formen. Så noen som var rene romerske keiser-typer med fetere ansikter og tykk nakke.

Da jeg tok en tur ned til vor jernbane-vogn, så jeg på sten-trappen foran stasjonen en ihopkrøpen tigger som sat der helt alene og sov; det var en ånnen verden. Han var visst den eneste som ikke festet idag, og jeg lot ham sove lykkelig videre.

Om kveilen var det stort soviet-møte, som ble ledet av Armenia's president. Det begynte med en meget lang tale av den unge magistrat eller borgermester for Leninakan, hvori han åbenbart redegjorde for hele kanalens historie, hvis det da ikke også var for hele Armenias? Jeg forsto selvfølgelig ikke et ord, men det slo mig at det armeniske sprog syntes ikke å klinge særlig godt i tale; det er kanskje kraftig, men det virket noe hakket, særlig sammenlignet med det russiske som er mer flytende. Imidlertid kommer det vel her, som vanlig, meget an på den som taler; i en god talers munn kan vel alle sprog bli musikk.

Endelig var han ferdig og ble hilst med stort bifall. Så kom det mange andre, blant dem miri venn fra om formiddagen presidenten for Georgia, som så godt ut, og virket tiltalende rolig og forstandig. Presidenten for Azer-baidsjan sto også frem; han er Tatar og muhamedaner. Først talte han på russisk, så på tyrkisk, som jo er hans egentlige sprog. Det klang unektelig ganske vakkert, og han ble hilst med meget bifall. Igjen måtte det undre mig dette at tyrkisk ble så vel mottatt her. Tidligere var jo også Tatarerne i Azerbaidsjan Armeniernes bitre fiender, og det er ikke lenge siden deres blodige massakrer av Armenierne i Baku; men nu er det altså forening og ven-skap og fred.

Når jeg ikke refererer noen av disse mange talene, hvorav flere sikkerlig var meget gode, så er det fordi jeg desværre ikke forsto et ord av dem. Plutselig anmodet presidenten også mig om å tale, og jeg måtte da igjen si noen ord på tysk, som ble oversatt av en professor fra Erivan. Og hvad annet kunde jeg tale om enn det samme som alle de andre sikkert også hadde talt om: — denne historiske dag, som inlédet en ny era i det nuværende armeniske folks historie, da disse utstrakte slettene, som hadde tørstet fra tidenes morgen, fikk vann å drikke, og litt efter litt vil bli forvandlet til et sammenhengende teppe av fruktbare marker og haver. Jeg måtte jo også si noen

ord om hvilket utmerket intryk det hele arbeid hadde gjort på os; det var utført av et dyktig og intelligent folk som, om enn med små midler, arbeidet målbevisst på å bygge en lykkeligere fremtid, efter lange tidsalderes lidelser, savn, og ulykker ved krig og herjinger. Hvis nu endelig en fredens tid var kommet var det vor overbevisning, efter hvad vi alt hadde set, at dette dyktige målbevisste folk vilde hurtig utvikle sit vakre lands mange rike muligheter, og skape også nye hjem for tusener på tusener av lykkelige familjer. Og de vilde ha hele den civili-serte verdens sympati med sig i dette sit arbeid for å bygge op et nasjonalt hjem, om ikke for alle Armeniere, så ialfall et som alle Armeniere kunde se hen til som sit naturlige fedrelann.

Efter dette skulde det være koncert, og vi gikk fra møtet, mens presidenten, uten at jeg visste noe om det, hollt en tale for mig. Da de her enda lever i så lykkelige forholl at tiden ingen faktor av betydning er blit, kom koncerten først et par timer efter programmets tid. Men musikken var verd å vente på, og der var god sang av en armenisk baryton, utdannet i italiensk skole, og også av andre.

Så skulde vi gå til kvels-bordet. Hele lokalet var dekorert for anledningen, og alle gangene og trappene var, ved hjelp av seilduk, gjort om til en kopi av tunnelen vi hadde trasket gjennem om morgenen; men her var mer lys og intet vann å vasse i. Op gjennem denne tørre tunnelen toget vi til spisesalen. Her var det stor opdekning, og mange folk. Jeg traff også overingeniøren for kanal-arbeidet og kunde lykønske ham med det gode fullente verk; han gjorde et sjelden sympatisk og dyktig intrykk. Med mange taler og megen munterhet ble det nu festet til langt ut på morgenen.

Dermed var denne høitidelighet slutt for vårt vedkommende. For os som jo var kommet til Armenia for å studere mulighetene for kunstig vanning og opdyrkning, var det et sjeldent heil at vi her kunde få se åpningen av en ny kanal, og hvordan et stort slikt arbeid var blit utført.

NEAR EAST RELIEF'S ARBEID I ARMENIA

Nu gjalt det å studere hvad den store amerikanske organisasjon Near East Relief hadde utrettet for opfostring av tusener av foreldreløse armeniske barn, og for dyrkning av lannet. Organisasjonen hadde flere avdelinger runt Leninakan. Disse, kalt «communities», var installert i en del store bygninger — for det meste tidligere kasserner

og barakker for den russiske garnison her — som lå på sletten utenfor byen.

Om morgenen (mandag 22. juni) ble vi hentet i biler av lederen Mr. Beach, og ble ført til hans ene stasjon, Kazatsji Post, hvor vi fikk våre rene komfortable værelser.

Vort første besøk gjalt det velinrettede hospital, hvor vi fikk se alt som der ble gjort for de syke barn og også for deres slektninger og for mange andre som kunde komme langveis fra for å søke hjelp; dørene var sjelden lukket så lenge det fantes plass. Store luftige og renslige rum, hvor de syke lå i gode jernsenger med rene hvite laken. Huset hadde oprindelig vært en kaserne. — Vi ble vist runt av de unge dyktige amerikanske leger som foresto hver sin avdeling, den kirurgiske og den indremedisinske.

Det var rørende å se de sykes taknemlighet mot legen, se dem kysse hans henner når han stelte med dem. En mann som var blit operert for stær, lå der; han hadde ikke set på flere år, og nu skulde binnet for første gang efter operasjonen tas fra det ene øiet, det annet hadde han mistet ved et ulykkes-tilfelle for lengere tid siden. Det var spennende. — Binnet ble løsnet og fjernet; legen hollt sin hånn op for øiet. — Jo, jo, han kunde se den, og han grep og kysset den.

Efter at folkene hadde set en del av disse vidunderlige operasjoner, som de hadde fryktet, unnerkastet de sig nu hvad som helst i blinn tillit til legen. — Vi så et merkelig tilfelle med en gutt som hadde epilepsi. Anfallene var kommet hyppigere og hyppigere, til sist hver annen time, og han syntes å være dødsdømt. Som et fortvilet forsøk åpnet legen, dr. Evans, et helt lokk av skallen for å gi plass og lette trykket i hjernekassen. Efter det øieblikk hadde gutten ikke hat et eneste anfall. Det var ikke gått så lang tid siden operasjonen, og det kunde ikke sies noe bestemt enda om hvordan det videre vilde utvikle sig; men foreløbig var gutten helt fri for smerter, og så tilfreds og lykkelig ut.

Om eftermiddagen besøkte vi «Seversky Community», og fikk en hjertelig mottagelse av de 4000 festkledte piker som bor der, og som var i forskjellige aldre fra noen få år og opover. Det var et opmuntrende syn alle disse glade, strålende ansiktene, og se hvordan de flokket sig om og hang med kjærlighet ved Miss Macky, som sto for hele anstalten. Vi så de store salene, hvor alle disse barnene hadde sine senger på rad, i to etasjer; vi så hvor de spiste, hvor de fikk unnervisning og arbeidet, alt renslig og luftig, med punktlig orden.

Ute på den store plassen foran bygningene var det derefter stor opvisning i gymnastikk og veddelek av forskjellig slag. Et skjønt syn denne mengden av lyskledde små skikkelser i rekke og rad utover sletten. Alt gikk med punktlighet; det ble åbenbart sørget vel for deres legemlige utvikling og sunhet, og den åndelige fikk de i den gode daglige skolen.

Om kveilen var det stor middag i den amerikanske klubb, som består mest av funksjonærene ved Near East Reliefs avdelinger. Foruten alle amerikanerne, menn og kvinner, var der også inbutt de armeniske autoriteter som hadde vært tilstede ved åpningen av kanalen. Der var mange taler som ble åpnet på en utmerket måte av Mr. Beach. Han ga en kort utsikt over Near East Reliefs arbeid og mål. — Også jeg måtte si noen ord, og frem-hollt at det var to merkelige dager vi her hadde oplevet: først se den gjennem årtusener tørstende jord få vann, så se tusener av tørstende, mottagelige små menneske-sjele få kjærlighet og pleie, se alle disse tusener av strålende barneøine. Det var symbol på hvad menneskeheten nu trenger for å hele krigens uhyggelige sår: arbeid for å bedre menneskehetens kår, kjærlighet for å skape tro og tillit.

Neste dags formiddag (tirsdag 23. juni) så vi en tredje avdeling av Near East Relief, det var «Polygon

Community» med 3500 gutter og 1500 piker. Vi så her de små havene som guttene hadde gjort ferdige på forhånn, for å ta imot vannet når den store dag kom, og kanalen skulde bli åpnet. Hver gutt hadde sit lille jord-stykke, og de hadde arbeidet iherdig og plantet og sådd. Men at vannet virkelig skulde komme gjennem denne tørre ørken, kunde de vanskelig tro på.

Så kom dagen, og alle guttene sto ferdig med sine blikbokser for å helle og kaste vannet utover, hvis det da virkelig kom. —

Jo sandelig! der kom det silrende ned langs de små ferdiggravde rennene, — det kom mer og mer! — Endeløs jubel! Alle guttene ga sig straks i kast med å skvette vannet utover med blikboksene. Men så opdaget et geni at det gikk an å lede det utover ved å demme op rennene med jord, og nu ble denne opfinnelsen nyttet av dem alle. Og jorden ble vannet, og snart vil det spire i alle disse små havene. Og i alle disse gutte-sjelene, som aldrig vil glemme denne merkelige oplevelse, vil det spire en ny forståelse av hvad menneskets arbeid kan utrette.

Vi så også «Kindergarten» for de minste barnene, og så verksteds-skolene for de litt eldre, både gutter og piker,VED ALAGØZ STASJON (S. 116).

BOM UL S-MARK PÅ ARAKS-SLETTEN MED KVINNER SOM LUKER

GATE I LENINAKAN (s. 132).

KOMMISSIONEN TIL HEST. I FORGRUNNEN CARLE PÅ SIN VILLE GANGER (S. 116).NE AR EAST RELIEF'S ARBEID

hvor det var mange avdelinger for de forskjellige hånt-verk; der var snekker- og tømmermans-verksteder, blikkenslager-, skomaker-verksted, osv. Det var systuer for pikene, og der var unnervisning i vevning, og broderi, og kniplings-arbeid, osv. Vi så også utstillingene av deres arbeider; der var det vakreste verktøi som guttene selv hadde gjort; det var åbenbart at barnene hadde sjelden godt handlag, og fikk dyktig unnervisning.

Mest rørende var det å se de blinne som hadde lært å arbeide; de gjorde børster, og kammer, og annet lignende, hvor følelsen i fingrene kunde utnyttes. De ga mig to ypperlige børster til erindring, en klesbørste og en hårbørste, som jeg siden stadig bruker. En stor gutt laget fortreffelige finkammer, med verktøi som han også selv hadde laget. Dette blinne urørlige ansiktet med et uttrykk av uendelig vemod, var mest ikke til å holle ut. — Blinhet forekommer ofte her, den blir for en stor del erhvervet ved en øien-sykdom som er sterkt utbredt; og det har stor betydning, at disse blinne lærer å gjøre nytte for sig.

En skole som ikke må glemmes, er den hvor de eldre * blant pikene blir unnervist i sykepleie av dyktige amerikanske sykepleiersker. Dette vil hjelpe til å dekke et følelig savn i lannet.

I soverummene lå barnene i senger i to etasjer, flere hundre i hver sal. De var rene og rummelige, og lyse, men ikke opvarmet om vinteren, enda temperaturen ute kan synke til minus tyve grader.

I spisesalen sat 5000 barn til bords på en gang, i rad efter rad langs smale bord. Vi så dem komme marsjerende in i avdelinger, med militær presisjon, og fordele sig hver avdeling til sine bord. Spisesalen og den del av forpleiningen blir bestyrt av en tidligere general, en Armenier, en pen gråskjegget gammel mann, som selv har syv barn, og som med rørende opofrelse og med liv og sjel går op i dette arbeid. Han blir da også forgudet som en far av alle barnene.

Efter en hyggelig lunch hos Mr. og Mrs. Beach som bor her i sit eget hus, og efter at vi også hadde set klinikken og blinne-skolen ved denne avdeling, gjorde vi et besøk in til byen for å se regjeringens nye bomuls-veveri, en stor fabrikk, som bare hadde vært i virksomhet en månet; men det var tanken at den skulde utvides, så det vilde bli mulig å virke tøier av all den bomull som lannet kan fremstille. Vi gikk gjennem hele fabrikken, og så de forskjellige bomuls-tøier som ble vevet, og efter egen erfaring med prøver jeg fikk med mig, kan

jeg bevidne at det var utmerket vare. Omtrent alle pikene som passet vevstolene, var kommet fra Near East Reliefs barnehjem. Det var merkelig å se hvilken øvelse de alt hadde i å behandle maskinene, efter bare en månets virksomhet, og hvor presist og uten vanskeligheter det hele alt gikk. Det ga et godt intrykk av den opdragelse de hadde fått.

Efter å ha gått gjennem fabrikken, ble vi ført til et slags auditorium, eller forsamlingsrum,som åpenbart bruktes til foredrag, teater-forestillinger o. 1. Her var alle arbeiderne samlet. Der ble hollt en hjertelig velkomst-tale til mig, som ble oversatt, og jeg svarte med noen ord, og ønsket til lykke med dette nye viktige foretagende. Så kom det en ny tale av en av arbeiderne, som sa at de gjerne vilde jeg skulde ta med mig en erindring om dette besøk; det var noen prøver på deres arbeid. De var enda nokså grove, sa han; men de håbet i nær fremtid å kunne fremstille også finere tøier. — Så kom et par mann op gjennem salen, bærende noen svære ruller av fabrikkens forskjellige bomuls-tøier — laken-lerret, hånnkle-tøi. Min første forskrekkede og utaknemlige tanke var, hvordan skal jeg kunne frakte alt det den lange veien hjem? Men rørt ble jeg over slik velvilje, og jeg takket så godt jeg kunde. Jeg greide også å få de fortreffelige tøiene hjem til Norge, hvor de blir daglig brukt i mit hus.

Efter denne oplevelse drog vi i biler utover lannet mot Arpa-tsjai. I den brede dal på en slette på elvens østre bredd, hadde Near East Relief en stor sommer-leir, hvor guttene fikk komme ut og være et par uker efter tur. Her levde de i telter, og hadde et friskt liv, med badning i elven, gymnastiske øvelser, og lek. Leiren så tiltalende velstelt ut; der var 32 barn i hvert telt. Forstanderen var en prektig utseende Armenier, en tidligere officer i den russiske generalstab, som opdrog guttene til militær ordenssans.

Det skulde netop være «eftermiddags-te» for guttene, de kom marsjerende i kolonner fra lekeplassen, og benket sig langs lange bord i det frie. Alle så de sunne og kraftige ut, og det var et friskt syn å se dem toge forbi i sine hvite bluser og hvite kortbukser. Hver gutt fikk nu sin spilkum suppe med brød. Vi måtte spise med dem, benket ved de samme langbordene, og der var megen munterhet og giede.

Men så nærmet kveilen sig, vi sa farvell til den elskverdige forstander, til damene som var knyttet til leiren, og hilst av de mange kjekke guttene drog vi i våre biler tilbake over slettene.

Så var dette to dages eventyr slutt. Vi hadde set de forskjellige avdelinger av Near East Reliefs virksomhet ved Leninakan. Vi hadde set disse hjem og skoler for 11 000 foreldreløse barn, vel fler enn det er samlet på noe annet sted. Vi hadde fått et sterkt intrykk av det storslagne arbeid som her var utført og fremdeles blir utført, ved å fostre op disse barn til dyktige medlemmer av samfunnet. Og vi måtte tenke på hvor mange tusen av disse barn, som nu er sunne, og glade, og dyktige, er blit reddet fra døden. Desuten hadde vi ved Sardarabad set en koloni hvor tusen av unge menn opfostret i disse hjem dyrker nytt lann. I sanhet her er det blit utført et stort arbeid for å hele krigens sår.

Men i en dal i den nordlige del av lannet hadde Near East Relief en lanbruks-skole, og dertil en stor lanbruks-stasjon enda lengere nord, hvor mange av de halvvoksne gutter var i arbeid og lærte rasjonelt jordbruk. Alt dette vilde det også være av megen interesse å se; men det var vanskelig med tiden. Da vi gjerne vilde se den nordlige del av lannet, som er så helt forskjellig fra de sydlige og vestlige sletter som vi hittil hadde set, var det ved Amerikanernes store elskverdighet blit ordnet så, at vi neste dag skulde reise denne vei til Erivan med en av deres biler og en av regjeringens. Det ble da funnet ut at vi kunde nå å gjøre en avstikker over fjellet i nord for vår rute til Near East Reliefs lanbruks-skole i Stepanova, og likevel nå Erivan innen kveilen, og det ble da telegrafert til skolen at vi kom neste dag til lunch. Så hadde vi en siste hyggelig aften med vore amerikanske verter.

VIII. GJENNEM NORD-ARMENIA TIL ERIVAN

Tidlig neste morgen (onsdag 24. juni) gjalt det først å få samlet op deltagerne i ferden på de forskjellige steder i og utenfor byen. Foruten vår kommissions fem medlemmer var det Miss MacCay som skulde ha et ferie-opholl på lanbruks-stasjonen, Mr. Fathergill som skulde være vår cicerone, og så regjeringens representant vår venn

Narri-man Ter Kasarian, alias Napoleon, og den uundgåelige offisielle avis-korrespondent. Så endelig var alle samlet og inskibet; det bar avsted i våre to biler, og vi la Leninakan bak os.

Det var ikke meget vi hadde fått set av selve byen; men der var nu heller ikke, så vitt jeg kunde forstå, meget av særlig interesse å se. Byen er jo en forholsvis ny russisk provinsby med armenisk befolkning. Oprindelig lå her en liten armenisk lansby, Gumri, i et område som hørte til kongeriket Georgia. Da dette kom unner Rusland i 1801, ble Gumri en viktig russisk utpost og militær-stasjon på grensen mot Tyrkiet. Efterhånnen ble denne utpost mer og mer befestet; den dannet snart en sterk festning, og særlig efter et besøk av selve zaren, Nikholaus I, i 1836, utviklet Ians-byen sig til byen Alexandropol, som nu av Bolsjevikene er døpt om til Leninakan. Festningen, omgitt av jord-voller og murer av sten og mursten, ligger på en høiderygg vest for byen ut mot Arpa-tsjai's dal. Byen var en god del større enn Erivan var tidligere, og kan kanskje ha bortimot 40000 inbyggere.[1]

1 Efter at det ovenforstående var skrevet, er høsten 1926 Leninakan og omegn herjet av et fryktelig jordskjelv. Fire femtedeler av husene i byen ble ødelagt og dertil 30 lansbyer. Omkring 80 000 mennesker ble husville. Omtrent 350 skal være drept og 400 hårdt såret i dette strøk. At ikke flere omkom skylles at det først kom et mindre støt, som jog folk ut av husene før hovedstøtet kom. Store deler av tyrkisk Armenia skal også være hjemsøkt. Heldigvis er, så vitt jeg forstår, Sjiraksky-kanalen ikke blitt skadet.

Den ligger på en utstrakt høislette, som i høider fra 1500 til 1900 meter strekker sig øst- og nordøstover til foten av grensefjellene i det nordlige Armenia, nord for Alagöz, og langt vestover på den ånnen side av Arpa-tsjai, som i en dyp dal, tildels en smal kanjon, skjærer gjennem høisletten. Mot sydøst og syd er denne slette begrenset av Alagöz og dens skråninger og utbyggere. Som hele Araks- og Sar-darabad-sletten er dominert av Ararat's veldige masse i syd, så er her denne mektige vulkan Alagöz det ene store trekk i lanskapet. Med sitt vide takkede krater stiger den op til 4095 m. o. h. Den mitre høieste del med bratte sider, og med sne-breer på toppen, er i et brett belte omgitt av et svakere skrånende fjell-lann, ofte med bølgende avrunnete rygger; og med enkelte vulkan-lignende kegler. Hele lannet er bygget op av lava-masser som i tidenes løp er rennt utover fra Alagöz, eller dets mindre side-kratere, like til Arpa-tsai og Araks's dal, eller også består jordbunnen av tuff og aske slynget ut fra kraterne.

På grunn av høiden er klimatet på denne sletten en god del kallere enn ved Erivan, og er for kalt for bom-uls-dyrkning; men da regn-mengden, særlig om våren og på forsommeren, mest i mai og juni, er gjennemsnitlig større enn på Araks-sletten,[1] kan det her på sine steder dyrkes korn også uten kunstig vanning. Det blir sådd i april og høstet i juli eller august; men høsten er usikker på grunn av den hyppige tørke. Når det nu kommer kunstig vanning blir det en vesentlig forandring, og denne fruktbare jord vil kunne gi store avlinger.

Da vi reiste over denne sletten virket den tørr og avsvidd. For det meste bare noen sprette brune gress-tufser, helt trebar, og ikke noe frodig grønt på noen kant.

Vinteren er streng, og de små bonnehusene, bygget av sten med flate taker, er derfor halvveis gravet in i jordskråningene til beskyttelse mot vinter-kullen. Lansbyene er uanselige, og er ikke synderlig merkbare i lanskapet, særlig da de ikke er omgitt av trær.

Det var en frisk morgen med vakkert solskins vær. Luften var fyllt av herlig lerke-sang, lanskapet var skjønt

1 Den gjennemsnitlige årlige regnmengde er i Leninakan 408 mm., i Erivan 318 mm. og i Etsjmiadzin 280 mm. I 1924, som var en forholsvis tørr sommer på Araksletten, .var regnmengdene omtrent følgende:

	April	Mai	Juni	Juli	August
Leninakan......	39 mm.	72 mm.	83 mm.	7 mm.	6 mm.
Erivan.......	44 -	30 -	16 -	10 -	2 -
Etsjmiadzin.....	42 -	18 -	17 -	10 -	2 -

med den brune, svakt bølgende sletten til alle kanter, og de blå fjell-skråninger stigende op omkring. I øst og nord hadde vi den nordvestligste delen av de fjellmasser, som på denne siden Gøktsja-sjøen danner grense-ryggen mellem Arak's og Kura's områder, og skiller mellem de grønne dalene med fuktig klima i nord, og de tørre ørkenaktige sletter i syd, — I sydøst og syd hadde vi Ala-göz's mektige vulkan-masser, og vestover strakte sletten sig mot fjerne høider nær Kars, og mot Tsjaldir-fjellene, runt sjøen Tsjaldir Göl, i nordvest. Men nakent var dette lanskap overalt, ikke et tre å øine.

Det var en god lannevei, og vi kunde sette sterk fart på. Snart forlot vi sletten og kom in mellem fjellene, og over passet ved jernbane-linjen i 1952 m. o. h. Så fulgte vi den brede dal utover langs jernbanen mot øst, på sydsiden av Tsjobukhly eller Bezobdal-fjellene. Elven som har ganske stort fall renner ut i Kura.

Kommet vel 50 kilometer fra Leninakan, bøide vi av fra hovedveien og tok en sidevei mot nord som førte over Bezobdal-ryggen. Det var et overveldende syn da vi kom in gjennem en trang bottendal, og fjellveggen steg ende op foran os og vi kunde se veien som en tynnere og tynnere tråd slynge sig i en uendelighet av slyngninger opefter den stupbratte fjell-siden, høiere og høiere til den forsvant der høit oppe på kanten. Det er ikke godt å bedømme av-stanner og høider, hvor forhollene er så overveldende; men set her fra dalen syntes da denne fjellveggen å måtte være et par tusen fot høi (den er nok omkr. 500 meter).

Veien, som var bygget av Russerne, var et ypperlig stykke ingeniør-arbeid. Det bar opefter med susende fart, sving efter sving; de syntes ofte krappe, med lodrette stupet rett utenfor; men aldrig krappere enn at vor lange bil kunde ta dem uten stans, når den gikk nær kanten.

Høiere og høiere kom vi; der unner var den øde dalen, med veien slyngende sig opefter den nakne fjell-siden. Ikke et tre; men her var da grønt gress. Langt nede i bunnen av dalen skummet elven som en hvit tråd ut igjennem. Langt der ute så vi hoved-dalen, og på den ånnen side av den hevet Pambak Fjellene sine blå skråninger i rygger og topper.

Endelig var vi oppe og det bar inover; men dermed var vi også på kammen; og se — for et syn! Unner os lå en ny dal med den herligste løvskog utover de bratte skråningene, og skogkledde åser, rygg bak rygg, en fryd for øiet efter alle de tørre slettene. Nede i dalen, i alt det frodige grønne, stakk store røde flekker frem mellem trærne,

det var lansbyer med rød taksten. Carle fant stedet så interessant, at han steg av heroppe, og vilde vente på os til vi kom tilbake, for å botanisere imens. Vistnok hadde vi ikke tatt med noe mat fof* dette øiemed; men det spilte for ham ingen rolle, noen kjeks var godt nokk.

Så bar det utover, i skarpe slyngninger, og snart var vi nede i skogen av løvtrær av alle slag, ek, bøk, linn, valnøtt osv. Det bar lengere og lengere ned mot dalen. Vi kom gjennem flere lansbyer av et helt annet utseende enn dem vi før hadde set; det var som et nytt lann. Husene var velstelte med hvite kalkete vegger, vindus-infatninger av tre, mønetak, med taksten, som lyste oplivende rødt i solen, inrammet av de grønne trærne. De er russiske disse lans-byene, og for en stor del grunlagt av russiske dissentere, Dukhoborer og Molokaner, som for sin tros skyll måtte utvandre fra Rusland for hundre år siden, og slog sig ned i dalene i det nordlige Armenia. Noen av dem er også ortodokse Russere, som er kommet senere. De har alle vist sig å være dyktige og flittige jordbrukere, og deres hus er gjerne velstelte og gir intrykk av en viss velstann.

Ved en lansby, hvor det syntes å bo ortodokse Russere, lå en kirke, som med sine mange spissgavlete tak hadde stor likhet med en norsk stavekirke.

Dette var like ved elven Djilga-tsjai som i bunnen av en merkelig vel utviklet kanjon med stupbratte sider bukter sig østover gjennem den brede flate dal-bunnen. Den danner for så vitt en påfallende motsetning til elven på den ånnen side passet vi kom fra, hvor det ingen antydning til en kanjon var å opdage, bare en almindelig sterkt V-formet dal. Det kan synes underlig, at det her, hvor regnmengden er forholsvis stor, skal dannes en slik dyp kanjon med så stupbratte vegger, som jo tyder på at det ikke har vært megen vann-erosjon fra sidene. Men

forhollet er vel det at regnmengden kommer meget i sterke regnskyll oppe i fjellene, som bringer elven til med visse mellemrum å svulme op, og gir den en ulike større eroderende evne enn det vans som renner ned fra sidene av dalen.

På platået på den ånnen side kanjonen lå ruiner efter den gamle by Lori med borg, på et sted hvor elven gjør en slangebuktning, så byen var omgitt på tre sider av kanjonen, med de nesten lodrette fjell-vegger, og på den fjerde side, in mot lannet, var den beskyttet av en sterk festningsmur. Den hadde altså en lignende beliggenhet som Ani og synes i middelalderen å ha vært nær på uintagelig. I slutten av det 10. århundre ble det her oprettet et kongedømme

unner en gren av Bagratidernes slekt, og det hollt sig like til in i det 13. århundre. Georgias dronning Tamåra utstrakte sit herredømme også hit og intok byen.

Så kom vi frem til lanbruks-skolen i Stepanova, hvor vi ikke var ventet enda, da telegrammet først kom mens vi var der. Men likefullt ble vi mottatt med den største gjestfrihet, og med alt hvad huset formådde.

Det var interessant å se det arbeid som her ble utført for forbedring av jordbruket, og særlig de mange forsøk med forskjellige kløver-sorter, korn-sorter, gress-sorter, alfalfa, osv., som det ble gjort for å finne ut hvilke egnet sig besst for dette klima og denne jordbunn. Det kunde hat sin store interesse å fordype sig videre i disse viktige spørsmål; men skulde vi ha håb om å nå Erivan ved så vitt dagslys at vi kunde få se lannet vi reiste igjennem, hadde vi ingen tid å miste, og efter en hyggelig lunch, måtte vi derfor avsted tilbake igjen. Det var høist beklagelig at vi var hindret fra å se selve den store lanbruks-stasjonen, som lå et godt stykke høiere op i denne dalen, og hvor som sagt en hel del av Near East Reliefs gutter nu var i arbeid som lanbruks-elever.

Det bar igjen tilbake gjennem de russiske lansbyene. I en av dem stanste vi et øieblikk; der var noen velkledde både gamle og unge kvinner, deriblant en vakker, rank og blond ung pike. Ellers var typene her helt forskjellige fra Armenierne, større, tungere, og ikke så vakre, velskapte og graciøse; en kunde se det var en ånnen race, fra et strengere, mer nordisk klima. Husene var velstelte, og gode velstelte uthus. — Litt forbi denne lansbyen var det en elv hvor broen var så skrøpelig at vi ikke kunde våge den med bilene, og vi kjørte over elven hvor den var grunn nokk.

Op de mange slyngninger gjennem skogen mot høiden gikk det i susende fart. Kommet op traff vi igjen vår venn Carle som var vel tilfrets med sit ophold; han hadde som vanlig anvent tiden godt til å studere plante-livet, og hadde gjort mange interessante funn.

Efter få minutter var vi på kammen; det var farvell til denne skjønne skogverden og til det gamle kongerike Lori — og så stup ned i den nakne, øde dalen på andre siden; ned den mangfoldighet av krappe slyngninger, nedover, nedover! Snart var vi tilbake på veien til Erivan, og det gikk raskt sydøstover langs dalen, hvor vi enda et stykke hadde følge med jernbanen, intil den ved byen Karaklis bøier med elven nordover, og gjennem Bortsjala Tsjai's trange kløft går ned mot Kura's dal nær Tiflis, mens vår

vei bar videre mot sydøst op dalen langs nordsiden av Pambak-fjellene.

Det var vakkert frodig lann overalt her, med skogkledde daler og fjell-sider; så helt forskjellig fra slette-lannet i syd. Her var åbenbart et fuktigere klima med regn, markene var grønne, og det var grønt og frodig hvor vi vente øiet.

Lansbyene, både de russiske og de armeniske, hadde også her en husbygning helt forskjellig fra der syd. Veggene syntes opført av sten eller mursten, utvendig hvitkal-ket, og husene hadde altid mønetak tekket med rød taksten. De vanlige armeniske hus med flate tak egner sig jo ikke for dette fuktigere klima, selv om de ble bygget av sten og ikke av soltørket leir. På forsiden mot gaten har husene åpne svaleganger med stolper.

Efterhånnen var det tyknet til med mørke, truende skyer, og netop som vi kjørte gjennem gatene i Karaklis brøt det løs med et øsende regnvær så vi måtte stanse og slå op takene på bilene. Men verre og verre ble regnet, og

veiene ble sleipere og sleipere med dyp søle, og bilene gie cg slingret ganske meget. Vi kjørte på, men våtere og våtere ble det. — Vi kom forbi en lansby, Voskresenka, nær et pass hvor vi var i en høide av 1600 meter, og det bar igjen utover mot Akstafa-elvens dal. Det var vakkert, fruktbart lann, med grønne skoglier opefter på begge sider, mens fjell-ryggene der oppe fors vant i regn-sky ene.

Det begynte å bli mange hus langs veien; vi nærmet os åbenbart en by — Så med ett ble det dreid av og op en smal leirete sidevei. — Hvad var dette? Jo, vi måtte stanse litt her, ble det sagt, da byens styre gjerne vilde hilse på os. Dette syntes betenkelig, skulde vi ha håb om å nå Erivan før det ble helt mørkt, hadde vi ikke megen tid å gi bort. Vi kom gjennem en frodig, vakker have frem til noen venlig utseende bygninger, større og mere velstans enn vi hittil hadde set i dette strøk. Det var et sanatorium. Her ble vi mottatt av sanatoriets overlege, av dets direktør, som var en armenisk soviet-mann, av byens borgermester, og av andre av stedets «honoratiores».

Byen vi var kommet til var Delidjan, en av de større byer i Armenia, og et centrum i denne del av lannet. Den ligger i en høide av omtrent 1400 meter over havet, omgitt av grønne skogkledde lier og åser; fjellene på begge sider stiger op til betraktelige høider, på optil 3000 meter eller mer. Elven gjennem dalen går til Kura. Sanatoriet var en kur-anstalt for tuberkulose. — På en stor veranda med utsikt over byen unner os ventet et rikt opdekket bord. Det var åbenbart at herfra kunde vi ikke komme før det

ble mørkt, og det ble straks ordnet så vi kunde overnatte i byen.

Det var en bratt overgang fra en lang og belivet middag med mange og hjertelige taler på tysk og engelsk, å bli vist runt i sanatoriet av den elskverdige overlege. — Det var vemodig å se disse mange tuberkuløse patienter, særlig dem i siste stadium av tæring; men blide og taknemlige var de for god pleie. Noen så svake at hodet knapt kunde løftes fra puten, men å, det hinsidige uttryk i de uttærte ansikt med de renskårne trekk som i alabast og smilet på de bleke leber og i de store, skjønne øine. En ung, yndig pike skjemtet så forfriskende modig, så klok og intagende; hun vilde ikke ha dem ødelagt de få siste ukene før den store reisen — det var som en skjønn hymne til livet. — Og der var mange — Her ble de pleiet av kjærlige søstre, og de hadde det godt mot meget av hvad de hadde fristet før. — Foruten overlæge var der to tiltalende og inteligente unnerleger og tre dyktige kvinnelige leger.

Så tok vi avskjed fra våre gjestfrie verter, og ble ført ned til byen i dalen unner, og til vårt hotell, som var helt nytt og enda ikke ferdig; men hvor vi fikk nye renvaskete værelser og gode senger. Fremdeles regnte det uavlade-lig, og fortsatte hele natten; men om morgenen (torsdag 25. juni) var det opholl, og skodden som lå nedover fjellsidene, lettet litt efter litt, og himmelen ble blå.

Delidjan er et vakkert sted. Husene ligger sprett, med løvrike haver og trær imellem, så gavlene og takene stikker frem her og der av alt dette løvverket; og det er frodig skogvekst og grønt overalt omkring. — På os, som fikk så meget regn, gjorde jo dalen et fuktig intrykk, men den årlige nedbør er gjennemsnitlig ikke mer enn 521 mm. — altså litt mindre enn Oslo som har 572 mm. Det meste regn faller imidlertid om sommeren, omkring juni, da det jo er særlig viktig for plante-veksten. Den årlige middeltemperatur er omkring 8 eller 9 ° C. (Oslo har 5 5 ° C) og der er åpenbart et høist tiltalende klima. Middel-temperaturen i vintermå-netene desember til februar er omkring 0 ° eller litt unner.

Herfra skulde vi op over Pambak fjell-ryggen mot Sevan-sjøen. Det var først en vakker reise mot syd op gjennem en skog-kledd side-dal, med ek og bøk og andre løv-trær, og også her og der nåleskog. Vi kom forbi lange rekker av okse-vogner, med svære, lange trestammer, som skulde brukes til husbygning, og som i stor utstrekning fraktes over fjellet til de trebare strøk i syd.

Så kom vi høiere og høiere op fjell-skråningen mot passet. Opstigningen var ikke her så bratt, med slike

mange og krappe svinger, som ved det passet vi kjørte over dagen før på veien til Stepanova. Vi kom over de

skogkledde liene og op til de grønne greskledde snau-fjells-skråningene. Det var så ypperlig en fjell-hamn, med så frodig og svært gress som jeg ikke kan minnes å ha set i noe fjell. Her og der så vi noen eiendommelige telter med hvelvet tak, som lignet jurter. Det var Tatarer fra Azer-baidsjan, nomader, som med sin buskap kommer hit hver sommer og farer over beitene her, og så tilbake til Azer-baidsjan om høsten. Vi så svære flokker av fe.

Jeg spurte borgermesteren fra Delidjan, som fulgte med os et stykke på veien, om det ikke førte til strid med de fastboende, når disse nomadene kom in på de fastboendes fjell-beiter. Men han svarte at det var ikke noe nevneverdig av det, da de fastboende ikke hadde så meget fe at de trengte all hamne-gangen; der var nokk av den. Men jeg tenkte i stilhet, at med større utvikling og økning av fe-hollet, vil striden uungåelig melle sig; og vanskeligheten er at disse nomadene har ferdes her fra gammel tid, så de vil vel ikke gi op sin rett så fort.

Vi kom op til passet, i 2125 m. o. h., med frodige greskledde høider omkring. Forbi passet kom vi til en russisk lansby, hvor regjeringen nu hollt på å bygge et nytt meieri, som vi jo måtte se på. Planen er å oprette omkring 15 slike meierier runt omkring i lannet for å hjelpe op jordbruket og fedriften. Her var allerede et foreløbig meieri i fullt arbeid. Det ble vesentlig laget schweizerost, som er meget god, og lett å avsette så meget det bare kan produseres. — Her er store muligheter for utvikling av denne næringsveien, når en nytter fullt ut disse svære fjell-viddene med så ypperlig hamnegang; og her vil det da bli plass til mange flere mennesker. — På noen av disse skråningene blir det slått høi, og med såning av kløver og timotei kan avlingen økes meget. Runt lansbyen så vi store strekninger med poteter som syntes å stå godt. Bygg ble det også dyrket. Derimot syntes det å være for høit for andre korn-sorter.

Men vi kunde ikke hefte lenge, og det bar videre langs veien ned over mot Sevan-sjøen, også kalt Göktsja-sjøen, som snart brette ut sin store flate unner os. De trebare, men grønne fjell-slettene skrånet bølgende nedover mot sjøen. — Vi kom gjennem flere russiske lansbyer, men så var det også noen armeniske. Forskjellen var slående: mens de russiske gjennemgående hadde velstelte hus, med hvitkalkete vegger og teglstens mønetak, gjorde de armeniske et mindre velordnet intrykk, med låve grå stenhus, og flate tak.

Borgermesteren fra Delidjan sa at det her var så hyppige og sterke hagl-skurer om sommeren, at bygget ofte ble slått ned og ødelagt, og regjeringen forsøkte derfor å få bønnene til å inse at det lønte sig bedre å legge hele driften om til fedrift med gress-avl, og så dertil poteter naturligvis. Det blir sennt runt vandre-lærere som unner-viser bønnene i rasjonell foring av dyrene; derved blir melke-produksjonen vesentlig øket, og bønnene vil få syn for saken, at det lønner sig. Men ikke desto mindre så vi her meget pløid og dyrket mark med bygg-akrer som sto pent. Nedbøren er her (ved Semenovka) forholsvis stor, 639 mm. om året.

Vi kom ned til sjøen som brer sig mot sydøst helt til horisonten i en lengde av omkring 75 km., med en største bredde langt syd av 33 km. Dens høide over havet er 1925 m., og dens største dybde 88 m. Formen er nærmest et triangel med lengste siden mot nordøst, gående i nordvest-sydøstlig retning. Fra denne nordøstlige kyst stiger Sjakh Dagh Fjellene forholsvis bratt op til høider på over 3000 og 3300 m. (Akhkaja Dagh) over havet. Denne fjellrygg, i fortsettelsen av Pambak Fjellene i nordvest, som vi netop er kommet over, danner vann-skillet mellem Kura og Araks. Fjell-ryggen strekker sig videre østover, fra sjøens sydøstlige hjørne, i den store sammenhengende fjell-massen Khrebet Murov Dagh, som med en høide over 3000 m. går ut mot Kura's vide slette nær det Kaspiske Hav. Dens topper når op til 3420 m. (Murov Dagh) og 3740 m. (Gjamysj Dagh) over havet. På syd- og vestsiden av sjøen stiger fjellene med noen slakkere skråninger op til lignende høider med sammenhengende rygger i over 3000 meters høide, og topper på 3530 m. i syd, og 3600 m. (Akh Dagh) i vest. Sjøen ligger således i en gryte omgitt av fjell-rygger hvis vann-skille for en stor del ligger mer enn 1100 m. over sjøens flate, i en vekslende avstann: på nordøst-siden av omtrent 6 til 7 km., og på syd- og vestsiden av omkring 20 km. Nær sjøens nordvestlige hjørne, hvor vi kom ned, er fjellene lavere, og her har sjøen sit avløp i en forholsvis flat senkning.

Det renner 28 små elver ut i sjøen, og mange mindre bekker. De fleste elvene kommer fra syd og sydvest, men som det vil forstås av den ringe avstann til vann-skillet, er de alle korte, og deres vann-føring meget vekslende.

Der er også mange opkommer i og ved sjøen.

Uaktet vinteren er kall og lang, er det bare på innelukkede bukter at det kan danne sig is når det er streng frost. — Lannet er nakent med lite plantevekst runt sjøen,

på nord- og nordøst-kysten er det nakne berg og steiner, og det er bare på sydøst- og syd- og sydvest-siden at det er venligere sletter skrånende ned mot den vide vannflaten. — På fjellene omkring blinket det enda fonner og flekker av sne.

Sjøen er fiskerik; dens store og fortreffelige ørret er kjent over hele Armenia som en særlig lekker rett, og den ble ofte servert ved festlige leiligheter. Den blir også utført og det er planer oppe om å utnytte den ved hermetisk nedlegning.

Vi kjørte langs sjøen sydover, og snart så vi den lille hellige ø Sevan som ligger nær kysten. Den har en kirke, med et gammelt ærverdig kloster, hvor det bl. a. skal være et museum og et bibliotek med mange gamle hånn-skrifter. Der bor nu bare en munk. Denne ø har megen anseelse blant Armenierne, som en nasjonal helligdom, og hvert år i august er der en stor kirke-høitidlighet. Bønnene fra viden om samles da i stort antall på øen, og blir der en uke; der er inrettet herberger for dem. Det var planen at vi skulde reise over og se øen og klosteret; men da der ingen båt var forhånnen, og da det var liten tid til å vente, kjørte vi videre, og kom til sjøens utløp.

Her var det et stort arbeid igang med å bygge en dam med sluse, for å kunne regulere elvens vann-føring i noen grad, og således kunne nytte vannet bedre ut til vanning og til kraft. — Det var ikke høi dammen, den vilde vel ikke kunne heve sjøens overflate mer enn vell 10 centimeter, men ved det vilde omtrent 140 millioner kubikkmeter vann samles, som kunde brukes til vanning på den tørreste tiden, i juli og august, da det mest trengtes, og dette vann vilde være nok til store arealer av lann. Men viktigere enn hevning av sjø-flaten var at ved å fordype elve-rennen ved utløpet kunde sjø-flaten senkes, når det måtte ønskes, og ved slusen i dammen kunde vannmengden som rente ut, reguleres fulstendig; en vilde således kunne ha unner kontroll en stor vann-beholning til å slippe ut i særlig tørre år.

Det var ellers merkelig så liten Zanga-elven er hvor den renner ut av denne svære sjøen, det er ikke mer enn en stor bekk; og enda merkeligere syntes dette, når en så all sneen som enda lå i fjellene omkring. Her faller jo heller ikke så liten nedbør. Efter målinger ved seks forskjellige stasjoner i 3 til 13 år, ved tre av dem i 11 til 13 år, er den gjennemsnitlige nedbør over hele nedslags-området beregnet til 417 mm. Jeg skulde tro det er lavt regnet da det oppe i fjellene sikkerlig er mer nedbør enn ved disse stasjonene.

Forklaringen må jo være den at sjøens nedslags-om-råde er lite i forholl til sjøens overflate, og fordampningen fra denne må være betraktelig. Ved måling på kartene finner jeg at sjøens flate-inholl er 1360 kvadrat-kilometer1) mens -hele nedslags-området, sjøen medregnet, ikke er mer enn 4590 kvadrat km., det vil altså si bare 3.4 ganger større enn selve sjøen, og trekkes denne fra blir lann-området bare to og en halv ganger større enn sjøen. — Med en så vidt sterk fordampning som det i dette klima sansynligvis er hele året runt, også om vinteren2), kan det derfor ikke ventes at det vil bli meget tilovers til å renne ut. Litt vann kan vel også filtreres bort gjennem de porøse bergarter i sjøens bunn, skjønt knapt betraktelig.

At fordampningen fra en sjøflate i disse strøk kan være tilstrekkelig til å op veie tilførselen av vann bevises jo ved at der er mange små salt-sjøer uten avløp på forskjellige steder, og et par hundre kilometer i sydvest og i syd er de to store salt-sjøer Van og Urmia, i 1718 og 1250 m. over havet, altså ikke så meget lavere enn Sevan-sjøen.

Efter målinger foretatt i årene 1914 til 1917, skulde Zanga's årlige utførsel av vann fra sjøen i disse fire år ha vekslet mellem 29.5 millioner kubikk meter i 1917 og 118 millioner i 1915, det svarer til en gjennemsnitlig vann-føring av fra 0.94 til 3 75 kubikk meter vann i sekundet. Det vil si at bare omkring en tyvende-del, eller mindre, av den vann-mengde som faller over hele nedslags-området når til å renne ut av sjøen, forutsatt at den

gjennemsnitlige nedbør ikke har vært mer enn hvad iakttagelsene ved stasjonene viste. Zanga's gjennemsnitlige føring av vann fra sjøen kan muligens settes til omkring 2 kubikk meter i sekundet, men på tider da sjøen er på sit laveste, særlig om vinteren, renner intet vann ut.

Efter å ha set arbeidet med denne dammen, kjørte vi videre over den bølgende, trebare sletten, som derfra strekker sig vest- og sydvestover. I syd for os hevet

1 Efter flere armeniske og russiske forskeres beregninger skal sjøens areal være omkring 1445 kv. km. ved høieste iakttatte vann-stann, og omkr. 1400 kv. km. ved laveste iakttatte vann-stann.

2 Det er sansynlig at fordampningen fra denne isfri sjø-flate vil være forholvis betydelig også om vinteren. Vannets temperatur vil da som regel være en god del høiere enn den overliggende kalle lufts. De laveste luftlag vil bli opvarmet av vannet, de vil stige til værs og føre vann-damp med sig. På den vis vil det skapes stadig opstigende strømmer av luft som fører vann-damp fra sjø-fiaten, og gir ustanselig plass for ny og tørrere luft. Fordampningen fra sjøen vil således bli betraktelig. Om vinteren faller det også forholsvis lite nedbør, og sjøens vann-stann synker til sit laveste.

lannet sig opover mot Akhmangan Fjellene og platået på vestsiden av Sevan Sjøen. Nord for veien hadde vi den flate dalen i fjell-sletten som Zanga renner gjennem mot vest, og som kan tyde på at noen stor vann-føring kan denne elven aldrig ha hat, for ellers måtte den ventelig ha gravd en dypere og trangere dal. Det er bare et kort stykke fra utløpet av sjøen at den har dannet en 35 meter dyp og trang renne i basalten, men som snart brer sig ut i den flate dalen.

På den annen side av denne hevet det sig fjell-høider mot nord og nordvest, Daratsjitsjak Fjellene, som går op til 2832 m. (Zinsjirli Dagh). — Slettene og fjell-skråningene er trebare overalt her, men der er da grønn gresvekst. — Vi så flere lansbyer, og i fjell-skråningene langt over på andre siden dalen i nordvest, så vi et bebygget sted omgitt av grønne trær. Det ble sagt å være Zakhkadzor, som er sommer-opholssted for folkene i Erivan.

Vi stanste i en lansby, hvor borgermesteren fra Delidjan sa farvell til os, han vilde vente her på sin bil som kom efter for å kjøre ham tilbake. Det så ut til å være en trivelig lansby, og der var mange bønner som var kommet med sine okse-vogner fra lannet i nærheten. — På veien videre møtte vi et par store rutebiler, som går 3 ganger om uken fra Erivan til Delidjan.

Zanga mottar efterhånnen flere bielver, Grubel-tsjai, Sough-Bulagh, og Alapars-tsjai, den vokser i vann-føring, bøier sydover, og dens dal blir større og dypere, mens vår vei gikk høiere op unner fjell-skråningen. Lannet var nu mer avsvidd og brunt, og det var ikke lenger mange grønne flekkene å se.

Vi kom utover mot Erivan, og det ble igjen et helt nytt lanskap. Det åpnet sig langt der foran; i sydvest skrånet den bølgende brune fjell-sletten utover mot flat-lannet i den brede Araks-dalen, i vest ble de sydlige skråninger av Alagöz synlige bak høidedragene over på andre siden av Zanga-dalen. Lannet ble mer eller mindre brunt og tørket.

Efter hvert som vi kom lengere utover vidde utsikten sig; Alagöz kom mer og mer til syne med sin mektige masse der i vest over de skrånende fjell-slettene. Men vidt utover så langt vi kunde øine i sydvest lå den vide sletten nord for Etsjmiadzin, og lengere vestover Sar-darabad-sletten som et brunt hav, og langt hinsides i syd de blålige fjell-masser som strekker sig vestover fra Ararat; de er nær på hundre kilometer borte.

Lavere ned kom vi forbi en forlatt militær-stasjon, med store tomme hus. Men her så det igjen fruktbarere ut,

og det var trær og haver, de åbenbare virkninger av vanning fra en liten elv som kom ned fra fjellene i øst.

Så kom det igjen meget tørt brunt lann, som sikkert kunde dyrkes alt sammen, hvis det bare fikk vann. Her ble det vistnok også dyrket adskillig uten kunstig vanning, for vi så en del pløiet mark med korn-akrer, men for det

meste så de riktignok skrøpelige ut.

Så gjorde med ett veien en sving, vi kom ut på kanten av en bratt fjell-skråning, og der — der lå Erivan på sletten unner os! For et vidunderlig syn! Have efter have, grønne, frodige — de hvite hus lyste mellem trærne utover sletten. Det var som et praktfullt smaragd-smykke infattet i ørkenens nakne brungule skråninger som heller nedover mot byen fra to sider. Og så bakenom den vide, flate Araks-sletten langt utover som en sjø-flate mot syd og mot vest, hvor den taper sig i Sardarabad-ørkenen. Men over det hele hever sig Ararats veldige masse i syd med sin brede lysende sne-hette forsvinnende i skylaget om toppen; Vesle Ararats mørke kegle på skråningen mot øst, og den høie fjell-rygg som en blå mur bak lanskapet fra Ararat vestover. Det er disse veldige motsetninger mellem slette og mektige fjell, mellem naken ørken og frodige haver, som gjør denne natur så eiendommelig.

Fjell-skråningen vi sto på, var den fullstendige ørken, ikke et grønt strå, den stupte bratt ned til kanten av byen, og ente ved et stengjerde; på andre siden gjerdet var den frodigste frukthave, med de løvrike trær bugnende av frukt: aprikoser, enda umodne ferskener, moreller, og kirsebær, epler . . . .; og herfra strakte sig et sammenhengende teppe av haver og hus helt til langt på den ånnen side av Erivan, hvor en igjen plutselig stiger over et stengjerde og er i ørkenen. Se det er hvad den kunstige vanning kan trylle frem i dette lann.

Vi kjørte in i byen til vårt hotell, og så var også den inholsrike ferd til enne. Vi hadde fart gjennem mer enn halve Armenia, hadde set de så helt forskjellige sider av dets natur, og hadde fått et fyldig intrykk av de store muligheter for fremskritt og utvikling som der er også i dalene og fjellene i den nordlige, regnfullere del av lannet.TILSKUERE VED ÅPNINGEN AV DEN NYE KANAL (S. 121).VANNET KOMMER I DEN NYE KANAL (S. 123).

BARNENE VED NEAR EAST RELIEF'S STASJON VED LENINAKAN (SS 127 FF.).IX. NYE VANNINGS-PLANER. ETSJMIADZIN

I hotellet om eftermiddagen drøftet vi fem medlemmer av vår kommission resultatene av våre unnersøkelser hittil og de mulige planer til opdyrkning av lannet. Mens kaptein Quisling en stunn sto ved vinduet, så han en volsom hvirvelvinn komme ovenfra høiden nedover byen langs hovedgaten, netop samme veien vi var kommet, og støvet ble hvirvlet op i en høi søile. Den stanste her ved plassen ut for hotellet. Men vi gikk videre i vore overlegninger og enste ikke været der ute.

Efterhvert hørtes det sterkere og sterkere støi fra gaten; til slutt ble den så påtrengende at vi måtte se ut. — Vi sprang op, alt var oversvømmet der ute, store vann-masser kom strømmende ned gjennem alle gatene ovenfra. Vannet steg fort, snart var gaten her foran hotellet en strid elv, og plassen og parken sto unner vann, og det var ikke til å komme ut av huset uten å trå dypt i. Folk vasset avsted langs husveggene og fortaugene, vognene kjørte i til hjulnavene, automobilene fosset frem gjennem vannet, som enda ikke rakk op i motoren, ryttere galloperte forbi så spruten sto om dem, skrik og støi og en buldrende larm fra alle kanter av byen.

Hvad var da dette? Vistnok hadde vi jo før vi satte os, lagt merke til en svart torden-bøi som gik over fjellene i nord; men ikke tenkte vi større over det, slike bøier er jo så dagligdagse her, uten at uværet når frem hit. Men denne bøien hadde nok vært sterkere enn vanlig, det hadde vært et fulstendig skybrudd oppe i fjell-skråningene, særlig i en trang dal, hvorfra en liten elv renner nedover til byen; denne svulmet volsomt op, og kom styrtende nedigjennem som en flom, sidene av vannings-kanalen ovenfor universitets-haven ble sprengt, og vannet kom fossende nedover byen. Det skulde også ha gått en hagl-skur over lannet ovenfor, som hadde gjort en del skade.

Underlig, her sitter vi fordypet i hvordan vi kan hjelpe til å skaffe vann, og så kommer det fossende så alt for meget av det der utenfor døren.

Efter en halv times tid begynte vannet igjen å minke. Så sank det mer og mer, og gaten foran os begynte å

komme frem av vannsjøen, først i øer, så hele gate-fiaten, mens det fremdeles fosset i rennestenene. For et sørgelig syn det var, mudder og søle skyllet inover på alle kanter.

Vi skulde hat møte med regjerings-komiteen om eftermiddagen; men nu hadde de alle fått for meget annet å ta vare.

Om kveilen gikk vi til klubben for å spise. Hovedgaten hadde fått en stygg medfart; rennestenene var brutt op, og grus og sten skyllet utover. Fortaugs-hellene til dels revet løs og flyttet; det så herjet ut, men nede i noen av sidegatene skulde det være enda meget verre.

Det er underlig så ryktene vokser, og fjæren kan bli til de fem høns selv i en så liten og oversiktlig by som Erivan. Her kom neste formiddagen vår avis-reporter, som tilmed er ansatt av regjeringen, og fortalte os med bekymringsfullt alvor på sit fransk de grufulleste historier om oversvømmelsen. Det var anrettet skade for mange millioners verdi, og nede nær jernbane-stasjonen var det funnet lik av 26 druknete mennesker, mest barn. Senere fikk jeg høre at det bare skulde være ett barn druknet i en kjeller, men til slutt forsvant også det, — og skaden, nu ja den var jo ikke så liten, men den var da overkommelig.

Det er svært slik makt vannet kan få bare ved ett regn-skyll. En får sandelig et slående billede av hvordan dets bortførende makt stiger så volsomt med økning av strøm-hastigheten. — Det er selvsagt slemt når det kommer skybrudd her, hvor ingen skog og intet plante-dekke kan stanse vannet oppe i fjell-skråningene, og ingen sjøer regulerer føringen i elvene. Vann-massene kommer da med en gang, og uten hindringer, som en herjende flom

— det som fordelt vilde gitt fruktbarhet og liv, blir til død og ødeleggelse. Ja, vannet er en god venn, særlig i dette lannet; men, lik dets motsetning illen, må det holles i ave.

— Noe slikt som dette skal ellers ikke ha hent på femten år.

Om eftermiddagen hadde vi møte med regjerings-komiteen unner forsete av regjeringens vise-president Muravian. Jeg meddelte at vi ved vore unnersøkelser hittil var kommet til den slutning at Sardarabad-planen vistnok var utførbar, og vilde kunne gjøre utstrakte arealer av frukt-KIRR-OMRÅDENE

bart lann dyrkbare; men dens gjennemføring vilde koste så store summer at vi ikke så utsikt til å reise dem for tiden, og vi kunde derfor ikke anbefale nu å begynne med denne plan. Spørsmålet var da om der ikke var annet lann som det vilde koste mindre å gjøre dyrkbart? Vi hadde fått det intrykk, at det måtte være adskillig slikt lann omkring Erivan.

Regjeringen og dens komite hadde vistnok helst set at vi hadde gått igang med den store Sardarabad-plan, som var den dyreste, og derfor vanskeligst for dem å klare med egne krefter; men de ønsket for enhver pris at vi skulde bringe de armeniske flyktninger til Armenia, og mente at det nu var to andre muligheter: På begge sider av Erivan var det vide udyrkete skråninger, de såkalte Nordvestre og Sydøstre Kirr-områder, som kunde nås med vann fra Zanga, efter en plan som var foreløbig utarbeidet. — Dernest var det det myrlente lann som vi alt hadde set på sletten nær Araks. Det kan, som før nevnt, dreneres og vannes.

Dette hørtes opmuntrende ut; og det ble straks bestemt at vi neste dag skulde reise ut og se på Kirr-planen, og så kanske dagen efter på det myrlente lann.

KIRR-OMRÅDENE

Kl. 8 om morgenen (lørdag 27. juni) bar det avsted i biler med de to hovedingeniører, op samme veien vi var kommet fra Sevan-sjøen. Fra skrenten over byen var det den samme utsikten utover, men nu enda skjønnere. Et disig skylag svevet høit over sletten langs skråningene av Ararat; men den snehvite toppen var klar, og skinte i solen høit over skylaget.

Vi kom til lansbyen Kanakirr forbi den forlatte militærstasjonen som vi så hin forrige dagen. Derfra hadde vi utsikt over hele det tørre lannet vestover, bare brune skråninger og sletter så langt øiet rakk. Alt dette lann kunde

forvandles til frodige haver og grønne marker, så snart vann førtes til fra Zanga.

Vi kjørte ned til foten av skråningen, og gikk et stykke utover sletten. Av vegetasjon var det bare noen spor her og der utover den stenete avsvidde marken, men som kanskje ikke var helt så fattig som i Sardarabad-ørkenen. Merkeligst var en liten vill rose som på noen få steder smøg sig flatt utover mellem stenene med yndige blek-røde blomster; altså ikke helt tørket. Men tørt og brungult var det nu, og slik strakte lannet sig vest til stupet ned i Zanga's kløft, og videre vestover på andre siden.148

IX. NYE VANNINGS-PLANER

Mer enn noensinde slo den os denne merkelige motsetningen, med så skarpt et skille, mellem ørkenen og det dyrkete; her denne brungule stenete marken, og så, noen hundre meter fra os der i skråningen op mot veien de frodigste haver; og det er den samme jord-bunn, bare at der er det vann fra den vesle elven som kommer oppe fra fjellene i øst. Men slik kan altså alt dette lannet komme til å se ut.

Vi kjørte med bilene tilbake optil Kanakirr på høiden; men videre derfra måtte vi kjøre med hester og vogner mellem frukthaver, til Zangas dype, trange dal lengere nprd. — Vi kom frem på kanten av en bratt skråning og så ned i dalen. På to steder i bunnen av den var det trær, ellers var dal-sidene brune og nakne. Det bar bratt utfor; da et lite sten-skred hadde ødelagt kjøreveien nær dalbunnen, gikk vi til fots nordefter dalen til det sted, hvor intaket for den planlagte kanal tenktes lagt omtrent 7 km. fra Kanakirr. Det er i en høide av 1200 m. o. h. Dammen skulde bli 3,3 m. høi og 25 m. lang.

Det var dengang tanken å bygge bare en intaks-kanal, som skulde føres sydover i den bratte skråning på elvens venstre side omtrent 10 km., til den er i høide med overkant av stupet, og kan føres i en lengde av 30 km. in over jevnere grunn for å spre vannet gjennem mange grener utover det Sydøstre Kirr som i syd begrenses av elven Garni-tsjai. Den samlede lengde av hoved- og sidegrener vil bli nær 100 km. Fra denne store hovedkanal skulde en del av vannet føres over Zanga-dalen i et stort rør til dens vestre side, for så å føres videre i en kanal. For å ungå det svære indre trykk som vilde opstå i røret hvis det ble lagt helt ned til dal-bunnen og så op den andre siden, foreslo Dupuis å føre det på en hengebro over dalen; men efter hans opfatning var det heldigst om dette rør kunde ungås. — Senere er denne plan opgitt, og isteden vil man fra intaks-dammen bygge en kanal også langs elvens bratte høire side, som den må følge 7 km. til den kan bøie inn over jevnere grunn, og nær på 12 km. fra intaket kan den føres vestover omtrent 20 km. gjennem det Nordvestre Kirr til elven Abaran-su, og vannet vil bli sprett utover gjennem et nett av grener. Den samlede lengde av hoved og sidekanaler vil bli omtrent 210 km.

Lannet har helling, sydvestover mot elven Abaran-su som begrenser det på vestsiden, og det Sydøstre Kirr har helling mot Garni-tsjai og Zanga. Det vil derfor være lett å skaffe drenering og avløp for overflødig vann fra de overrislete områder. Dette er viktig, da vannet altid måKIRR-OMRÅDENE

149

være unner kontroll, så det ikke kan stagnere og gjøre jorden vannsyk, eller saltholdig ved fordampning.

Det ble regnet at den vestre (høire) kanal burde ha en vannførings-evne av optil 11 kubikk-meter i sekundet, og den østlige av optil 5,5 kubikk-meter. På grunlag av de målinger som hittil er gjort, er det utført omhyggelige beregninger av vanføringen i Zanga og vann-mengden i Sevan-sjøen m. m. De viser at Zanga skulde gjennemsnitlig føre mere enn vann nokk til overrislingen av disse store områder, og også til de lavere liggende områder, foruten til driften av Erivan's nuværende kraft-stasjon som trenger 10 kubikk-meter i sekundet. Ved reguleringen av Sevan-sjøen vil man desuten kunne samle op en meget stor be-holning som det kan tas vann fra til å dekke behovet i de tørreste tider hvis elven ikke fører nokk (jfr. ss. 141 f.).

Dertil kommer at jo Zanga får langt større tilløp fra andre kanter, og skulde det i fremtiden vise sig ønskelig å sikre sig mer vann, kan det ved demninger over elve-kløften lages nye behollere for opsamling av vann, som kan slippes på når det trengs.

I den meste tid av året vil det i alle fall føres et stort overskudd i elven, utover hvad som overrislingen og den

nuværende kraft-stasjon krever, og det er derfor tanken å nytte dette vann ved anlegg av en ny stor kraft-stasjon ved Erivan, som det lett kan legges et rør til oppe fra den fremtidige østre kanal.

Hele planen gjorde på os et godt intrykk, og syntes vell gjennemtenkt, skjønt man enda ikke hadde kunnet utarbeide den i sine enkeltheter med alle nødvendige målinger.

Vi drog tilbake gjennem dalen. Der var ruiner efter en merkelig stor bro, som sagnet tillegger Kyros ble det sagt; men så vitt jeg så, var den bygget av mursten, og kunde vel ikke være så mange århundrene gammel. — Vi kom igjen tilbake til vore biler, som ventet ved lansbyen i den svalende skyggen av store løvrike trær.

Så drog vi gjennem Erivan og sydover veien på østsiden av Zanga-dalen, for å se på det tørre Sydøstre Kirr, som her strekker sig sydover bortimot lansbyen Aramzalu og i sydøstlig retning. Det hele tørre område er omkring 7 470 dessiatin (8 200 hektar) hvorav 5 000 dessiatin (5 500 hektar) kan vannes. Skråningene opefter mot nordøst vil ved overrisling kunne forvandles til prektige vin- og frukthaver eller til hvete-lann, mens de lavere deler kan bli godt bomuls-lann eller også kan være skikket for to-baks-avl.

Ved sydennen av dette tørre strøk kommer elven Garni-tsjai fra fjellene i øst og nyttes til vanning. Der var trær, og frodige haver, og grønne marker, og vi kunde se hvad lannet kan bli til, så snart det får vann.

Det var ved denne elven at Dvin lå, som i lange tider, før Ani, var Armenia's viktigste by, og hvor katolikos hadde sit sete i mer enn fire hundre år (omkr. 462—931) efter at han hadde flyttet først fra Asjtisjat og derefter fra Vagharsjapat. Det må også ha vært her i nærheten at Armenia's eldste hovedstad Artasjat (eller Artaksata) lå. Høiere op ved elven lå den sterke festning Garni, som skal være anlagt av den kraftige kong Tiridat den Store. Nær den kan enda ses levninger efter et praktfullt gresk tempel som var bygget av marmor, og som den armeniske historieskriver Moses fra Khorene (6. årh.?) påstår at kong Tiridat (i 3. årh. e. Kr.) skal ha bygget til ære for sin søster Khosrovidukht, men som vistnok stammer fra en noe tidligere tid.1 Ved templet er også en ruinhaug efter et palass. — Så langt tilbake, og sikkerlig meget, meget lengere, har altså lannet her vært dyrket og elven har vært nyttet til vanning.

På hjemveien så vi like syd for Erivan et stort karavanserai med en svær firkantet plass omgjerdt av høie sten murer. Her tar Karavanene in med sine kameler på veien fra Tabriz og Persia. — Vi suser forbi i våre biler fra sted til sted, og hvad når vi? Karavanene drog i lange tog skritt for skritt sin tause gang gjennem ørkenen, og de bar østens verdens-handel.

Om eftermiddagen for vi ut til det Nordvestre Kirr, vest for Zanga-dalen. Fra et vakt-tårn ved en liten militæreller politi-stasjon oppe på en høiderygg fikk vi en vid utsikt over hele denne tørre del av lannet, som skråner sydvestover mot Abaran-su's senkning, og mot sletten ved Etsjmiadzin. En kunde drømme om hvilket syn det vilde bli, når disse brune nakne skråningene og bølgende låve ryggene utover var blit dekket av frodige haver og hvete-akrer, og lavlannet der lengere nede var blit fruktbare grønne marker med bomull, tobakk, grønsaker o. a. m., og det lå lansby ved lansby. Når først kanalen var ført hit, vilde det åbenbart være en forholsvis enkel sak å fordele vannet utover dette skrånende tørstende lannet.

Dette tørre Nordvestre Kirr-område er 13 780 dessiatin (omkr. 15 200 hektar) hvorav 11000 dessiatin (12 100 hektar) kan overrisles og dyrkes. — Lengere vest er det noen forholsvis små dyrkete strekninger som blir vannet fra Abaran-su.

1 Jfr. Strzygowski, a. v., I ss. 342 ff.

Denne kommer fra dalen øst og nordøst for Alagöz og mottar tilløp fra vulkanens østskråninger. Den renner syd mot Araks, over sletten vest for Etsjmiadzin, men fører som regel lite vann.

Jordbunnen i begge Kirr-områder er vulkansk. De løse overflatelag kan være omkring 40 centimeter tykke, og

består av opsmulret tuif, lava og ler, hvilket danner en rik og fruktbar sammensetning for dyrkning. Da det vel kan ha sin interesse å se hvordan lannet kunde utnyttes skal her gjengis et overslag utført av Armenia's lanbruks-kommissariat, over hvad der eksempelvis kunde ventes avlet på de to Kirr-områder tilsammen:

Avlingens art Dyrket i dessiatin område i hektar Avling i kilo på hektar Hele årsav-ling i kilo Salgspris rubel for kilo Bruttoverdi av årsav-ling i rubel Vinter-hvete . 4 800 5 280 1 340 7 100 000 0,17 1 188 000 Vår-hvete . . 1 600 l 760 1 340 2 330 000 0,092 215 000 Bomull . . . 5 600 6 160 1 040 6 400 000 0,31 1 960 000 Grønsaker . . 800 880 17 820 15 700 000 0,05 785 000 Frukt-haver . 400 440 9 640 4 300 000 0,18 774 000 Vin-haver . . 1 200 1 320 5 200 6 800 000 0,15 1 020 000 Alfalfa . . . 1 600 1 760 5 940 10 500 000 0,12 1 260 000 Tilsammen 16 000 17 600 7 202 000

Vi hadde nu fått et godt overblikk over hele denne plan med å ta vann fra Zanga til å overrisle disse store områder på tilsammen 16000 dessiatin, og den gjorde et meget gunstig intrykk. Det var også inlysende at det for Erivan måtte bli et stort fremskritt å få denne nærmeste omegnen på to sider opdyrket; det vilde øke velstannen og trivselen, for ikke å snakke om så vakkert det vilde bli med disse skråningene omkring byen forvandlet til haver og grønne marker. For os som tenkte på overføringen av flyktninger, hadde det også den fordel at unner arbeidet med kanalene osv. vilde det være så meget lettere å få midlertidig anbragt og unnerholt flyktningene her nær byen enn ute i Sardarabad-ørkenen, og arbeidet i det hele vilde falle lettere. — Vel tilfreds med dagens arbeid vente vi tilbake til hotellet.

Mens jeg mot kveilen, ved syvtiden, sat og skrev, brøt det plutselig løs en storm. Den kom fra en mørk, truende regnbøi, som drog over fjellene i nord. Det blåste så de store trærne over i parken bøide sig dypt, og støvet ble hvirvlet høit i været, så en ikke kunde se over gaten; folkene ble feidd bortefter. — Det varte en halv times tid,152

IX. NYE VANNINGS-PLANER

så ga det sig litt efter litt, og da vi ved ottetiden gikk ut, var det igjen vakkert vær. — Slike bøier kommer ofte; det var jo likedan hin dagen da skybruddet kom. — Ellers er det som før nevnt, for det meste stille her første delen av dagen, og så kommer det gjerne noe vinn om eftermiddagen, som kunde være forfriskende i den hete tørre solsteken, men den hvirvler op det hvite støvet, og det kan ikke holles i ave ved det vannet de skvetter utover fra vann-løpene i renne-stenene, det tørker jo straks igjen.

Kl. 8 holt botanikeren prof. dr. J. Bedelian foredrag om Norge i museums-bygningen. Som nevnt har han to ganger vært i vort lann, og helt nord til Nordkapp. Den elskverdige mann ga en tiltalende og varmt sympatisk skildring av lann og folk. Det var mange mennesker og foredraget med de vakre lysbilleder ble mottatt med stor begeistring.

DET VÅTE SLETTE-LANN

I den strålende sommer-morgen, søndag den 28. juni, reiste vi i tre biler fra Erivan over Zanga-dalen, den samme vakre veien vi hadde kjørt før, mellem alle havene vestover forbi Etsjmiadzin, og så sydover sletten til det myr-iente lannet nær Araks, som vi alt hadde set flyktig hin første dagen.

Dette myrlannet strekker sig langs elven Kara-su. Denne dannes av noen kilder som kommer op på sletten en steds øst for Sardarabad, og som må dannes av vann som kommer unnerjordisk oppe fra skråningene av Alagöz. Efter å ha forenet sig med Abaran-su, renner Kara-su over sletten sydøstover omtrent parallelt med Araks, intil den renner ut i denne. Det er vesentlig på høire siden av Kara-su, og mellem den og Araks, at lannet er myrlent.

Det syntes som dette lannet måtte kunne dreneres for-holsvis lett, da det har flere meters fall både mot Kara-su og mot Araks, og det vil altså si å gjennempløie det med et nett av diker og grøfter med skråning mot disse to elver som danner naturlige avløps-kanaler, meget vil også utrettes ved å rense elven og dens sidegrener for alt det siv den nu er gjengrodd med, og som stanser vannet.

Derimot kan det bli vanskeligere å skaffe det nødvendige vann til overrisling. Kara-su fører vistnok vann mer

enn nokk; men den ligger lavere enn sletten, og dens kilder ligger også for lavt. Abaran-su som renner ut i den har alt for liten vann-føring, og den går med til vanningen høiere op. For å brukes måtte Kara-su's vann løftes ved stadig pumpning 3 til 4 meter, og det vil jo fordyre vanningen noe. Desuten er, som før nevnt, dette klare kilde-

vann ikke så godt til vanning som det brune, mudrede vann fra Araks.

Det vilde derfor være både enklere og bedre om en kunde føre vann også hit enten fra den Lille Sardarabad Kanalen, som vanner Araks-sletten vestenfor, eller også fra den planlagte vestre Zanga-kanal som jo skulde føres til Nordvestre Kirr ikke så langt nord herfra. Det ble vistnok svart til dette at vann-føringen i disse kanalene ikke vil være mer enn det som trengs for de strekninger som efter planene skulde vannes med dem. Men det er vel et spørsmål om det ikke kunde bli nokk til begge deler, hvis det ble innført større økonomi og skarpere kontroll med bruken av vannet; nu syntes det som om hver mann brukte omtrent så meget han lystet. — Det er også et spørsmål om ikke vann-føringen i den Lille Sardarabad Kanalen med all rimelighet kunde økes noe uten å ta så meget fra Araks at det vilde gå Tyrkernes interesser for nær. — Men hvorom alting er, i verste fall vil det altså kunne skaffes vann nokk ved å pumpe det op fra Kara-su.

En liten del av det vannsyke lann var også blit saltholdig ved fordampningen av det stille-stående vann som inneholler særlig natronsalter. Men ved en tids overrisling efter at avløpet er bragt i orden, vil dette salt lett kunne skylles ut før opdyrkningen. Jordbunnen er åbenbart meget fruktbar, og så snart den blir forsvarlig drenert med fritt avløp, og overrislingen kommer i stann, vil den gi rikt utbytte.

Det samlede areal av unyttet eller dårlig nyttet lann i dette strøk, som på denne vis kan dyrkes op, er omtrent 10 000 dessiatin (11000 hektar). Det er gjort følgende overslag over hvordan dette lann eksempelvis kan utnyttes og hvad utbytte det kan gi:

Avlingens art	Dyrket i dessiatin	område i hektar	Avling i kilo på hektar	Hele årsav-ling- i kilo	Salgspris rubel for kilo	Bruttoverdi av årsav-ling i rubel
Vinter-hvete .	3 000	3 300	1 340	4 420 000	0,17	742 500
Vår-hvete . .	1 000	1 100	1 340	1 474 000	0,09	135 000
Bomull . . .	4 000	4 400	1 040	4 576 000	0,31	1 400 000
Grønsaker. .	500	550	17 820	9 801 000	0,05	480 000
Frukt-have. .	200	220	9 640	2 121 000	0,18	390 000
Vin-have . .	300	330	5 200	1 716 000	0,15	262 500
Alfalfa . . .	1 000 -	1 100	5 940	6 534 000	0,12	800 000
Tilsammen	10 000	11 000				4 210 000

Videre mot sydøst på begge sider av elven Zanga, før denne faller ut i Araks, er også meget av lannet blit vas-

lent. Dette lann blir delt av Zanga i to områder kalt Østre og Veste Zanga-basar, som danner en fortsettelse av myr-Iannet ved Kara-su. På de to områder er det tilsammen omtrent 3 300 dessiatin vaslent og helt unyttet lann som ved drenering og vanning kan dyrkes op og bli meget fruktbart. Desuten er der lann som kan utnyttes bedre enn nu. Dreneringen vil ikke by store vanskeligheter da det gjennemgående er tilstrekkelig skråning på sletten. Den er for en stor del blit myrlent ved at bønnene har ledet vannet in over markene uten å ha sørget for tilstrekkelig og planmessig avløp, og vann er blit stående. Desuten er elven og de avløpskanaler som der er, gjengrodd av siv, så vannet ikke har fritt løp, og ved oprensning vilde dette lett forbedres.

Vann til overrislingen kan lett bringes over hele sletten ved kanaler fra Zanga's nedre løp, hvor det er mer enn nokk, blant annet det vann som går gjennem kraftstasjonen ved Erivan, og avløps-vannet fra de overrislete områder ovenfor.

Det lann som her kan dyrkes op, vil kunne utnyttes på lignende måte som ovenfor angitt for Kara-su området, og vil beregnet, på den vis, kunne gi årlige avlinger med en brutto-verdi av tilsammen 1 684 000 rubel, hvis vi setter det samlede areal av nydyrket og forbedret lann i Østre og Vestre Zanga-basar til 4000 dessiatin.

En slem plage som står i nær forbinnelse med alt dette vaslente lannet er malariaen, som har stor utbredelse,

særlig i disse strøk. Sykdommen er utbredd over hele Armenia. På dette slettelannet ved Erivan og Etsjmiad-zin har 90 til 95 prosent av befolkningen den, og i fjellstrøkene 15 til 20 prosent. Alt i alt kan vi regne at omtrent en tredjedel av folket lider av malaria. Denne snigende sykdom er jo en stor ulykke for lannet, og et betydelig årlig tap, da den i høi grad nedsetter folkets arbeidskraft og foretagsomhet. Den armeniske regjering har da også sin opmerksomhet fullt rettet på det. I 1923 ble det oprettet et «Institutt for Tropiske Sykdommer» i Erivan, og det er oprettet otte malaria hospitaler og tretten mindre stasjoner utover lannet for bekjempelse av sykdommen; og antallet økes stadig. Nu er det klart at dreneringen og opdyrkningen av disse vaslente strøk vil hjelpe mektig i denne kamp, idet dette stillestående vannet jo er utklek-nings-stedene for malaria-myggen. Så snart dreneringen er blit gjennemført, og det rennende vann er kommet unner kontroll, må det være mulig med overkommelige

midler vesentlig å rydde ut sykdommen, og derved gi hele det dyktige armeniske folk et stort løft. Av denne grunn synes det å være av særlig viktighet at opdyrkningen av disse myrlente strøk ved Kara-su og i Zanga=bassar settes igang snarest mulig; og vårt intrykk av hvad vi så var at planene var sunne, og kunde gjenemføres uten store vanskeligheter, og for en meget rimelig utgift.

ETSJMIADZIN

Vel tilfreds også med resultatet av denne unnersøkning drog vi tilbake hjemover og stanste i Etsjmiadzin. Dette er et stort kloster med mange bygninger som er knyttet til Armenia's nasjonale helligdom, den store domkirke. Som det centrale punkt, den armeniske verdens åndelige centrum, ligger denne mitt på en svær firkantet plass omgitt av de andre bygninger. Utenom disse runt hele anlegget går en høi mur.

Her har Armeniernes patriark eller pave, katolikos, sit hus med have, her er boliger for biskoper, munker, prester, og pilgrimer, foruten et stort og verdifullt bibliotek, museum, skole eller seminar, osv. Klosteret ligger ved den gamle by Vagharsjapat, kong Tiridat den Stores hovedstad.

Vi ble først ført til en firkantet liten sjø like utenfor klostret. Den ble anlagt av katolikos Nerses V i første halvdel av forrige århundre. Den var før omgitt av en skyggefull park med store trær, og må ha vært et herlig tilfluktsted i denne stekende sommer-varmen. Men nu var det helt nakent omkring den. De tusener av flyktninger som, unner Tyrkernes angrep i siste krigen, hadde søkt tilflukt her, hadde hugget alle trærne ned og brukt dem til brensel, da de hollt på å fryse ihjel om vinteren, liksom de, som før nevnt, på andre steder hadde brent op alt treverk i tak og gulver i husene. Nu er nye trær plantet runt sjøen, men det vil ta lang tid før den fordums skyggefulle skjønhet igjen venner tilbake.

Så kom det en kjærkommen inbydelse til lunch i biblioteket. Dette er en stor ny bygning som ligger ved den store plass runt domkirken, og er blit fullent for få år siden. Her ble vi hjertelig mottatt av de civile myndigheter, og byens øverste var til stede for å være vår vert. Som altid i dette gjestfri lann var det stor opdekning med alskens gode saker.

Efter lunchen så vi blibiotekets rikholdige samlinger, særlig av gamle armeniske hånnskrifter, bl. a. flere av evangeliene fra tidlig tid. Mange av hånnskriftene var vakkert smykket med farverike miniaturer. Særlig frem-

ragende var maleren Thoros (d. e. Theodoros) Roslin fra Musj (og Kilikia) fra det 13. årh. Mange av hans billeder var små mester-verker.

Da vi hadde set disse kostelige skatter, forlot vi det vakre bibliotek, hvor en fikk lyst til å slå sig ned og studere. Vi gikk over den store plassen mot domkirken. Foran denne ble vi mottatt av den høieste biskop med to andre biskoper i følge. I den fotside, svarte talar med den spisse svarte hetten over hodet, det kloke alvorlige ansikt med grått fullskjegg, tok han sig statelig ut der han tråtte os verdig imøte, og med noen hjertelige ord på flytende tysk hilste os velkommen. Han vilde nu vise os kirken.

Men før vi trer in, vil kanske noen ord om denne merkelige bygnings historie være på sin plass. I tradisjonen er den nu på det nøieste knyttet sammen med kristendommens inføring i lannet av den hellige Gregor Oplyseren og kong Trdat (Tiridat) i slutten av det 3. årh., og skal være bygget av dem på det sted, hvor Gregor i et syn så den Enbårne stige ned fra himmelen; derav navnet Etsj-miadzin som skal være: «hvor den Enbårne steg ned». Men dette kan vel senere være opfunnet av munkene for å retferdiggjøre Etsjmiadzin's krav på å være moderkirken, mens det i virkeligheten var kirken i Asjtisjat (nær Musj) som ble først bygget og hvor katolikos hadde sit sete den første tid intil omkring 402 da han flyttet til Vagharsjapat.

Det kan likevel være mulig at Gregor og kong Trdat har bygget en kirke på dette sted nær kongens slott, og at så den og andre hellige bygninger i Vagharsjapat er blit ødelagt av Perserne i samme århundre. Det formodes at katolikos Nerses I Partheren (353—373 e. Kr.) har restaurert bygningene; men den første restaurering av domkirken som er sikkert kjent, ble igangsatt av den armeniske høvding Vahan Mamikon omkring 484 e. Kr. Lazar fra Pharbi forteller om ham i sin Armenia's historie (skrevet 505—510 e. Kr.) at han gjenreiste med strålende prakt-utfollelse den hellige metropolis som hans forfedre hadde bygget, men som fait sammen av alder. På den tid, efter 461, var katolikos flyttet til Dvin (jfr. s. 150), og det var først efter flere omskiftninger at han i det 15. århundre kom tilbake til Vagharsjapat eller Etsjmiadzin.

I 618 e. Kr. ble domkirken restaurert av katolikos Komitas (611— 628). Efter Sebeos, som skrev senere i det 7. årh., ble kirkens kuppel, som var bygget av tre, erstattet med en kuppel av sten, og omkring tyve år senere har så muligens katolikos Nerses III («Byggeren») utvidet kirkens indre rum ved å flytte de ytre vegger ut til sidene i kvadratiskDOMKIRKEN I ETSJMIADZIN

157

form. Kirken kan da i det vesentlige ha fått den grunform som den nu har; men i tidens løp er den åbenbart blit restaurert flere ganger, så det er vanskelig å si hvor meget som er igjen av den gamle bygning; desuten er forskjellige tilbygninger kommet senere. Portalen foran vestre ingang, med det åpne klokke-tårn over, er fullent i 1658, de åpne klokke-tårn over de tre apsiser på kirkens sider er bygget i 1682 av katolikos Eleazar. Den store fiøi som helt dekker kirkens østside og apsis, og som inneholler skatkammer og rum for relikvier, ble bygget av katolikos Georg IV (død 1882).

Domkirken i Etsjmiadzin (efter H. F. B. Lynch).

Vi ble ført in i kirken. Alle tre biskoper var i samme svarte fotside talarer med svarte hetter over hodet, og med langt grått eller hvitt fullskjegg — et ærværdig følge.

Det store rum med de fire svære pilarer i mitten som bærer den høie centrale kuppel-hvelving, de enkle forholl med de massive stenvegger, gjør et høitidelig intrykk, og uvilkårlig føres tanken tilbake gjennem tidene da det armeniske folks øine i sorg og i håb, gjennem skiftende skjebner, har vært rettet mot denne helligdom.

Kirken har firkantet form, med lengden vest—øst litt lengere enn bredden" nord—syd. Mitt på hver side, mot de fire verdens-hjørner er en halvrunn apsis (se fig. ovenfor). Mitt i kirken markerer de fire pilarer et nytt kvadrat. Avstannen mellem dem er omkring 5,8 m. og omtrent den samme som til sideveggene i nord og syd og som bredden158 IX. NYE VANNINGS-PLANER. ETSJMIADZIN

av apsisene. Pilarene er oventil forbunnet med høie hesteskobuer i kvadrat, og på dem hviler den høie kuppel med små bærenisjer over dette kvadrats fire hjørner.

Efter målinger av Lynch (a. v., I s. 267) skal invendig i grunplanen kirkens lengde mellem bunnen av apsisene øst—vest være 33 m., og den tilsvarende bredde nord— syd være 29,9 m. Dybden av en apsis måltes til 4,65 m. Lengdene av sidene i kirkens firkant skulde således bli omtrent 23,7 og 20,6 m.

Lyset faller in ovenfra gjennem 12 vinduer i kuppelen, i sideveggene er det også en del sprette vinduer, men de er små og gir lite lys. — Hovedingangen er mitt på vestre apsis. I koret på østsiden er det store alter hvor gudstjenesten vanlig forrettes. Men desuten er det et alter med tronhimmel mitt i kirken, mitt mellem de fire

svære pilarer; det står netop der hvor den Enbårne slo på jorden med gullhammeren i St. Gregor's syn. Dette alter blir brukt ved de store høitider. Katolikos har en tronstol ved hver av de to nordre pilarer til høire foran hvert alter. Han sitter i den øverste, østligste, unner vanlig gudstjeneste, men på høitidene i den ånnen. Disse tronstoler er gaver, den første fra Armeniere unner Astvatsadur's pontifikat (1715—25), og den siste, ved det mitre alter, skal være en gave fra paven i Rom. Den har en inskrift med navnet Petros Katholikos (Peter II 1748).

I apsis på sydsiden av kirken er der også et alter, med et skrin inneholLende karret med den hellige olje som skal være vigslet av St. Gregor, og som nu bare er en in-tørket masse; den brukes ved meget høitidelige anledninger, som ved salvingen av en ny katolikos, da en klype av den blannes med ånnen inviet olje og tilsettes blomsteressens, hvilket tør være påkrevet, før den helles over Hans Hellighets hode, og biskopene gnir den utover håret, hver med en tommelfinger idet de gjør korsets tegn. Ved siden av skrinet brenner en liten lampe natt og dag.

I apsis like overfor på nordsiden av kirken, er der enda et alter, så det altså i alt blir fire altere. Muren er her smykket med malerier av den armeniske kirkes grunleg-gere: St. Gregor med hans sønner Aristakes og Verthanes og hans sønnesøn Gregor; ennvidere katolikos Jusik, Nerses I, Sahak, og Mesrop. — I denne apsis blir biskopene ordinert.

Det er karakteristisk for de forholl hvorunner den armeniske kirke har levet, og hvorunner Armenias åndsliv har utviklet sig, at unner gulvet foran denne kor-nisje er det laget en stor cisterne beregnet på å holle en tilstrekkelig vann-forsvning for det tilfelle at klostret ble beleiret.

Kirkens utsmykning invendig er ikke meget iøinefallende, veggene er glatte stenvegger, tildels dekket med bibelske billeder i fresko eller også på lerret festet på stenveggen. De er i mørke farver og neppe betydelig kunst, åbenbart fra nokså sen tid, det 18. århundre, da også kuppel-hvelvingen ble dekorert med farvete arabesker i persisk stil.[1] At det er billeder i kirken er forøvrig en merkelighet, da de armeniske gregorianer har meget imot kirkelige billeder, og det er grunnen til at ingen billedkunst er utviklet i deres kirker.

Den forholsvis låve firkantete dør som fører fra portalen in i kirken, er omgit av rike forsiringer i sten-relief, men denne utsmykning stammer vel fra samme sene tid som portalen (17. årh.). Ellers er stenveggene slette, uten relief-forsiringer. Utvendig er også kirkens gamle vegger ganske enkle og glatte med de bare sten-kvadre, og vinduer og dører er omgitt av ganske enkle infatninger. Av den gamle kirke er det bare det centrale kuppel-tårn som er rikere forsiret. De smale runbuede vinduer er omgitt av pilastre med forsirede bienbuer over. Over hvert vindu er en running med hodet av en helgen. Desuten er det mellem vinduene høiere pilastre, oventil forbunnet med en krans runt tårnet av spisbuer, kantet med gesimser i fletverk. Unner takgesimsen over, går også en bred ut-hugget sten-bord. Denne tårnets ytre utsmykning må være fra forholsvis sen tid.

I klokke-tårnet over ingangs-portalen skal det være en berømt tibetansk kirke-klokke, med en buddhistisk trylleformular: «om a humy).

I tilbygningen som dekker kirkens østside opbevares kirkens skatter og relikvier. Som de viktigste blant disse nevnes den hellige Gregor's høire arm og hånn, som er av særlig betydning derved at denne arm er blit katolikatets nødvendige vern og sikkerhet. Der er også et tre-stykke av arken som jo strannet på Ararat ikke langt herfra, og «hvor den skal ha vært å se til meget sene tider; men nu er alle spor forsvunnet.» Der er også hodet av det hellige spyd som blev stukket i siden på Kristus. Dette har evnen til å stanse epidemier. Enn videre armer og henner av flere hellige menn, og hodet av apostelen St. Thaddeus. En tre-plate, hvori det er skåret ut en korsfestet Kristus, skal være apostelen -Johannes's arbeid, og det har Asjot Patricius vært så heldig å erhverve.

Efter å ha set den berømte kirkes indre ble vi anmodet om å komme til en mottagning hos Hans Hellighet kato-

1 Sml. Lynch. a. v., I s. 267.

likos, og biskopene førte os over plassen til hans residens, en ganske enkel bygning i det sydvestlige hjørne av

den store firkantete plass runt kirken.

Vi ble ført videre op et par trapper, forbi en del tjenere og geistlige, og så kom vi in i selve rummet hvor Hans Hellighet mottok os omgitt av sine biskoper og tjenere. En middels høi mann med et sjelden tiltalende klokt og alvorlig ansikt, med grått fullskjegg. Han var i fullt ornat med svart talar, svart hette over hodet med det hvite kors over pannen. Han bød os ta plass ved et bord, hvor han sat i sin høisetes-stol på den ånnen side.

Han hilste os med en velkomst-tale og særlig takket han os for vårt arbeid for hans lansmenn de armeniske flyktninger. Han talte på armenisk, som ble oversatt av vår venn biskopen som hadde vist os kirken. Katolikos hadde en vakker, dyp stemme, og talte med stor naturlig verdighet, som virket i høi grad velgjørende, selv om en ikke forsto hans ord; uttrykket i de gode, venlige øinene sa en at det var godt ment.

Jeg takket og forklarte i få ord hensikten med vårt komme, og også hvad jeg nu visste om de armeniske flyktninger på de forskjellige steder og deres kår. Med biskopen som tolk talte vi en del om Armenia's store muligheter og hvad vi hadde set derav, om det armeniske folks hårde skjebne, og hvad vi mente burde gjøres for flyktningene.

Han tok levende del i alt dette, og mens vi sat der og talte med denne enkle, kloke mann med det rolige blikk, fikk en en forståelse av hvordan den i ham personifiserte kirke har op gjennem tidene vært det mitpunkt, som tross alle ulykker har hollt Armenierne sammen. — Ved avskjeden ønsket han os heil og fremgang i vårt arbeid for Armenia og flyktningene.

Vi så museet. Her er det en interessant samling av gamle stener med kile-inskrifter, funnet på forskjellige steder. De er fra den khaldiske, før-armeniske tid, før 6. årh. f. Kr. Av interesse for os var det at i noen av in-skriftene tales det om anlegg av kanaler, og det viser at allerede i hin tid var det kunstig vanning i disse strøk. — Vi så også mange gamle armeniske mynter med hoder av armeniske konger, flere av dem med betydelige, vakre trekk av den armeniske type, som Tigranes den Store (95—55 f. Kr.) o. fl. Jeg fikk også overrakt museets publikasjoner i mange hefter på armenisk, med gode billeder av kirker, mynter, osv.

Som vanlig var vår tid for knapp, og vi kunde ikke se alt det meget som der er av interesse i denne Armenia'sHRIPSIME-KIRKEN VED ETSJMIADZIN (SS. 161 FF.).ØRKENEN OG DET DYRKETE LANN (S. 148).

DOMKIRKEN I ETSJMIADZIN (SS. 156 FF.).HRIPSIME-KIRKEN

åndelige hovedstad. Vi måtte si farvell og dra hjemover; men vi stanste ved den vakre Hripsime-kirken som ligger ved lanneveien like øst for byen. Her hadde desverre uten vort vidende den kjente biskop Mesrob Ter-Movsessian ventet på os hele dagen, da han hadde fått bud om vårt komme. Han tok venlig imot os ved kirke-døren. En høi vakker mann som så prektig ut i den fotside bispe-talar av dypfiolett fløiel og hette over hodet, et fint intelligent ansikt, med trofast kloke øine og det hvite skjegg i foss nedover brystet. Haner kjent ved sine skrifter om Arme-nia's arkitektur og gamle kirke-bygninger, og særlig om utgravningen av kirken i Zvarthnotz, som han har tatt del i, og som ikke var langt herfra.

Han viste os nu Hrip-sime-kirken, og med en kraftig stemme, som runget unner de høie hvelvinger, forklarte han os på flytende tysk dens historie. Den er viet den hellige jomfru Surb (d. e. Sant) Hripsime, som tillegges megen betydning for kristendommens inføreise i Armenia. Hun var, i siste del av 3. årh., en nonne i Rom av kongelig blod og av vidunderlig skjønhet, men da hun ble efterstrebt av keiseren flyktet hun med priorinnen og mange av nonnene, og efter lange vandringer kom de til slutt hit til Vagharsjapat. Her ble de opdaget, og kong Trdat den Store, biennet av hennes skjønhet, vilde gifte sig med henne; men hun vilde ikke, og det fortelles om

Hripsime-kirken ved Etsjmiadzin (efter Thoramanian).

hvordan den store kjempe, berømt for sin legems-styrke, gang på gang brøtes med henne for å ta henne med makt; men hun overvant ham og kastet ham til jorden. Så flyktet hun og de andre nonner, men de ble inhentet og drept med grusomme pinsler, Hripsime døde på det sted hvor kirken nu står. Kongen som skildres som en ivrig «avgudsdyrker» og forfølger av kristendommen, ble nu som straff slått av en forferdelig sykdom, og han og hans menn ble forvandlet til vilsvin. Det var først da han angret sin forgåelse mot Hripsime og hennes nonner, og da den hellige Gregor, som han tretten år tidligere hadde kastet i en ormehule, ble funnet i live og hentet op igjen, at han ble helbredet av denne, idet han vente sig til den sanne gud. Nu ble han en like ivrig utbreder av kristendommen som han før hadde vært dens forfølger, og han og Gregor bygget mange kirker.

Denne Hripsime-kirken har en særlig utpreget kvadratisk form. Som før nevnt, synes den armeniske kirkes tidlige typiske grunform å ha vært kvadratisk, vel helst lik tidligere hedenske templer. Sådanne templer synes jo også å ha forekommet i Middelhavs-lannene og hos Etruskerne, og kan vel, som av Strzygowski fremhollt, ha hat sin op-rinnelse fra tre-bygninger; men det almindelige armeniske stenhus er gjerne også kvadratisk, og har i sin enkleste form bare ett rum. — Det må erindres at Armenia var det første lann som antok kristendommen som stats-religion, kristenhetens kirke-bygning hadde da enda ikke festnet sig i noen bestemt form, og Armenierne og Georgierne kom efterhånnen til å finne sin egen stil. Over kvadratet hvelvet de en kuppel, som de vel fikk fra Perserne, og for å støtte kuppel-kon-struksjonen ble hver av kvadratets sider buet ut til en apsis eller kornisje, som med sin halvkuppel oventil hvelvet sig in mot den centrale kuppels unnerlag og støttet dette.

På den vis dannes et samlet indre rum, som streber opad mot den høie mitre kuppel-hvelving; og denne armenisk-georgiske kirke med sine enkle massive murer og pilarer uten søiler, har en kompakt, samlet massevirkning, som synes karakteristisk for lannet. Det er de samme trekk som vi ser i denne mektige, enkle natur med de veldige, kompakt opbyggede vulkaner Ararat og Alagöz. Hvor langt denne bygnings-form har vært utviklet allerede i Armenia's og Georgia's hedenske templer, har vi enda ingen midler til å bedømme. Det er denne samme kirkeform som også utviklet sig til den store runne kirken i Zvarthnotz (jfr. ss. 104 ff.).

Det invendige rum i Hripsime-kirken ligner aldeles rummet i kirken på berget ved Mzkhetha (s. 52), med hvilken

den i det hele har påfallende likhet, og samme mål i grun-planen; bare at de fire kvadratiske rum i kirkens fire hjørner er her så meget større som var nødvendig for å gi kirken utvendig en helt rektangulær form. De to kirker synes også å være fra samme tid (7. årh.); den georgiske er kanskje noen år eldre. Takene uten gavler og kuppeltårnet er jo også der enklere og mer primitive i form.

Kirken er i grunplan utvendig 22,8 m. lang øst—vest, vi ser da bort fra portalen som er tilbygget foran vestre ingang i 1653, og klokke-tårnet oppå den i 1790. Invendig er rummet mellem bunnen av apsisene 20,5 m. langt og 16 m. bredt. Kirkens indre kvadrat markert ved hjørnene mellem apsisene, er 9,9 m. langt og 9,4 m. bredt. I disse hjørnene er det tre fjerdedels-cylindere med 2,5 m.'s tvermål og som utvendig oventil er markert ved fire små runne tårn på siden av kuppel-tårnet (se billedet). Dettes kuppel-hvelving har et indre tvermål av 9,4 m. Utvendig er det sekstensidet med 12 vinduer. Den indre høide unner kuppelen er omtrent 23 m. eller temmelig nøiaktig lik kirkens lengde utvendig.

Kirkens vegger er helt nakne uten utsmykning invendig eller utvendig, når untas noen uthugne friser i bue over vinduene og noen enkle ornamenter unner kuppelen. Men det hele indre rum med de fire apsiser og de fire høie cylindriske hjørne-nisjer mellem dem, som alle enner i bærende buer og halvkupler unner det centrale kuppeltårn, får en samlet opadstreben som er av stor virkning. Lyset strømmer vesentlig ned fra kuppel-tårnets vinduer, mens de smale vinduer i de tre apsisers yttervegger gir lite lys. I apsisen mot vest er hoved-ingangen, og intet vindu. Hripsimes grav er i en hvelving unner kirkens østre apsis.

Efter Sebeos, som skrev i slutten av det 7. århundre, skal kirken i sin nuværende form være bygget i 618 av katolikos Komitas; men av Agathangelos, fra det 5. årh., vet vi at det må ha stått en kirke på dette sted tidligere,

og det kan da være tvilsomt hvor meget Komitas har gjort, om han har vesentlig restaurert den gamle kirke, eller bygget en helt ny. Der er også flere andre kirker av denne samme type på forskjellige steder i Armenia og Georgia1. I sine forholl både invendig og utvendig gjør denne kirke et sjeldent helt og samlet intrykk som få andre; og vi kan være overbevist om at en slik moden bygningsform alene kan være opstått efter en lang utvikling.

Samtidig med os var det et ungt nygift par fra Erivan i kirken, og med dem en ung sjelden vakker pike. De

1 Jfr. Strzygowski, a. v., I ss. 84 ff. og 93 f.

var nok på søndags-besøk hos biskopen. Motsetningen mellem denne verdige gamle mann med det bølgende hvite skjegg og denne unge skjønhet, strålende av liv, var et sjeldent syn, livets dype alvor og dets lyse giede.

Full av intrykk fra dette folks svunnene fortid, kjørte vi ved solnedgang igjen veien langs skillet mellem den dyrkede slette og ørkenen, og så mellem havene langs Zanga's dal, tilbake til Erivan.

VÅRT FORSLAG

Vårt arbeid her i Armenia var nu på det nærmeste avsluttet. Så godt det på en slik foreløbig måte lot sig gjøre, hadde vi unnersøkt de planer til opdyrkning av nytt lann som forelå, og vi var istann til å gjøre os op en mening om hvad som her først burde søkes gjennemført. — I de følgende par dager hadde vi flere møter med lan-bruks-kommissæren Ersingian, med regjeringen og med regjerings-komiteen. Vi forklarte den opfatning vi ved våre unnersøkelser var kommet til, og fremla vårt forslag:

Vi hadde funnet at de planer til vanning, drenering, og opdyrkning av det nu unyttede lann, som var forelagt os, sikkerlig alle kunde gjennemføres; og vi mente at de efterhånnen burde bli satt iverk. Men som før fremhollt, mente vi at den største av disse planer, vanningen og opdyrkningen av den såkalte Sardarabad-ørken, hvorved omkring 43,000 dessiatin nytt lann kunde dyrkes op, vilde bli så kostbar, — vi anslog omkostningene i alt til 15 eller 20 millioner gull-rubel, — og ta så vitt lang tid, minst 3 år, at vi ikke kunde anbefale å begynne straks med å søke den gjennemført.

Derimot fant vi at planene for vanning av Kirr-områ-dene, og for drenering og vanning av Kara-su området og Zanga-basar, vilde være langt lettere å virkeliggjøre, og på kortere tid, og vilde ikke være forbunnet med så store utgifter. Vi anbefalte derfor at det først ble tatt sikte på å søke disse planer gjennemført. Vi regnte at på den vis vilde minst 30,000 dessiatin (33,000 hektar) fruktbart lann kunne bli dyrket op, og [at minst 25 000 mennesker (san-synligvis en god del fler) Vilde finne unnerholl der. Hvis vi kunde hjelpe til å få reist de for disse foretagender nødvendige midler, gikk vi ut fra at den armeniske regjering vilde gå med på at minst 15 000 av disse mennesker, som slog sig ned på det nye lann, skulde være armeniske flyktninger som vi kunde bringe fra Europa.

Vi mente det vilde være særlig ønskelig å begynne helst snarest mulig, med dreneringen av de myrlente strekninger som var det letteste arbeid, og som vilde bidra meget til

å minske malarian. Vi foreslog enn videre at de armeniske flyktninger i Europa skulde i videst mulig utstrekning anvennes som anlegs-arbeidere ved disse foretagender; og vi gikk ut fra at på den vis kunde allerede straks ved begynnelsen minst 2 000 flyktninger med familjer finne ansettelse, og snart kanskje det dobbelte antall.

Alt dette var forholsvis enkelt, og heri var den armeniske regjering helt enig. Men så kom det vanskeligste spørsmål: de midler som var nødvendige for planenes gjennemføring. Så vitt vi kunde slutte fra de fremlagte overslag vilde det til drenering av det myrlente lann, bygning av kanaler, og anlegget av det hele overrislings-system, både i Kirr-områdene og i de myrlente områder trenges tilsammen minst 6 millioner gull-rubel; men dertil kom, at for å anbringe flyktningene på det nye lann og hjelpe dem ivei, vilde det trenges en del penger, vi

anslog det til runt 3 millioner rubel. Til sammen får vi på den vis 9 millioner gull-rubel, eller med en runn sum en million pund sterling. — Det kunde tenkes tre veier å reise penger på: ved en internasjonal insamling av private bidrag, eller ved bidrag fra europeiske og amerikanske regjeringer, eller endelig ved lån. — Vi trodde ikke det var utsikt til unner de nuværende økonomiske forholl i Europa å reise en så vitt stor sum som det her gjalt, ved bidrag fra private eller fra regjeringene; det ble da bare muligheten av å reise et lån, som det kunde tenkes på.

Jeg fortalte om vårt arbeid med lånet for anbringelsen av de greske flyktninger i Grekenland, og hvordan det,, tross store vanskeligheter, var bragt istann ved anbefaling og støtte av Folkenes Forbunn. Jeg mente at også i dette tilfelle, hvor det gjalt et lignende lån for Armenia og for anbringelsen av de armeniske flyktninger, vilde det være av avgjørende betydning om det kunde skje på lignende vis. Men vi sto her over for den ekstra vanskelighet at soviet-regjeringene ingen forbinnelse vilde ha med Folkenes Forbunn; og vi kunde selvfølgelig ikke stille noe slikt forslag til Forbunnet mot disse regjeringers ønske. Om hvad utsikt det forøvrig kunde være til å reise et slikt lån, var det vanskelig å uttale sig, det vilde komme til vesentlig å avhenge av den sikkerhet som det kunde stilles for lånets tilbakebetaling.

Den armeniske regjering erklærte at den var helt enig med os i at reisningen av et lån vilde være den sikreste løsning, og regjeringen var villig til å ta et lån av den art vi hadde antydet, hvis det kunde fås på rimelig betingelser, og fristen for amortisasjon ikke sattes for kort; den måtte ialfail ikke være kortere enn ti år, hvilket vi fant meget166

rimelig. Lånet skulde utelukkende anvennes til de ovenfor nevnte formål. Hvad den vanskelighet angikk at det eventuelt måtte reises gjennem Folkenes Forbunn, så trodde ikke regjeringen at dette vilde stille sig hindrende i veien, og den vilde henvenne sig til regjeringen i Moskva om det. — Hvad sikkerheten angikk mente regjeringen at verdien av det lann som efter planene skulde bli dyrket op, vilde langt opveie lånets størrelse; og avkastningen av dette lann vilde være mer enn tilstrekkelig til å tilbakebetale lånet på forholsvis kort tid; og regjeringen var villig til å gå med på at alle skatter og avgifter, som ble betalt av nybyggerne på det nye lann, skulde gå til betaling av renter og avdrag av lånet, om ønskelig så lenge intil dette var dekket. Men desuten var den armeniske regjering og ståt villig til å garantere for lånets riktige tilbakebetaling, og hvis det viste sig ønskelig vilde vistnok også Soviet-regjeringen i Moskva gi sin garanti, og gi sikkerhet i den russiske statsbank.

Den armeniske regjering var også villig til å gi de flyktninger, som i forbinnelse med disse planer ble ført til Armenia, følgende lettelser: deres eiendeler skulde være fritatt for toll, de skulde ha fri jernbane-transport fra soviet-republikkenes grenser, sit lann skulde de få fritt (d. e. med untagelse av avgiftene til å betale lånet), de skulde i ett eller to år efter de var bosatt på det nye lann. være fritatt for sådan militær-tjeneste som vilde skade deres dyrkning av lannet.

Der var således full enighet mellem den armeniske regjering og os om planene og hvad som det kunde være ønskelig å opnå.

Hvis vi regner at avkastningen vil gjennemgående svare omtrent til hvad som eksempelvis er beregnet for Kirr-områdene, og som er lavt ansatt, finner vi at den samlede årlige avkastning av de områder som foreslås vannet og dyrket op, må ialfall kunne ventes å bli følgende:

Avlingens art Dyrkec i dessiatin område i hektar Avling i kilo på hektar Hele årsav-ling i kilo Salgspris rubel for kilo Bruttoverdi av årsav-ling i rubel Vinter-hvete . 9 000 9 900 1 340 13 266 000 0,17 2 227 500 Vår-hvete . . 3 000 3 300 1 340 4 422 000 0,09 405 000 Bomull . . . 11 200 12 320 1 040 12 813 000 0,31 3 920 000 Grønsaker . . 1 500 1 650 17 870 29 403 000 0,05 1 440 000 Frukt-haver . 680 748 9 680 7 240 000 0,18 1 326 000 Vin-haver . . 1 620 1 782 5 210 9 300 000 0,15 1 417 500 Alfalfa . . . 3 000 3 300 5 960 19 670 000 0,12 2 400 000 Tilsammen 30 000 33 000 j 13 136 000VÅRT FORSLAG

Efter de overslag som her er gjort, skulde altså bruttoverdien av det årlige utbytte for hver dessiatin opdyrket lann bli gjennemsnitlig omtrent 440 rubel (400 rubel for hektar), hvilket ikke er høit regnet. Setter vi utgiftene til arbeid på jorden, redskap, trekdyr osv. — deri også medregnet jordbrukerens og hans familjes arbeid — til omtrent halvparten av brutto-utbyttet, så blir netto-intekten av hver dessiatin 220 rubel. Regner vi envidere en dessiatin lann for hvert individ, og en gjennemsnits-familje på fem, så blir altså brutto-utbyttet for en slik familje 2 200 rubel (eller omkring 4 300 kroner) og nettoutbyttet efter at familjens eget arbeid er betalt blir 1 100 rubel. En almindelig dagarbeider kan i Armenia vanskelig tjene mer enn 300 rubel brutto om året. Det vil således forstås at jordbrukerne på det nye lann lett vil kunne betale som vederlag for vanningen 20 prosent av brutto-utbyttet intil lånet er betalt, og det vil være mer enn tilstrekkelig til å dekke dette, selv om vi, for å være helt på den sikre side, forhøier det fra de først foreslåtte ni millioner rubel, eller en million punn sterling, til halvannen million punn sterling.

Det er vistnok så at det vil ta fem eller seks år før det nydyrkete lann kan gi sit fulle utbytte. De to første år vil gå med til bygning av kanaler m. m.; men så snart vannet kommer er det bare å pløie og så, og allerede tredje år vil lannet kunne ventes å gi et brutto-utbytte på over 8 millioner rubel, fjerde år på over 10 millioner, femte år på 12 millioner, og så sjette og følgende år over 13 millioner rubel.

Av dette fremgår det, at den hele plan vil bli meget lønnende, og at avkastningen av det ny dyrkede lann vil med lethet kunne dekke lånet på femten år som vi har foreslått.

Det var åbenbart, at hvis vi kunde opnå midler til å få disse foretagender satt igang snarest, så vilde det bli mulig å overføre til Armenia et stort antall flyktninger, som gikk mer og mindre ledige i Grekenland og Konstantinopel, og sette dem i produktivt arbeid ved dreneringen og ved bygningen av kanalene. Kunde så meget som 4 000 flyktninger anbringes på den vis, vilde de med familjer utgjøre en stor del av dem som det var særlig ønskelig å få flyttet.

Det er også åbenbart at opdyrkningen med moderne metoder av dette nye lann i Armenia, som i betraktelig grad vil øke dets overrislete område, vil være av stor betydning for lannets utvikling; det vil gi en vektig opmuntring, skape ny virksomhet og foretagsomhet; det vil være begynnelsen til videre opdyrkning, det vil hjelpe til å skape ny industri som igjen vil gi nye folk arbeid, og det168

vil bli et viktig skritt fremover til opbygningen av det nasjonale hjem («national horne») som de vestlige stormakter gang efter gang har lovt det armeniske folk, og i virkeligheten har forpliktet sig til å gi det. Her kunde en kanskje ved utvikling av dette fruktbare lann endelig engang skaffe dette utrolig mishandlete folk en noenlunde trygg tilværelse og unner gunstige forholl. Vi mente derfor å ha all grunn til å tro at stormaktenes regjeringer vilde være glad ved å kunne slutte sig til denne plan og derved uten nevneværdige ofre infri ialfall noen av sine forpliktelser mot Armenierne.

DE SISTE DAGER I ERIVAN

Enda hadde vi ikke set arbeidet med den nye elektriske kraft-stasjon som netop yar unner bygning i Zanga-dalen, nord-vest for Erivan. Om formiddagen (30. juni) reiste vi ditut i biler. Arbeiderne hollt på å reise murene. Vi gikk lengere op i dalen og så den nye kanal som førte vannet, og som alt var ferdig, og vi så også vann-intaket. Kanalen var et vakkert stykke ingeniør-arbeid, og det hele an-legg gjorde et meget solid og godt intrykk. — Det var eiendommelig å se all den grus og sann som trengtes til beton-støpningen ved opførelsen av stasjonens bygninger, bli kløvet i sekker på esler langt oppe fra dalen; det var fremtid og oldtid som møttes langs denne kløv-veien. Nær sann-taket oppe i dalen, hvorfra gruset og sannen ble hentet, tok vi en hvil ved et forfriskende, kjølig opkomme, som rente ut av fjellet unner noen store, skyggefulle trær. Da kom noen av folkene med hennene og luene fulle av aprikoser og morbær, som de hadde plukket oppe i skråningen like over os, og vi hadde et herlig måltid.

Da vi kjørte tilbake gjennem gatene i Erivan, ble det med ett stanset utenfor et fabrikk-lignende anlegg. Vi ble

ført in i et stort gårds-rum og ble mottatt og hilst velkommen av en stor elskverdig mann, som åbenbart var anleggets bestyrer. Han førte os ned noen brede trapper til svære kjeller-rum. Dette var regjeringens fabrikk «Ararat», hvor det blir laget vin og konjakk, og nu skulde vi gjøres bekjent med hvad de der kunde levere. Produksjonen i siste år (1924) var 30 000 hektoliter vin og 7 400 brennevin, som utføres til hele Rusland og den Nære Orient. Så snart det gikk op for mig hvad som her skulde foregå, var jeg straks klar over at det lett kunde bli et farlig be-kentskap, hvis en ikke var forsiktig.

Først kom vi in i noen rum med mektige fater, det var konjakk; og vi ble budt. Jeg var forsiktig, bare nippet så

det netop ble en smak, jo den var virkelig fortreffelig. Så kom de med en bedre kvalitet; jo, den var enda bedre; men så kom det noe ekstra, gammel konjakk, den var det vanskelig bare å netop nippe til. — Videre gikk det gjennem mange svære kjellerrum, hvor vinen gjærte, og hvor den ble lagret; og vi så de veldige fatene. — Så var det en mangfoldighet av prøver av de forskjellige armeniske viner, hvite og røde. Alle var de gode; men det var noen, særlig en gammel rødvin, som var så fortreffelig at det sandelig ikke var lett bare å nippe til glasset. Og der ble ut-bragt skåler for os, og der ble svart igjen. — Så kom det sherry, som var utmerket; så en madeira, enda bedre, og så en portvin, som var om mulig bedre enda; det synes som disse rike druene her er særlig skikket for slike viner. Men så til slutt kom det en muskatt — det forekom mig, at jeg aldrig hadde drukket lifligere vin. Av den ble det ikke bare med å nippe. — Det var underlig å komme fra denne kjølige kjelleren med dens rike skatter op i dagens virkelighet igjen unner den stekende middags-solen.

Om kveilen ga regjeringen en vakker fest for os i Sir-dar-haven på den ånnen side Zanga's kløft overfor festningen i Erivan. Denne haven tilhørte oprindelig den persiske sirdar, som unner Persia's herredømme før 1828 var statholler eller guvernør over denne provins, og som bodde i festningen (jfr. s. 113). Det var en herlig have; Perserne er jo netop fremragende i have-dyrkning og kunstig vanning. Siden Russernes erobring var denne som andre haver gått over i privat eie, og da soviet-revolusjonen kom, ble haven tatt av regjeringen og slått sammen med nabo-haven til et stort offentlig anlegg, drevet for regjeringens regning. Festen ble nu hollt i det hus som hadde tilhørt eieren. Han var en armenisk rikmann som med sin familje tidligere hadde tilbragt vintrene i Odessa, og somrene og høsten her i dette hus i disse herlige omgivelser. Ved revolusjonen mistet han alt; men han orket ikke forlate sine trær og blomster; og nu levde han året runt i to værelser i kjelleren i sit tidligere hus, og arbeidet som gartner i sin tidligere have. Han var også med ved festen, og jeg talte med ham; men det syntes ikke som at noen aktet på at han var husets og havens tidligere eier, han gikk der som en av de andre unnerordnede.

Neste kvell (onsdag 1. juli) var det avskjedsfest. Først konsert, hvor det ble spillt kvartett i g-moll av Grieg, og derefter flere komposisjoner av den armeniske komponist Ailex Spenderian. Det var variasjoner over armeniske

folke-sanger, utført av strykere og komponisten selv ved flygelet, så en «Solo armeniaen» utført av en fortreffelig cellist Aivasian og komponisten ved flygelet. Til sist kom preludium og dans til et dikt av Saiat-Noda (1714—1794) også komponert av Spenderian og utført av to violiner og ham selv ved flygelet. Musikken var meget tiltalende og ble godt utført. Det ble mig sagt at Grieg var særlig høit skattet i Armenia, og at man fant et visst slektskap mellem hans musikk og den armeniske. Jeg kunde forstå litt av det, da jeg hørte disse komposisjoner. — Derefter ble det opført flere folke-danser, av en flokk menn, som med sin faste rytme og grasiøse spenstighet henrev alle. Disse fyrige kaukasiske danser gir intrykk av kraft i dette folk.

Så var det stor supé med «komiteen for hjelp til Armenia,» universitetets professorer, kunstnere, og mange flere. Der var mange og begeistrede taler, der var meget og god musikk av et armenisk orkester, der var armeniske sanger av en ung talentfull dame og av en sympatisk baryton. Det var eiendommelig klagende sanger, for en del

gamle folke-sanger, som syntes å ha noen likhet med de persiske. En av dem var om en armenisk konge som trengte seierrik in i Georgia og satte over elven Kura; men på den ånnen bredd møtte han en ung pike hvis bror han hadde drept i kampen. Hun stanste hans hest og sa: «Du overvant min bror med dit sverd, men jeg vil overvinne dig med mine øine.» Og de mørke øine var sterkere enn hans sverd; hun fulgte ham til Armenia som hans dronning.

Lederen av den mans-trupp som optråtte ved koncerten danste med spenstig kraft en solodans, som hadde en viss likhet med de skotske. Men til slutt danste visepresidentens vakre frue den nasjonale dans som en forlokkende prinsesse i eventyret — disse bevegelser grasiøse som et rådyrs, disse løftede armer med de myke bøininger, disse vuggende hofter, disse faste, velskapte ben med den sikre rytmiske takt, rappe som de ikke var nær gulvet — det var en Østerlannets drøm. — Det ble sent før vi i det eventyraktige måneskinn kom tilbake til vårt hotell. —

Det var vanskelig å komme bort fra tanken på hvilke blodige redsier dette folk, ja nesten hver en av disse mennesker, hadde gjennemlevet for få år siden. Men tonene fra Armenia's folke-sanger klang lenge igjen i sjelen. — Jeg måtte grunne over min venn Kurgenians ord. Da en av disse sangene var blit sunget den kveilen, sa han: «Tror De ikke at et folk hvis sjel toner ut i slike sanger og slik musikk, at det kan ikke dø ?» — Jeg måtte gi ham rett.FARVELL TIL ERIVAN

Neste kvell rullet toget avsted over sletten. Erivan, Zanga-dalen. de skjønne havene svant bak os. Der i syd lå Ararat helt klar i sin veldige høide; den brede sne-kuppelen lyste i den synkende solen. Det var det første mektige syn over alt lann da vi kom — det siste i kveilen nu vi drog bort. Og til avskjed hadde den veldige tatt sky-hetten av sig.

Mens solen sank i flammende rødt bak det bølgende lann, nærmet vi os Sardarabad. Mørket fait på, men månen lyste fra stjerne-hvelvet, og i dens sølverskinn for vi frem gjennem fruktbare marker og gjennem ørken. Høidene opefter skimtedes i svinnende omriss. Noen hvite måneskyer svevde der ute i det store rum høit over fjell-linjene. Forbi drog et ustanselig tog av skiftende billeder fra henfarne tiders folke-skjebner på disse samme sletter unner Ararat og Alagøz. —

Så megen kamp, så megen nød, så megen endeløs lidelse og elendighet om og om igjen — og så lite av seier. — Lidelse ja, gjennem den skal jo menneskene lutres, de som er sterke nokk. — Men fins det da noe folk på hele jordens krets som har lidt som dette, og som allikevel ikke er gått til grunne — og til hvad hensikt? For til slutt å bli forlatt, forrådt av dem som har gitt de dyre og hellige løfter i retferdighetens høie navn?

— I politikkere, I statsmenn om I enda kunde la de høie ord i fred, og ikke berøve menneskene den siste tro på at det fins noe i folkenes historie som tross alt er hellig. — Men månen smiler fredelig overbærende in gjennem vinduet: Du arme menneskebarn, hvor fins retferdigheten?X. TREKK AV ARMENIA'S HISTORIE

«Slægter paa Slægt i lange, mørke Bølger Rulle over Jord, Rulle og forgaa, Medens langsomt Tiden dør. ------å,

Hvortil disse Baal av Kval og Smærte....»

J. P. Jacobsen.

Fremstillinger av Armenia's historie vil finnes i H. F. B. Lynch: Armenia vol. I og II, London 1901; «Armenia» i British Encyclopædia, 11. utg. 1910; J. de Morgan: Histoire du peuple Arménien, Paris 1919, Åge Meyer Benedictsen: Armenien, Kjøbenhavn 1925. Se også Haik Johannissian: Das literarische Porträt der Armenier, Inaug.-Diss. Leipzig 1912; Joseph Burt: The People of Ararat, London 1926; H. F. Helmolt: Weltgeschichte bd. V; H. Zimmerer: Armenien 1905, og bd. III, H. Winkler: Armenien 1901.

Oplysninger om Armenia's historie før Armenierne vil finnes i Lynch : Armenia vol. II 1901, og særlig i C. F. Lehmann-Haupi: Armenien Einst und Jetzt, bd. I 1910, bd. II I. del 1926, og mest i bd. II 2. del enda ikke utkommet. Se også samme forfatter i E. G. Klauber und C. F. Lehmann-Haupt: Geschichte des alten Orients, 3.

Aufi. 1925, i L. M. Hartmann: Weltgeschichte bd. I.

Kilder for Armeniernes tidlige historie er Agathangelos (mest om kristendommens innføring) kanskje skrevet omkr. 452—456 e. Kr. men deler derav tidligere, Faustus fra Byzans, skrev omkr. 395—416 e. Kr. Moses fra Khorene, skrev i det 5. eller 6. årh. (noen mener enda senere), Elise, skrev i siste del av 5. årh. Lazar fra Pharbi, skrev 505—510, Sebeos i 7. årh., o. fl.

For de seneste tiders historie se særlig A. N. Mandelstam: La Société des Nations et les Puissances devant le Probléme Armenien, Paris 1925. Johannes Lepsius: Deutschland und Armenien, 1914—1918. Samlung diplomatischer Aktenstücke, Potsdam 1919.

Om Armeniernes bygnings-kunst se J. Strzygowski: Die Baukunst der Armenier und Europa, bd. I og II, Wien 1918.

ARKEOLOGISK-HISTORISKE MEDDELELSER OM DE TIDLIGSTE FOLK I ARMENIA

Det eldste kjente vidnesbyrd om mennesker i Armenia er et skelett som med et flinte-redskap ble funnet i 6 meters dybde i Zanga-dalen da kraft-stasjonen ble bygget

i 1925 (jfr. s. 168).[1] Prof. A. Kalantar[2] i Erivan mener det stammer fra øvre palæolitisk tid og tilhører samme utpreget langskallete rase, av Aurignac-typen, som er funnet i Brünn (og Galli-Gill). — En stor mengde kultur-levninger fra mange årtusen senere, fra den yngre stenalder (mega-litiske), har de armeniske oldtids-forskere funnet i vulkanen Alagöz's område (i 1924)[3] og i Novo Bajazet's område nær Göktsja-sjøen (særlig i 1926); der er funnet stenhus, festninger, huler, graver. De stammer fra et utpreget langskallet folk som levde i disse strøk i den senere del av sten-alderen (siden 3000 f. Kr.), sansynligvis også før, og gjennem bronse-alderen, muligens til mitten av det 2. årtusen f. Kr. Denne langskallete rase hadde allerede i sten-alderen en forholsvis høi kultur med et vel utviklet vannings-system, og en vidt utbredt vann-tilbedelse med merkelige former av «Visjap», en fiskelignende kjempe som fremstillte vann-guden. De hadde også optegnelser i en hieroglyff-skrift av en hittil helt ukjent type, som det i den siste tid er lykkes de armeniske forskere å tyde.[4]

I bronse-alderen hadde det langskallete folk i Armenia en høit utviklet og som det synes egen metall-kultur, og det er bare de i de sydlige grensestrøk funnene gjenstan-ner som viser påvirkning fra Mesopotamia.

Babylonierne kalte fjell-lannet i nord, på østsiden av Tigris's øvre løp, Gutium, hvis folk allerede før 2500 f. Kr. må ha vært forenet til et kongerike, idet det er opbevart en inskrift av en av deres konger fra den tid.[5] I dette fjell-lann i nord var det også at Babylonierne lot sin Noah, Atarkhasis (eller Xisuthros hos Berossos), stranne med sin ark i et lann kalt Nizir, mens Jøderne i sin utgave av samme sagn, i 1. Mosebok, lar Arken stranne på Ararat.[6]

1 Hvad nedenfor er oplyst om de seneste arkeologiske unnersøkelser, med viktige opdagelser angående Armenia's sten- og bronse-alder, skyller jeg vesentlig skriftlige fremstillinger som min venn dr. J. Bedelian, professor ved universitetet i Erivan, har samlet og sennt mig fra sine kolleger: dr. S. Ter-Hakobian, bibliotekar i Videnskaps-Instituttet i Etsjmiadzin, E. Lalajan, direktør for Armenia's stats-museum i Erivan, A. Kalantar, professor i arkeologi ved universitetet i Erivan. Jeg ber de herrer her-igjennem å motta min hjertelige takk for den verdifulle hjelp.

2 Prof. Wischneffski i Leningrad har gjort målinger av skelettet. Hans og Kalantar's beskrivelse av funnet vil snart komme ut.

3 Jfr. A. Kalantar: «Stenalderen i Armenia» i tidsskriftet «Nork», nr. 5 og 6, som snart vil komme ut i engelsk oversettelse.

4 Ifølge skriftlig meddelelse fra prof. A. Kalantar.

5 Jfr. H. Winckler i Helmolt: Weltgeschichte, bd. III ss. 11, 126 f. 1901.

6 Om den babyloniske syndflod se E. Suess: Antlitz der Erde, bd. 1 ss. 29 ff. 1885. Se også Klauber og Lehmann-Haupt: Geschichte des alten Orients, s. 86.174

X. TREKK AV ARMENIA'S HISTORIE

Guteerne erobret Babylonia og behersket det med 21 konger i 124 år (omkr. 2447—2323).1 Gutium kan ha ligget i og ved den sydøstlige del av det senere Urartu og Armenia.

Det er mer enn tusen år efter den tid at vi i assyriske inskrifter hører om strøkene kanskje til dels litt lengere nord, vest for Urmia-sjøen og omkring Van-sjøen og lengere vestover; de var da bebodd av iVai'ri-folkene, mot hvem Assyrer-kongen Salmanassar l og hans søn Tukulti-Nimurta I førte krig ved begynnelsen av det 13. årh. f. Kr. Tiglat-Pileser I, omkr. 1110 f. Kr., slog Nairi-kongenes forente hærer på sletten ved Manazkert nord for Van-sjøen.2 — I de følgende århundrer må enten en av N airi-kongene ha befestet sit herredømme over de andre, eller også er et nytt erobrer-folk invandret, helst vestfra; for i en inskrift av Assyrer-kongen Assur-nasir-pal (885—860 f. Kr.) nevnes for første gang Urartu (= Bibelens Ararat) som et rike i dette strøk nær Van-sjøen. Dette rike vokste snart i makt og strakte sig efterhånnen over de samme strøk som det senere Armenia. I flere assyriske inskrifter fortelles det at Salmanassar III (860—825 f. Kr.) førte krig med kong Aram av Urartu.

I de mange opbevarte inskrifter fra Urartu-folket kaller dette sig selv Khalder (Khaldini)3 og avleder navnet fra sin gud Khaldis, lik Assyrerne fra guden Assur. Hele lannet var Khaldia, d. e. gudens lann, og hovedstaden Khaldina, d. e. gudens by. De hadde en merkelig gjennemført theokratisk forfatning. Tusjpa (assyrisk Tu-ruspa), det senere Van ved Van-sjøen, ble rikets hovedstad, kanskje grunlagt omkring 830; og på den isolerte berg-kollen over sletten ved byen bygget kong Sardur I (II) en borg. I bergets bratte vegger lot han og senere konger inhugge lange inskrifter med omtale av sig selv og sine bedrifter. Mange inskrifter av forskjellige konger er også funnet på andre steder i riket. Sardur (II) kaller sig fremdeles «konge av Nairi» i en inskrift på assyrisk; så kaller også hans efterfølger Ispuinis sig i én inskrift (på khaldisk) mens han i en annen kalles «konge av Biaina» som var navnet på lannet, senere forvansket til «Van». De følgende khaldiske konger kaller sig bare konger av Biaina.

Inskriftene er skrevet med assyrisk kile-skrift. De tidligste — av kong Sardur — er på assyrisk sprog, mens de

1 Jfr. Klauber og Lehmann-Haupt: Geschichte des alten Orients. 3. Utg. s. 92, i L. M. Hartmann: Weltgeschichte, bd. I, 1. del, 1925.

2 Lehmann-Haupt: Armenien Einst und Jetzt, bd. II s. 13, 1910; bd. II ss. 115 ff., 595.

3 Dette navn må ikke blannes sammen med navnet på det semitiske folk Khaldæerne i Babylonia, med hvem dette folk ingen forbinnelse hadde.KHALDERNE

175

senere er på khaldisk, og et par på begge sprog. Bet khaldiske sprog, som fremdeles er lite kjent, men som det i de senere årtier er lykkes å tyde for en del,1 var ikke arisk og ikke semitisk; det var beslektet med Mitannernes2 sprog. Lik disse siste kan Khalderne og kanskje også Protokhe-titerne ha tilhørt Subarernes gruppe, og er kommet fra Lille-Asia (Kappadokia). Det synes som om Mitannerne kan ha grunlagt det asyriske rike, ialfall bærer de første kjente asyriske herskere mitanniske navn.3 Som før nevnt (s. 60) har muligens det khaldiske sprog hat enkelte trekk som lignet georgisk Lehmann-Haupt anser det for mulig at i khaldernes herskende klasse har det vært en indoeuropeisk tilblanning.

Kongene i Biania ble mektige, og truet en stunn endog med å ta fra Assyria «verdens-herredømmet»; de assyriske konger måtte opby stor kraft for å verge sig. En av Khaldernes merkeligste konger var Menuas; han utstrakte sit herredømme også nordover, og erobret en stor del av Araks-dalen nord for Ararat-fjellene, og efter at småkongene i denne fruktbare dal var fordrevet, grunla sønnen Argistis J, i første del av det 8. årh. f. Kr., byen Armavir ved den nuværende lansby Tapa Divi på sletten nord for Araks (jfr. s. 99). Sønnen Sardur II (III) forstørret byen og øket dens makt; det må helst ha vært ved å utvide og forbedre vannings-systemet, og bygge

større kanaler fra Araks.

Khalderne var mestre i vann-bygning og kunstig vanning, som de vel kan ha fått helt fra de tidligere langskal-lete folk. De demmet op sjøer, regulerte elvenes vannføring, og ledet vannet i kanaler utover slettene til overrisling av korn-marker og vinhaver, og på den vis dyrket de lannet op. Mange av deres anlegg brukes enda, og danner betingelsen for folkenes tilværelse. Kong Menuas bygget en stor kanal, 70 km. lang, og førte med den vannet fra en fjell-bekk til sletten ved Van som ble overrislet, og hvor det ble anlagt en blomstrende haveby. Kanalen blir nu merkelig nok kalt Sjamyram-su (Semiramis's elv) og er fremdeles, efter mer enn 2730 års forløp en livsbetingelse for befolkningen i dette fruktbare strøk. Kong Rusas I

1 Som dem der har vesentlig fortjeneste av tydningen må nevnes: Stanislaus Guyard, prof. A. H. Sayce i Oxford, prof. D. H. Müller, dr. Valdemar Belck og prof. C. F. Lehmann-Haupt. De to siste har ved sine viktige funn mer enn fordoblet antallet av kjente khaldiske inskrifter.

2 Man har villet forklare navnet Mitanni av georgisk: mt'a + suffiks ani, d. e. fjell-folk. Jfr O. G. v. Wesendonk: Ober georgisches Heiden-tum, Leipzig 1924, s. 34.

s Jfr. Lehmann-Haupt i L. M. Hartmann: Weltgeschichte bd. I, 1. del ss. 104, 145.176

dyrket op en annen del av Van-sletten ved å demme op en kunstig sjø og lede vannet i en kanal derfra utover; også dette anlegg er der fremdeles, og der er mange andre. Khalderne bygget også veier og broer, og var desuten dyktige bygmestre og særlig fremragende arbeidere i sten; de hadde stor ferdighet i fremstilling av metaller og jern, og var dyktige metall-arbeidere og smeder. De var muligens samme folk som de senere Khalyber,1 som kom til å spille en fremtredende rolle i oldtiden ved sin dyktighet i å bearbeide jernet, og fra hvem Grekerne fikk osit navn på stål.

Å dømme fra utbredningen av de khaldiske kongers inskrifter runt om i lannet, har deres rike strakt sig fra lannene omkring Van-sjøen mot nordøst til Göktsja-sjøen, mot nordvest til Erzerum mot vest over Musj-sletten og Taron-dalen til Eufrat nær Malatia, mot sydvest og syd in i Syria, og mot sydøst til lannet syd for Urmia-sjøen. Det er samme lann-strekninger som senere utgjorde det armeniske rike.

I slutten av det 8. årh. f. Kr. ble Urartu utsatt for farlige angrep av de indo-europeiske Kimmerier, som var kommet gjennem Kaukasus fra nord, og ble en fare også for Assyria. Omkring 670 f. Kr. ble Kimmerierne trengt vestover in i Lille-Asia av sine østlige indo-europeiske (iranske) naboer Asjkuza-folket (Skyther) som var kommet sydover østenom Kaukasus langs det Kaspiske Hav. Men så ble Urartu angrepet av Asjkuza- og andre folk, intil det khaldiske herredømme i Van ble knekket av de indo-europeiske Meder unner Kyaxares, og konge-borgen på berget Toprak-kaleh ved Van ble helt ødelagt og brent, san-synligvis før 585 f. Kr., og den siste khaldiske konge, Rusas III, kan da ha satt livet til.2 Omkring 612 f. Kr. hadde Mederne, Skytherne og Babylonierne ødelagt Ninive.

Første gang vi hører Armenia (Armina) nevne som navn på lannet, er i Perser-kongen Dareios Hystaspis's inskrift på berg-veggen ved Behistun (eller Bisutun) fra omkring 521 f. Kr. Den er affattet på tre sprog (gammelpersisk, elamitisk-anzanisk og nybabylonisk) og forteller bl. a. om unnertrykkelsen av oprørerne i Urartu; men dette assyriske navn er gjengitt med: Armaniya, Armina og Harminiuara. At dette navn med ett dukker op, og fra nu av blir alene benyttet om lann og folk, tyder på at i tiden siden Urartu

1 Khalyberne ble overvunnet i Lille-Armenia av Zariadres (efter 189 f. Kr. Jfr. Strabo XI, 14, 5) og ble fordrevet til kysten av Sorte-havet vest for Trapezunt, hvor de var på Strabo's tid.

2 Lehmann-Haupt: Armenia Einst und Yetzt, bd. II, ss. 462 f., 685 f.FORSTANDEREN FOR GUTTENES SOMMER-LEIR (S. 130). EN KARAKTERISTISK ARMENISK ANSIKTS-TYPE (jFR S. 179).

PIKER SOM SPINNER PÅ HÅNN-TEN VED ALAGØZ STASJON (s. 117 F.).NEDSTIGNINGEN MOT SKOG-DALEN PÅ NORDSIDEN AV BEZOB DAL-RYG G EN (S 134).

og Khaldia (Biaina) ble sist omtalt i de assyriske og khal-diske inskrifter, må et nytt folk Armenierne være invandret og har tatt lannet i besiddelse i det 6. årh. f. Kr. Omkring otti år senere bruker Herodot (484—424 f. Kr.) navnet Armenia om lannet nordenfor Assyria, og sier at Eufrat danner grensen mellem Kilikia og Armenia, og dette lann strekker sig 15 dagsreiser (stasjoner) eller 56Vs parasanger østover, åbenbart til strøket nær Urmia-sjøen.1 Armenierne må altså ha vært bosatt i hele dette strøk før hans tid.

Herodot sier at Armenierne nedstammet fra Phrygerne, og disse var kommet fra Europa, hvor de «ble kalt Bryger så lenge de bodde ved siden av Makedonierne.»2 De «har den største rikdom på fe og på frukt av alle som jeg kjenner» og Armenierne «har likeledes en rikdom på fé.» Dette stemmer merkelig godt med hvad vi må anta. Det gamle armeniske sprog har vært indo-europeisk og har stått den mitre vestlige (slavisk-lettiske) gruppe nærmest. Phryger-nes sprog var også indo-europeisk, beslektet med thrakisk. Begge folk har for en stor del levd av fedrift. De har sansynligvis tidligere bodd i Balkan-lannene, og har så med sine drifter efterhånnen satt over stredene, kanskje særlig Bosporos (okse-fergestedet ?) til Lille-Asia, kanskje mest i slutten av det 3. og begynnelsen av det 2 årtusen f. Kr. Det er på denne tid omkr. 1900 at Troia som dengang, gjennem det 3. årtusen f. Kr., hadde en langskallet befolkning, ble tatt av et kortskallet indo-europeisk folk, kanskje Phryger, og det er mulig at ialfall noen av de Troer som Grekerne senere kjempet mot i Iliaden var av dette folk. Paris og Priamos kan være phrygiske navn. Disse indo-europeiske folk som trengte in i Lille-Asia har hat hester og vogner som ga dem stor overlegenhet i kampen.

Efter denne tid finner vi et mektig folk Khetiterne i Kappadokia, som også hadde hester, og som grunla et stort rike. De trengte frem til Syria og helt til Babylon, som ble in-tatt og herjet omkring 1926 (eller kanskje 1750) f. Kr. Deres sprog hadde en sterk tilblanning av indo-europeisk, og den herskende klasse kan for en stor del ha vært kortskallete Indo-Europeer. — På samme tid, fra slutten av det 3. årtusen f. Kr., har også nye folkestammer, sansynligvis mest kortskallete indo-europeiske, brutt in i Thessalia og i Gre-kenland.8 Alt tyder på at det var uro på Balkan-halvøen, kraftige barbar-folk har trengt på fra nord, og det var noen av disse folk som innførte det indo-europeiske sprog

1 Jfr. Herodot: I, 194; V, 52.

2 Herodot: VII, 73; V. 49.

3 Jfr. Emil Smith: Hellas før Homer, Oslo 1926, ss. 175 ff.

i Grekenland. — Det synes først å ha vært i det 14. årh. f. Kr. at et eller flere kortskallete folk i mengde satte over til Kreta, vel mest fra Syd-Grekenland. Som senere antatt kan det også ha vært omkring denne tid, eller litt før, at kortskallete folk har fortrengt de eldre langskaller i Armenia. Det kan ha vært noe senere at Armenierne slog sig ned i Kappadokia, muligens på restene av det khetitiske rike, og ved siden av Phrygerne, sammen med hvem de kan ha fortrengt Mosjerne (jfr. s. 58).

Hvor navnet Armenia stammer fra er ukjent; men fra de strøk hvor Armenierne tidligere kan ha ophollt sig, kjenner vi flere steder som het Armenion eller Arminion. Strabo (XI, 4, 8 og 14, 12) nevner byen Armenion ved Boi-beis-sjøen i Thessalia. Iliaden (II, 2, 734) har et Ormenion i Thessalia som Strabo (IX, 5, 18) også kaller Orminion. I Bithynia i Lille-Asia var det et fjell kalt «Orminion oros», ved Sinope var havnen «Armene», ved Halys's (nu Kizil Irmak's) kilder, i det nuværende Sivas-område, var det et fjell «Armenion oros». I en inskrift nevner Khalder-kongen Menuas i forbinnelse med sine felt-tog mot vest stedsnavnet Ur-me-ni (-u-hi-ni) som svarer til gresk Orminion; og sønnen Argistis nevner «byen(?) Urmånh.1 Det ser således ut til at alt ved begynnelsen av det 8. årh. f. Kr. har Armeniere bodd i fjell-traktene ved Halys's kilder vest for Urartu (Khaldia)

eller det senere Stor-Armenia. — Efter hvert som Khaldernes makt ble svekket ved angrep av de indo-europeiske stammer fra nord og øst har så Armenierne, kanskje sammen med rester av de beslektede Trerer (fra Thrakia) og Kimmerier, vandret in i Khaldernes lann og har delvis fortrengt disse, som trakk sig op i fjellene, delvis blannet sig med dem, mens de innførte sit eget sprog. Da Xenophon drog gjennem Armenia med de «Ti tusen» (401 f. Kr.) var det enda krigerske stammer av Khalder, av ham feilaktig kalt Khaldæer (XaAbaioi), i fjell-traktene på grensen av Armenia.2 Han skildrer dem som uavhengige og stridbare, og åbenbart mer krigerske enn Armenierne. Sansynligvis har rester av dem hollt sig lenge i forskjellige grensestrøk.3

Da Armenierne kom til Urartu kan de vesentlig ha vært fe-folk (jfr. s. 177), mens Khalderne var jord- og havedyrkere med en høi vannings-kultur. Armeniernes fremtidige kultur er vel så blit en blanning av begge disse ret-

1 Lehmann-Haupt: Armenia Einst und Jetzt, II s. 692.

2 Anabasis IV, 3; Kyropaideia III, 1, 34; III, 2, 7—10; III, 2, 17—26.

8 Lehmann-Haupt, a. v. II, ss. 710, 715 ff., 722. Lynch: Armenia 1901, II, ss. 68 f.

ninger. At de på Herodot's tid foruten fedrift også drev jordbruk fremgår av hans fortelling (I, 194) om at i deres lann ble det laget runne farkoster av vier overtrukket med huder. På dem fraktet de vin, «sivrør», og andre produkter nedover elven til Babylon, hvor produktene ble solgt. De største av disse farkoster kunde føre ladninger på op til fem tusen talenter, d. e. 130 tonn. Strabo (XI, 14, 4) sier at Armenia har fruktbare daler, som Araks-sletten og flere, hvor det er overflod på korn og akerbruks-produkter; der er også megen heste-avl, og der er gull-gruber og andre metall-gruber, og folket er rikt (XI, 14, 9—10).

Armenierne kaller sig selv Hai (flertal Haikh) og landet Ha'iots Jerkir, senere iranisert til Ha'i-astan (Haiernes sete eller lann). I strøkene ved Van-sjøen ble navnet uttalt Khai. Dets oprinnelse er uviss. Jensen har villet avlede det fra navnet Hati for Khetiterne, idet t mellem to vokaler forsvinner på armenisk. Om enn denne avledning sproglig er mulig, må den vel anses usikker. Navnet finnes igjen i mange stedsnavn som: Haiöts-dzör (Haiernes dal) nær Khaldernes gamle hovedstad Van, Haikapert (Haiernes festning), Haikazor, Haikavan, Haikasjen, osv.

ANTROPOLOGI OG AVSTAMNING

Lik alle nutidens folk i For-Asia er også Armenierne opstått ved en blanning av flere raser; men de er mer ensartet enn de fleste andre forasiatiske folk; den langt overveiende del av dem bærer de lett gjenkj en delige trekk av den særmerkte rase som er blit kalt den forasiatiske eller også den armenoide eller den armeniske rase.

Denne er gjennemsnitlig høi og slank av vekst; hodets form er sterkt kortskallet (indeks 85—87) og påfallende høi, særlig fra øret til issen, med en merkelig mangel på bakhode, idet nakke-linjen stiger rett op; hjerne-skallen er ikke særlig bred men har likevel ved sin høide et betydelig hjerne-rum. Ansiktet er langt og smalt (ansiktsindeks 92 —94); nese-ryggen høi og small, ofte sammenhengende med pannen uten sterkt markert nese-rot, kjøtfull og noe krummet nesetipp; pannen middels bred, høi og skråner noe bakover, haken gjerne svak og i profil går linjen noe tilbake fra overleppen nedover. Hudfarven er lys brunaktig som solbrent; hår mykt ofte bølget eller lokket, brun-svart; rik skjegg- og hårvekst både på hode og krop; øine mørkebrune. Eiendommelig for denne rase, og særlig det armeniske folk, er også dens seige livskraft og sjeldne fruktbarhet. — I Vest-Asia har denne rase en vid utbredning, og danner et vesentlig element i de forskjellige folk i Lille-

Asia, Kaukasus, Mesopotamia, Syria, Palestina, Nord-Arabia, den forekommer også inblannet østover i Persia like til India.

Den har så stor likhet med den såkalte dinariske rase i Europa at det ikke er mulig å trekke grensen mellem dem; de må opfattes som grener av samme stamme. Den siste er til dels blit blannet med andre europeiske raser. Den

er særlig utbredt i Balkans fjell-strøk (de Dinariske Alper), i Albania, Montenegro, Herzegovina, Bosnia, Serbia, Kroatia, i disse sydslaviske folk (untagen Bulgarerne, et oprindelig finsk folk, som er invandret senere) danner den hovedmassen, den fins i Karpatene og de Transsylvanske Alper, og spredt i Østerrike, Syd-Tyskland, Tsjekoslovakia, her og der i Schweiz, i nord-Italia, i mellem- og syd-Frankrike o. s. v.; den fins også i Ukranie.

F. v. Luschan,1 og flere forskere med ham, har ment at den forasiatiske (armeniske) rase var den oprindelige i Lille-Asia, og at den har utbredt sig derfra til alle sider. Senere skulde så folk av den mørke langskallete rase ha trengt in dit fra syd og av den blonde nordiske rase fra nord, og har blannet sig mer og mindre med de armenoide folk. Hvis dette er riktig, må den dinariske rase tidlig ha invandret fra Lille-Asia til Balkan-halvøen og har spredt sig derfra over det sydlige Europa. Men senere er det så foregått flytninger i motsatt retning av indo-europeiske folk, som Phryger, Armenier, Trerer og andre thrakiske stammer fra Balkan-halvøen til Lille-Asia. Det har vært en sterk tilbøielighet til å anta at alle disse indo-europeiske eller «indo-germanske» invandrer-folk har vesentlig tilhørt den blonde og langskallete nordiske rase, hvis nordiske trekk imidlertid snart er vesentlig forsvunnet ved blanning med de armenoide urfolk, mens sprogene er blitt igjen. — Alt dette tør være såre tvilsomt. For det første har jo de folk som talte de indo-europeiske sprog tilhørt forskjellige europeiske raser, og allerede i hine tider var desuten Europas folk sikkerlig sterkt blannet. For det annet er det særlig usansynlig at folk som kom fra Balkan-halvøen og med sprog fra de strøk, hvor de dinariske kortskaller hadde sit sete, skulde i noen vesentlig grad ha tilhørt den nordiske rase. Tvertom er der tegn som tyder på at de folk som ved overgangen fra 3. til 2. årtusen f. Kr. kom derfra både til Lille-Asia (hvor Troia's langskallete folk ble fortrengt av et kortskallet sansynligvis indo-europeisk folk omkring 1900 f. Kr.) og til Grekenland var kortskaller (jfr. ss. 177f).

1 F. v. Luschan: The early inhibitants of Western Asia. Journal of the Royal Anthropological Institut, XLI, London 1911.

I Armenia vet vi nu, at de kortskallete armenoide folk er invandret efter et langskallet folk som bebodde lannet i sten- og bronse-alderen. I museet i Erivan så jeg noen av kraniene fra denne tidlige tid, de var alle utpregete langskaller. Det er først da jern begynner å forekomme i gravene at det også finnes kortskaller. — E. Lalajan, direktør for stats-museet i Erivan, har gravd ut mer enn 500 graver i Novo-Bejazet-området ved Göktsja-sjøen, som var overveiende fra bronse-alderen. De inneholt utpregete langskaller (indeks 65.3—73.9). Også i Georgia og de kaukasiske strøk fra det kubanske område til de østlige deler av Lille-Asia og sydover synes en lignende langskallet rase å ha vært utbredt og vært enerådande før de senere kortskallete folks invandring. — Efter de armeniske forskeres opfatning var det i første delen av det 2. årtusen f. Kr. at de langskallete folks eneherredømme begynte å vakle i Armenia, og i mitten av dette årtusen var det befolket av kortskaller.1 Det kan vel være sansynlig at denne omveltning har hat forbinnelse med utviklingen av jernets fremstilling og med forarbeidelsen av jern-våben i Lille-Asia netop omkring denne tid eller kanskje mer i det 14. år-hundre. Disse nye våben har åbenbart gitt de kortskallete armenoide Lille-Asiater en stor overlegenhet over de langskallete mindre bronse-folk i øst, og disse er med lethet blit overvunnet. Det er også å merke at de senere Khalder i Armenia (og Khalyberne) var særlig dyktige smeder og arbeidere i jern og stål.

Det må helst antas at de tidlige langskallete folk i Armenia og Kaukasus-lannene har tilhørt samme rase som Middelhavs-rasen, også kalt den afghanske rase.2 Denne var mørkhåret og hadde en smekker forholsvis liten legemsbygning. Den var oprindelig utbredt i Middelhavs-lannene, i Egypten, Nord-Afrika, på Kreta, på mange av de greske øer, i det sydlige Grekenland og videre vestover. I Asia var den utbredt over Arabia østover til Persia og Afghanistan. Araberne og flere av de oprindelige semitiske folk har tilhørt denne rase, således også de til Palestina invan-drede Israelitter og vel også Fønikierne. De nordlige arabisk talende stammer, og Druser, Maroniter, o. a. har fått en sterk armenoid tilblanning. Dette er i særlig grad tilfelle med Jøderne; derved er det såkalte semitiske utseende, med den krumme armenoide nese, opstått, men som

1 Efter en skriftlig fremstilling mottatt fra dr. S. Ter-Hakobian, bibliotekar ved videnskaps-instituttet i Etsjmiadzin.

2 Jfr. Halfdan Bryn: Menneskerasene og deres utvikling. Oslo 1925,

ss. 125 ff.

i virkeligheten netop ikke er semitisk. På kysten av Lille-Asia treffer vi den langskallete rase i Troia i 3. årtusen f. Kr., mens dens tidlige utbredning ellers i Lille-Asia er ukjent. I betraktning av dens tidlige vide utbredning i øst, syd og vest, kunde en vente at den også i hine tider har vært utbredt i det indre av Lille-Asia og i Syria; men enda savner vi systematiske unnersøkninger av forhistoriske graver og huler i disse strøk, og de kan alene gi det endelige svar.

At konger og guder på Khetiternes relieffer fra 2. årtusen f. Kr. utvilsomt er av den armenoide type, kan ikke tillegges den beviskraft i så måte som Luschan hevder. De er fra en så vidt sen tid at vi i hvert fall måtte vente en invandring av den kortskallete rase. Dernest fremstiller relieffene sikkerlig den herskende klasses type som vi jo vet var invandret indo-europeisk. Efter disse fremstillinger har denne altså vært utpreget armenoid. — Efter Luschan's unnersøkninger er det i de nulevende tyrkisk talende folk i For-Asia en ganske betraktelig prosent av mørke lang-skaller. Det synes naturligere å tro at disse stammer fra en oprindelig befolkning av Middelhavs-rase, enn at de er kommet in i senere tid, hvilket vilde være det motsatte av hvad som er foregått i de andre strøk i nærheten (Armenia, Georgia, Troia, Kreta, o. s.v.). — Merkelig er det imidlertid at på de sumeriske relieffer og skulpturer, fra først i 3. årtusen f. Kr. og senere, har Sumererne, gjerne til forskjell fra Semittene, armenoide ansikts-trekk med den store krumme nese og høi neserygg fortsatt i en skrånende panne, til dels også med en svak tilbake vikende hake.1 Hode-formen ligner derimot ikke den høie armenoide kortskalle, men er hellere langskallet. Hvor megen vekt dette skal tillegges tør være vanskelig å avgjøre. At den armenoide type fins senere på assyriske relieffer er av mindre betydning, da det assyriske rike kan være grunlagt av Mitan-ner fra Lille-Asia (jfr. s. 175).

Vi vet ikke hvem de kortskallete folk var som ved begynnelsen av jern alderen fortrengte langskallene i Armenia, men det er tenkelig at blant dem har vært Nairi-fol-kene, som først omtales i de assyriske inskrifter i det 13. årh. f. Kr. som boende i det sydlige Armenia ved Urmia-og Vansjøen, og i forbinnelse med dem hører vi senere om Khalderne. Disse folk må sikkerlig være trengt in vestfra. I en relieff-fremstilling av en kamp med Khalderne på Assyrer-kongen Salmanassar III's (860—825 f. Kr.) bronse-beslag på porten i Balavat, er det blant Khalderne to slags

1 Jfr. avbildningene i L. W. King: A History of Surner and Akkad, London 1910, ss. 40 ff. Se også Eduard Meyer: Sumerier und Semiten in Babylonien. Abhandl. d. k. preussischen Akademie der Wissenschaften, 1906.

folk; store menn og dverger, de siste altid unner beskyttelse av de første.1 Det må vel helst forstås så, som at det var et hersker-folk, sansynligvis av den høie kortskallete armenoide rase, og et overvunnet mindre folk av den langskallete tidligere rase, hvorav det enda har vært en del, men som efterhånnen er forsvunnet, og har satt lite spor i de senere folk i Armenia.

Efter Khalderne invandret så Armenierne også fra vest, vesentlig i det 6. årh. f. Kr. De tilhørte likeledes den armeniske rase, men talte et indo-europeisk sprog. Kjernen av dem var åbenbart kommet til Lille-Asia fra Balkanhalvøen hvor de kan ha bodd nær Thessalia, og hvor det fremdeles er folk av dinarisk rase. I Lille-Asia, Kappadokia, er de blit blannet med lille-asiatiske folk som også var armenoide kortskaller, men desuten kanskje med rester av Trerer, Kimmerier og andre indo-europeiske stammer. I noen av disse kan det ha vært noe tilblanning av den blonde nordiske rase. Armenierne og Phrygerne har vel også til noen grad vært blannet før de forlot Europa, de har overveiende vært av armenisk (dinarisk rase), men muligens med et islett av den nordiske rase. Men det er også den mulighet at de spor av nordisk rase, og kanskje også alpin rase, som fins blant Armenierne, kan for meste delen skylles senere tilblanning. Det er bl. a. å merke at over halvparten (53 %) av de

av Luschan unnersøkte Vest-Kurder i Kurdistan's fjell-trakter var blonde med lyse øine og langskaller.2 Men Kurderne må vistnok antas å ha vandret in forholsvis sent og lenge efter folkene av den armeniske rase.

Førøvrig er det å merke, at de mange stammer og folk som nu taler de kaukasiske sprog, både de nordkaukasiske og de sydkaukasiske, er gjennemgående kortskaller, mer og mindre av den armeniode type. De må antas å være invandret efter den tidligere langskallete rase, som de har fortrengt. Deres sprog har ikke slektskap hverken med indo-europeisk eller med semitisk; men kan derimot ha vært beslektet med noen av de tidligere lille-asiatiske sprog, og kan med dem muligens regnes til en egen sprog-gruppe. Det kan se ut som at disse kortskallete armenoide folk har vært meget gamle i For-Asia, og de kan ha bodd der ved siden av andre folk av den langskallete rase. Men så er det desuten fra Balkan-halvøen invandret andre folk av den armenisk-dinariske rase, og som talte indo-europeiske sprog.

1 Jfr. Lehmann-Haupt: Armenien Einst und Jetzt, I s. 306, II s. 681 f.

- F. v. Luschan: a. st. s. 229. Se også samme forf.: Völker Rassen Sprachen, Berlin 1922, ss. 91 f.184

X. TREKK AV ARMENIA'S HISTORIE

SAMFUNS-ORDEN OG RELIGION

Det armeniske folk var vesentlig delt i to klasser: en besiddende overklasse, adelen, som eide jorden og var herrer fsepüh); og en unnerklasse av bønner og arbeidere, som var unnersåtter (sjinakån), og som arbeidet på jorden og drev håntverk. Bønnene betalte avgifter til adelsmennene og lensherrene, og gjorde krigstjeneste unner dem; men de var fri menn med selvbestemmelses-rett, og det synes ikke å ha vært noe livegenskap i samme forstann som til dels i Georgia. En egen klasse dannet desuten geistligheten, som hadde utstrakte jordegodser tilhørende kirken og dens høiere embeder. Efterhånnen utviklet byborgerne sig som enda en klasse. — Samfunnet var grunnet på «storfamiljen», som med overhoved, sønner, svigerdøtre, og barnebarn dannet sin egen naturlige arbeids-krets, ofte på op mot hundre medlemmer. Det var altså noe lignende, som i Georgia (jfr. s. 62). Armenierne kan ha bragt skikken med sig fra Europa, hvor den har hollt sig til sene tider, særlig hos de sydslaviske folk, Serber o. a.

Armenia synes aldrig å ha vært en virkelig samlet ståt, men mer en samling kantoner med fruktbare daler og sletter skilt ved høie fjell-rygger; og der sat det skilte stammer, som til dels var sammensatt av forskjellige folk; og hvor stor del av disse virkelig var Armeniere, kan være uvisst. Hver stamme sto unner sin arvelige høvding av en mektig slekt som hadde utstrakte jord-eiendommer, og han hersket så omtrent uinskrenket. — Det er betegnende at flere av de mektigste slekter var av ikke armenisk oprinnelse. Som eksempel kan nevnes Arterizm-slekten i Van, som var av khaldisk utspring, kanskje oprindelig assyrisk (?). Mamiko nierne som ga Armenia dets stolteste frihets-helter, kom fra østen, var kanskje av øst-parthisk oprinnelse og i slekt med Arsakidernes kongehus. Bagratidernes mektige slekt vilde gjerne være jødisk, men kan snarere ha vært av me-disk-persisk utspring.

I spissen for staten sto kongen som øverste lans- og krigs-herre; men han var gjerne mer og mindre avhengig av stamme-høvdingene, hvis makt, særlig hvis flere av dem slog sig sammen, kunde være like med hans. Efterhånnen utviklet det sig efter persisk mønster et feudal-system eller lensvesen, de mektige adelsmenn, armenisk nakha-rarer, ble vasall-fyrster eller lens-herrer, som bodde på sine sterke borger og styrte selvstendig sine landsdelers indre anliggender, betalte en årlig avgift til kongen, og var forpliktet til i krigstid å følge hans ledelse i spissen for sine tropper som mest var vel øvete ryttere.SAMFUNS-ORDEN

185

Dette utpregete feudal-system hadde sine åbenbare svakheter, men også sine sterke sider. Det minsket i høi grad rikets slagkraft utad, idet det hindret folket fra å føie sig som en virkelig politisk enhet og slutte sig fast sammen til motstann mot ytre fiender i farens stunn. Det førte ofte til indre splid mellem lens-herrene, og i enda høiere grad enn i Georgia. Men på den ånnen side, så lenge disse kraftige nakhararer kunde fra sine faste borger forsvare og opretholle sin frihet, hadde fremmede herrer vanskelig for å få fast fot i lannet; og tross all rikets ytre avhengighet, har disse lens-herrer ved å hevde sine Ians-delers indre selvstendighet lenge reddet lann og folk fra

unnergang. Da nakhararene mer og mindre forsvant i det 13. årh., ble det begynnelsen til ennen for Armenias politiske tilværelse.

I sterk grad bestemmende for det armeniske folks hele historie var lannets utsatte beliggenhet. Det armeniske høi-lann var et viktig knutepunkt for utfall mot øst eller mot vest, og herredømmet over det var derfor av stor betydning for de stadig stridende verdens-makter på begge sider. Men denne beliggenhet, som gjorde at lannet politisk ble så omstridt, kan ha hat sine materielle fordeler. De viktige karavan-veier fra Persia, India og Babylon kom naturlig for en stor del til å gå gjennem Armenia til Sortehavet, hvor bl. a. Trapezunt var en viktig havn. Ved den stadige kontakt med denne verdens-handel er det sansynligvis tidlig blit utviklet dyktige handels-menn blant Armenierne, og de hyppige besøk av gjennemreisende fremmede har også opmuntret håntverk og industri. Dertil kom at lannet var fruktbart og frembragte verdifulle handels-produkter, og allerede Herodot omtaler, som nevnt, deres handels-ferder til Babylon.

Armenierne ble derfor forholsvis lett velstående, og dette, i forbinnelse med deres store fruktbarhet, forklarer den merkelige seighet hvormed dette folk kunde overleve de mange ødeleggelser av deres lann, idet de utilgjengelige fjell ga dem ly mot fiendene, og når disse igjen drog bort, kunde de venne tilbake til sine eiendommer for å arbeide sig op på ny, hvis da ikke det nødvendige vannings-system var blit så ødelagt at det oversteg deres krefter å sette det istann igjen. I så fall måtte de trekke bort, og lannet ble igjen ørken. Allerede Strabo (XI, 14, 10) fremhever folkets store rikdom, som gjorde at Tigranes kunde betale til Pompeius (se s. 188) den svære sum av seks tusen talenter sølv. Denne velstann må det vel skylles at folket, eller dets kirke og herskere, tross stadige kriger, kunde utfolle en betydelig bygge-virkscmhet og utvikle en merke-186

lig høitstående arkitektur. Ved den hyppige berøring med fremmede kom det også nye intrykk og impulser utenfra, som virket fruktbringende på åndslivet.

Lannets beliggenhet kan således ha bidradd til å utvikle fremtredende trekk i dette folks karakter: På den ene side har de hyppige hærtog gjennem deres daler og sletter vent dem til å bli trampet ned, uten at de med sin seige livs-vilje har gitt op håbet, og om igjen og om igjen har de tatt fatt på ny for å arbeide sig op. På den annen side har deres arbeidsomhet og vinskibelighet forenet med handels- og håntverks-dyktighet, gjort dem særlig skikket til å finne sig til rette hvor de kom hen, og til å danne kolonier i fremmede lann, hvor imidlertid deres dygtighet ikke altid har gjort dem avholt av den infødte befolkning. Hos folk utsatt for stadig unnertrykkelse og forfølgning kan det også utvikle sig karakter-trekk som ikke altid virker tiltalende. — Uaktet forhollene tvang Armenierne til å føre mange kriger, synes de ikke, efter at de kom til Armenia, å ha vært noe særlig krigersk folk lik deres naboer Georgierne. De har hat mer sans for velvære og fredens gjerning. Allerede Xenophon, (401—400 f. Kr.) skildrer dem som fredelige, velstående, og meget gjestfri; mens han både i Anabasis og romanen Kyropaideia (jfr. s. 177) skildrer Khalderne som krigerske, uavhengige og fattige. Disse er i fjellene blit forarmet og har til dels måttet leve av røveri.

Religion. Armeniernes religion har utviklet sig av tilløp fra flere kanter. Deres viktigste guddom fra tidlige tider var vistnok fruktbarhetens gudinne, kalt Anahit; hun er folke-moderen, den gylne moder, til dels også opfattet som den ubesmittede jorfru-gudinne. Oprindelig er hun åbenbart den fruktbare jords gudinne, som helt siden det 3. årtusen f. Kr. ble dyrket i Lille-Asia og de østlige Middelhavs-lann; de greske sagns Rhea, slange-gudinnen på Kreta, kanskje også kalt Da (jfr. Grekernes Da Mater = Demeter), Ky-rene ved Egeer-havet, Kybele hos Mosjer og Phryger, Ma i Kappadokia og Pontos. Perserne hadde også en gudinne Anahita, omtalt i Avesta (Yast V) som Ardvi Sura Anahita (d. e. den høie, sterke ubesmittede) som skildres som en edel, skjønn jomfru med gull-krone av stjerner, og med gyllen kåpe smykket med tredve otter-skinn. Hun er det fruktbare vanns gudinne, for urkilden oppe blant stjernene hvorfra alle elver flyter, personifiseringen av vannets befruktende kraft, men også krigs-gudinne som kjører i en stridsvogn trukket av fire hvite hester (d. e. vinn, regn, skyer,RELIGION

og hagl, sml. også Mithras' hvite hester). Hun kan muligens være opstått ved at Anahit er kommet vestfra og er slått sammen med en persisk elve-gudinne Ardvi Sura. Anahit (Anaitis) ble også dyrket i Lydia og i Pontos, hvor hun efter Strabo (XII, 3, 37) hadde en anset og rik helligdom Zela. Hun er muligens lik den semitiske gudinne Anat. Hun ble delvis sammenstillet med Grekernes jomfru-gudinner Artemis og Athene unner senere hellensk påvirkning. Det tør være forestillingen om samme rene gudinne som går igjen i kristendommens jomfruelige Guds Moder.

Imidlertid er hun også som fruktbarhetens gudinne blit forbunnet med forplantningen, og muligens med Assyrernes Istar (Astarte); og Strabo forteller (XI, 14, 16) at særlig ved hennes store tempel i Akilisene, ved Eres (Erzingian) ble hun feiret ved prostitusjon, som selv de fornemste sente sine jomfruelige døtre til, og senere gikk disse «over i ekteskapet og ingen vegret sig ved å ta en sådan til ekte». Denne form av dyrkelse kan vistnok være av semitisk op-rinnelse (jfr. Herodot I, 199).

De viktigste manlige guder har Armenierne åbenbart fått senere fra Perserne. Aramazd ble efterhånnen øverste gud og far til Anahit eller også hennes mann. Hans sønn var Mihr (d. e. Mithras, oprindelig indisk) og hans datter Nune, eller Nana, som vel stammet fra Assyrerne. Styrkens, kampens, seierens og jaktens gud var slange-dreperen Vahakn, åbenbart Persernes drage-dreper Verethraghna (gresk Artagnes). Han ble senere blannet med Herakles. Astghik (eller Ast lik) var skjønhetens og kjærlighetens gudinne; hennes hellige blomst var rosen. Med Vahakn avlet hun «illen». Hun kan stamme fra Assyrernes Istar (Astarte), kjærlighetens og forplantningens sanselige gudinne (Grekernes Mylitta) som allerede er nevnt i en khal-disk inskrift i Armenia (av kong Menuas) fra omkring 800 f. Kr. Andre guder var Tiur for videnskapen, og Barsjamin, sol-guden; han var vistnok assyrisk. Av armenisk og muligens khaldisk oprinnelse var vel guden Vanatur (for det nye år) og dyrkningen av sol og måne.

Tidligste diktning. Det er sansynlig at Armenierne har allerede i hedensk tid hat en diktning med sanger og folkesagn, ja tilmed et stort helte-epos, men av dette er bare enkelte små brudstykker kjent. Noe eget skriftsprog hadde de ikke før i kristen tid. På deres hedenske mynter er det brukt greske skrift-tegn; og hoffet og de høiere lag har vel til noen grad, særlig unner de arsakidiske konger, hat hellensk dannelse.188

X. TREKK AV ARMENIA'S HISTORIE

ARMENIA UNNER ARTAKSIADERNES OG ARSAKIDERNES

DYNASTIER

Snart efter Armeniernes invandring kom lannet i siste del av det 6. årh. f. Kr. unner persisk herredømme og ble styrt av to satraper. Da Perser-riket ble overvunnet av Alexander (331) kan Armenia ha hollt sig forholsvis uavhengig, men ble senere til en viss grad avhengig av Seleu-kiderne i Syria. Da disses makt ble knekket ved Romernes seier over Antiokhus den Store i 189 f. Kr., gjorde Arme-nias to stathollere sig uavhengige, den ene, Zariadres, i Lille-Armenia ved Eufrats øvre løp, den annen, Artasjes (Artaxias), i Stor-Armenia med Ararat-lannet ved Araks. De styrket og utvidet sine riker. Artasjes grunla byen Artasjat (Artaksata), på nordsiden av Araks og sydøst for det nuværende Erivan, og med en kort avbrytelse ble den lannets hovedstad i halvfjerde hundre år.

Unner de følgende konger av Artaksiadernes slekt synes lannet å ha hat en god tid. Men det hadde fått en farlig nabo i øst i det persiske Parther-rike som også hadde revet sig løs fra Seleukiderne. Unner kriger-kongen Tigranes II den Store (95—55 f. Kr.) nådde det armeniske rike sin høide, -og fikk enda større utstrekning enn Urartu i dets glanstid. Han forente Store- og Lille-Armenia til ett rike, og sammen med sin svigerfar, den eventyrlige kong Mithradates VI Eu-pator av Pontos kjempet han mot Romermakten. Han utstrakte sit herredømme til det Kaspiske Hav i øst, og over Kappadokia i vest; mot syd trengte han frem over Taurus-fjellene, og på sydsiden av dem bygget han sig en ny, praktfull hovedstad, Tigranokerta, som han befolket med krigsfanger «fra tolv av ham ødelagte hellenske byer».1 Han unnerla sig lannet like til Edessa (Urfa), og utstrakte sitt herredømme mot sydøst like til Judea.

Men så ble Mithradates slått av Romerne, unner Lucul-lus i 72 f. Kr., og da han flyktet til svigersønnen, ble også denne angrepet av Lucullus i 69 og fulstendig slått nær Tigranokerta, som ble intatt og ødelagt. I 65 måtte Tigranes overgi sig til Pompeius. Han mistet sine store erobringer, men unner romersk overhøihet fikk han beholle Armenia, for at det kunde danne en sterk buffer-stat mot Parther-riket. Dermed var lannet for alvor trukket inn i den stadige makt-brytning mellem de to verdens-riker i vest og i øst, som ble ødeleggende for dets folk.

Arsakiclernes kongeh us. Efter at konger av Artaksiadernes slekt hadde regjert Armenia intil begynnelsen av vår tidsregning, fulgte en oprevet tid da eventyrere av

1 Strabo XI, 14 15.

forskjellig fremmed herkomst søkte å tilrane sig tronen. Det ente med at i 52 e. Kr. ble Tiridates (Trdat) I konge; han tilhørte den parttiske Arsakide-slekt og var bror av kong Vologeses i Persia. Efter en del motstann gikk Rom med på å anerkjenne ham unner romersk overhøihet, og keiser Nero selv satte i Rom kronen på hans hode. I flere århundrer regjerte nu konger av denne slekt Armenia. De hadde vel sine sterkeste sympatier mot øst, mot Parther-riket; men var stadig unner Roms mistenksomme opsikt, og hyppig måtte lannet bløde unner kriger og infall, en kort stunn, 115—116 e. Kr., var det endog romersk provins. I 163 e. Kr. ble hovedstaden Artasjat ødelagt av den romerske feltherre Priscus, og en ny by ble anlagt på Araks-sletten, den senere hovedstad Vagharsjapat, i vår tid gjerne kalt Etsjmiadzin efter det store kloster.

Da Partherne's kongehus Arsakiderne ble styrtet i Persia av Sasaniderne omkr. 226 e. Kr., fait den armeniske konge Khosrov I in i Persia for å hevne sin slektning. I hans hær var det også nomader fra hinsides Kaukasus. Perserkongen ble slått, og støttet av Romerne gjorde Khosrov flere seierrike infall i Persia, intil han ble myrdet ved Perser-kongens anslag. Armenia kom da en tid unner persisk inflytelse, og Sasanidernes stats-religion, den nyere Avestalære med ill-tilbedelsen, søktes infført med tvang.

Khosrov's ganske unge sønn Trdat (Tiridat) var imidlertid blit reddet, og skal være kommet til Rom, hvor han sies å ha utmerket sig som kriger, og det går merkelige sagn om hans bedrifter og store legems-styrke. — Sansyn-ligvis kort efter at Perserne var blit slått av Odenath, fyrste av Palmyra, omkring 265 e. Kr., vente Trdat tilbake, støttet av Rom, for å gjenvinne sin fars trone. Han fordrev Perserne fra lannet, styrket sin makt ved heldige kriger, og ble kjent som en av Armenia's merkeligste helte-konger, kalt Trdat III den Store.

Kristendommen innføres. Han antok kristendommen som statsreligion, muligens omkring 280 e. Kr. Tidlig må denne lære ha nådd frem til Armenia, sansynligvis ved syriske missionærer fra Edessa, og alt i det 2. årh. e. Kr. kan det ha vært mange kristne i lannet. Trdat skal ha vært en ivrig tilbeder av lannets gamle guder, og har villet styrke dem i kamp både mot de forhatte Sasaniders ill-tilbedelse og mot den kristne lære. Men så optråtte Armenia's store Apostel Gregor kalt Oplyseren, og ved en rekke usansynlige hennelser skal så Trdat være blit omvent. De senere kirkelige forfatteres legender om denne omvennelse og hvad som står i forbinnelse med den,

har knapt megen historisk kjerne. Efter dem skulde Gregor være sønn av Partheren Anak, som myrdet Trdat's far, og også han, kongemorderens sønn, var flyktning. Han kom til Kappadokia, Armeniernes gamle lann, og ble i Cæsarea opdradd i den kristne lære; men da han fikk høre om sin fars brøde, vilde han sone denne, opsøkte Trdat i hans lanflyktighet, tjente ham trofast uten å si hvem han var, og fulgte ham tilbake til Armenia. Men så kom det til en konflikt da kongen befalte Gregor å legge offer-kranser for gudinnen Anahit i templet nær Eres (Erzingian) og denne nektet å svikte sin kristne gud. Det ente med at Gregor ble kastet i en hule (ved Artasjat) hvor han ved en kristen enkes hjelp hollt livet i tretten år, intil han ble hentet op igjen, og ble lannets apostel efter at kongen ved andre ydmygende hennelser og en uhyggelig sykdom var blit overbevist om den nye læres seirende kraft (jfr. ss. 161 f).

Historisk tør det være at Gregor ble opdradd i kristendommen i Kappadokia. Hvordan det enn forholler sig med kongens omvennelse, så kan det for ham ha vært vektige politiske grunner for å slutte sig til den kristne lære; den vilde danne et kraftig våben mot Sasanidernes inflytelse i lannet gjennem Avesta-læren som de hadde organisert som stats-religion. Desuten synes det allerede å ha vært mange kristne i lannet; de utmerket sig ved fast sammenholl, og vilde åbenbart bli en verdifull støtte for konge-makten, hvilket kunde trenges overfor de mange egenrådige lensherrer. Med kraftig støtte av kongen kunde derfor Gregor Oplyseren grunnlegge den armeniske kirke, og Armenia ble det første lann som antok kristendommen som statsreligion.

Motsetningen og striden mellem den tidligere hedenske og den nye lære har sikkert ikke vært så uforsonlig bitter som de kirkelige forfattere senere fremstillet det. Kristendommen ble åbenbart i stor utstrekning, fremmet ved å benytte de gamle helligdommer, offersteder og hellige lunner, for dyrkelsen av den nye gud, og ved å tillempe for den nye lære den tidligere religions forestillinger. Gudinnen Anahit, den ubesmittede, kunde forbinnes med forestillingen om den hellige jomfru, Guds-Moderen, Aramazd, visdoms-herren, med Gud Fader, den sterke Vahakn med Sønnen, og den hellige ill med Ånden som i ill-tunger steg ned på apostlenes hoder. De mange merkelige levninger av de gamle hedenske offerskikker som enda fins i Armenia, og er forbunnet med guds-tjenesten og med kirke-fester, bærer tydelig bud om hvordan den gamle religion er glidd over i den nye. Det berettes også at Gregor særlig valgte sønner

av de hedenske prester til biskoper i den nye kirke. Til Avesta-læren har kristendommen vært i enda mindre motsetning enn til den eldre gude-lære. Zarathusjtra har jo på flere måter forberedt kristendommen, og denne har fått meget av sit inholl fra hans religion. — Men likevel har Trdat for en del også innført den nye lære med makt, og dette kan ha vakt megen uvilje hos flere av de mektige nakharar-slekter. — Det har tatt lang tid før kristendommen har trengt igjennem i alle deler av berg-lannet, hvor den hedenske tro fikk villig støtte fra Persia.

Kongen utnevnte Gregor til patriark eller katolikos for hele riket, og han ble viet av erkebispen i Cæsarea i Kappadokia. Den høie stilling ble arvelig i Gregor's slekt; den har åbenbart vært den samme i makt som den hedenske yppersteprests; i hans slekt var den også arvelig og han synes å ha hat sit sete i Asjtisjat i Taron (ved Musj); dit vente Gregor tilbake efter invielsen i Cæsarea, og der bygget han lannets moder-kirke efter å ha ødelagt de tre berømte templer, eller kanskje den tredobbelte tempel-helligdom, for Anahit, Vahakn, og Astghik![1] Ved dette gamle hedenske offersted hadde også katolikos sit sete i den første tid intil 402, da han flyttet til Vagharsja-pat. — Den hedenske yppersteprests maktstilling i Armenia har sikkert vært den samme som den Strabo (XII, 2, 3) forteller om ved templet for gudinnen Ma eller Artemis Tauropolos (= Anahit) i Komana i Kappadokia, Armeniernes tidligere lann. Denne prest var nest efter kongen i verdighet, og gjerne av samme slekt (jfr. s. 64). Han var herre over templet og tempel-tjenerne, som det ved Strabo's besøk var mer enn seks tusen av, menn og kvinner. Til templet hørte også meget lann som ypperstepresten hadde intekten av. Noe lignende forteller Strabo om templer i Komana i Pontos (XII, 3, 32 og 34—36), og i Zela for Anaitis (XII, 3, 37).

Foruten uinskrenket makt over kirken og dens anliggender fikk katolikos også stor verdslig makt. De gamle templers store rikdommer på gods og lann ble lagt til kirkene, som desuten fikk nye gaver av jordegods. Efterhån-nen skal kirken ha hat 12 000 gårder med jord, og kunde i krig stille en hær på 5 470 ryttere og 3 807 fotfolk. Kongen ga også Gregor og hans slekt store lann-godser i femten provinser med flere fyrstelige slotter. I forsamlinger av rikets stormenn tok katolikos forsetet. — Intil 374 e. Kr. ble hver ny katolikos viet av erkebispen i Cæsarea og sto for-

1 Også her har vi en trehet av guddommer, som så hyppig i Orienten (jfr. s. 62), og som åbenbart går igjen i kristendommens treenighet.

melt unner ham; men det minsket visselig ikke hans anseelse og makt i Armenia. Senere ble han en helt uavhengig patriark som ikke sto unner noen kirkelig myndighet i eller utenfor lannet, og han fikk en mektig

inflytelse i det hele folk, og har hollt sig som dets ledende åndelige overhoved til vår tid. Stillingen som katolikos var som nevnt arvelig i Gregor's slekt. Ved brudd i arverekken eller ledighet på annen vis ble den nye katolikos i den første tid ikke valgt av presteskapet men av kongen, hæren, og rikets stormenn. Efter katolikos Sahak's død 438 ble den nye katolikos valgt av en kirke-forsamling, som legmenn også tok del i; men efterhånnen gikk valgretten over til biskopene.

Det fortelles at Gregor og Trdat bygde mange kirker i forskjellige deler av lannet. Betegnende for forhollene i hine tider er at disse kirker ble gjerne befestet som borger; kirkeplassen ble ofte først omgitt med en borgmur, og så ble kirken bygget. Om Gregor's sønn katolikos Verthanes fortelles det senere, at han hollt messe i kirken i Asjtisjat mens to tusen hedninger beleiret den utenfor den store mur. Om disse første kirkers form gis det ingen oplysninger.

Trdat døde sansynligvis omkring 314—320 e. Kr. Han sies å være ryddet av veien ved en sammensvergelse av stormenn som var misnøide med hans hårdhente innføring av kristendommen.

De siste Arsakide-konger. Da kong Narseh av Persia begynte krig mot Romer-riket, vel helst fordi det støttet Trdat, ble han slått og måtte i en ydmygende fred, 297 e. Kr., avstå til keiser Diocletian betydelige lann-strekninger i syd for Armenia, mens dette selv ble stillet unner romersk beskyttelse. Men siden gjorde Perser-kongene stadig nye forsøk på å få det in unner sin inflytelse, og det synes ikke som at noen av Trdat's efterfølgere på Armenia's trone har vært tilstrekkelig kraftige personligheter til å mestre den vanskelige stilling som ofte skaptes ved brytningene mellem de to mektige nabo-riker. Ved sin ofte vaklende politikk i uvissheten om hvem som vilde gi størst fordel og mest sikkerhet, svekket de i lengden riket og kongemakten. Dertil kom også indre strid med stormennene og med kirken. Ved et forstandig samarbeid mellem den mektige kirke og kongemakten kunde, likesom i Georgia (jfr. s. 64), denne siste blit vesentlig styrket, og derved også riket; men uheldigvis kom det til bitre stridigheter og til dels til åpent brudd mellem kongene og patriarkene; to av disse ble endog myrdet av kongene, som likevel ble deHR. ERSINGIAN, FOLKE-KOMMISSÆR FOR LANBRUKET

KATOLIKOS GEORG (S. 160).BISKOP TER-MOVSESSIAN UTENFOR HRIPSIME-KIRKEN

(S. 164).

ARMENISKE FOLKE-TYPER, VED ÅPNINGEN AV DEN NYE

KANAL (S. 12l).DE SISTE ARSAKIDER

tapende, mens katolikatets makt ble styrket ved flere kraftige patriarker.

Ved denne indre splid, som også de mektige nakharar-slekter tok del i, ble rikets styrke utad vesentlig svekket. De senere kirkelige forfattere, som er våre eneste kilder, forherliger selvfølgelig kirkens menn, og legger all skyll på kongenes ryggesløse liv; men usansynlig er det vel ikke at kirken efterhånnen har søkt å tilvenne sig uforholsmes-sig megen makt i staten, og har også samlet urimelig meget jorde-gods. Denne deling av makten, også den verdslige, mellem kirke og kongemakt var uholbar, og måtte sent eller tidlig lede til konflikt. Feilen må vel føres tilbake til Trdat som begynte med å gi Gregor's slekt og kirken for megen verdslig makt.

Unner Trdat's sønn Khosrov II den Lille († omkr. 342) førte flere mektige nakharar-slekter feider og satte sig op mot kongen, og det ente med at han lot dem helt tilintetgjøre, og deres godser konfiskere. Så ble lannet angrepet og herjet av en hær av Iberer (Georgiere) og Albaner (Kaukasus-stammer) unner kong Sanesan. Khosrov og katolikos måtte flykte; men endelig ble fienden igjen fordrevet av Khosrov's feltherrer Vatsje Mamikonier og Vahan Amatunier. Sanesan ble drept og hans hode ble bragt kongen som gråt bittert over ham, for om enn en fiende så var han en Arsakide. Khosrov anla byen Dvin, som sin residens, smykket den med palasser, lyst- og jakt-slotter, og plantet skoger omkring den. Dit bragte han også inbyggerne fra Artasjat.

Imidlertid hadde Persia fått en kraftig konge, Sjapur II den Store (310—379), som kom på tronen nyfødt, men som, så snart han vokste til, søkte å gjenoprette Narseh's ydmygende nederlag overfor Romerne. Det fortelles at

hans hær angrep Armenia, men blev slått ved Van-sjøen av Khosrov's hær, muligens støttet av keiserlige tropper. Unner dennes sønn Tiran II (342—350) begynte den bitre konflikt mellem statens og kirkens overhoder, som førte til at kongen, da katolikos Jusik forbød ham adgang til kirken på grunn av hans syndige liv, lot denne piske til døde. Uten at Tiran synes å ha hat noen krig med Persia, fortelles det at han ved forrederi og list ble fanget av en persisk statholler og blinnet; men da så en stor Perser-hær angrep Armenia ble' den slått av en keiserlig hær og Perser-kongens harem ble tatt til fange.

Da den blinne Tiran nektet å overta regjeringen igjen, ble hans sønn Arsjak II (350?—367) satt på tronen av keiseren. De kirkelige forfatteres nedsettende skildring av

ham er åbenbart meget ensidig; han synes på mange måter å ha vært en betydelig mann med et klart blikk for rikets indre svakheter, og har åbenbart gjort meget for å styrke kongemakten og riket. Men hans politikk overfor Romer-riket og Persia var vaklende. En stunn da han synes å ha hat uenighet, muligens av kirkelig art, med keiseren og den greske kirke, sluttet han sig til Perserne, og hans hærer unner den dyktige feltherre Varsak Mamikon herjet Lille-Asia, og slog den romerske hær. Men senere sviktet Arsjak Perser-kongen Sjapur, og vente sig igjen til keiseren. Da det imidlertid var kommet til brudd mellem Arsjak og den mektige katolikos Nerses var hans stilling i hjemlannet blit svekket og mange av stormennene var mot ham. Da så romerne, efter Julian Apostata's død (363) unner felttoget mot Perserne, måtte slutte en ydmygende fred og forplikte sig til ikke å hjelpe Arsjak, ble dennes stilling vanskelig. Likevel hollt han enda stann mot Sjapur's angrep, intil han lot sig lokke til ham, og tross Sjapur's edelige løfter om sikkerhet, ble han lagt i sølv-lenker og innesperret i «Glemselens Slott». Hans tro ledsager den tapre Varsak Mamikon lot Sjapur flå levende, lot huden stoppe ut med halm og senne til kongen i fengslet. Arsjak's dronning, den skjønne Pharanzem av Siunierne's slekt, forsvarte sig tappert i 14 måneter i festningen Artagers mot Perserne, men måtte så overgi sig. Sjapur lot henne offentlig skjende i hærens påsyn til hun døde unner motbydelig mishandling. Flere år senere skal Arsjak ha tatt livet av sig i fengslet.

Efter at kongen og den fryktede feltherre Varsak var skaffet av veien ble det anrettet fryktelige blodbad i Armenia, som det påstås unner Sjapur's egen ledelse. Tusener av Armeniere av begge kjønn skal være samlet sammen og trampet ned unner elefant-føtter. Vagharsjapat og andre byer ble herjet og ødelagt, mange og blant dem de jødiske kolonier ble drevet bort i fangenskap. Kristendommen ble forfulgt, ill-altere reist, og det synes som at flere av høvdingene, som Merusjan Artsrunier i Van, var ill-tilbedere og Perser-venlige. Dette kan ha vært omkr. 367 e. Kr. Sjapur's forfølgelse av kristendommen i Persia og Armenia skyltes hellere politiske hensyn enn religiøs fanatisme: de kristne hadde naturlig sympati med fienden, den kristne Romer-stat, og det gjalt derfor å tilintetgjøre dem.

Arsjak's sønn Pap (368? —374) ble hjulpet på tronen av keiseren; med støtte av keiserlige tropper lyktes det ham å rense lannet for fiender. Det fortelles at Varsak Marni-

kon's sønn, den dyktige feltherre Musjeg, tok hevn for faren og folket, slo Perserne, ødela Magernes ill-templer, og hvis deres prester falt i hans henner, lot han dem levende brenne. Mange persiske førere og fyrster lot han flå, utstoppe med halm, og stille op på de høie murer. Men da Sjapur's øverste dronning og andre av hans harems-fruer falt i Musjeg's henner, lot han dem behandle ridderlig, og sente dem til Sjapur ledsaget av en persisk tropp av krigsfanger. Dette skulde vel være til forskjell fra Sjapur, hvis mishandling av fornemme armeniske kvinner skildres avskrekkende.

Kong Pap unnertvang også de nakhararer som hadde sviktet hans far, og likesom denne søkte han å styrke den centrale kongemakt. Men også han kom i strid med den kanskje vel mektige katolikos Nerses, og det ente med at kongen skal ha forgiftet ham med et fredsbeger, som han selv rakte ham ved et forsonings-måltid. Han stengte

klostrene, og mente at nonnene gjorde større nytte ved å gifte sig. Han indrog fem syvendedel av kirkens jordegodser, som var vokset til det uhyrlige, og han mente at det enda ble nokk til unnerholl av geistligheten; han in-skrenket dennes antall, og mente at det kunde være nokk med en prest og en diakon i hver lansby; og meget av dette kunde synes fornuftig. — Men også Pap's utenrikspolitikk har vistnok vært vaklende, og da han optråtte utfordrende overfor keiseren, ble han lokket til den romerske feltherre Terentius, og ved festmåltidet, mens han var drukken, ble han hugget ned bakfra (374).

Efter Pap lot keiseren insette Arsjak's II's brorsønn Varasdat som konge (374—377), men efter at denne hadde latt feltherren Musjeg myrde, ble han fordrevet av den kraftige Manuel Mamikon. Nu ble lannet snart splittet ved strid mellem tron-pretendenter støttet av keiseren på den ene side og Perser-kongen på den ånnen. Det ente med at ved freden mellem keiser Theodosius og Perserkongen Sjapur III i 387, ble Armenia delt mellem de to riker. Den vestlige del, Lille-Armenia med hovedstaden Karin (Erzerum) ble romersk, mens den østlige del, Stor-Armenia med Araks-dalen, Ararat, Taron (Musj), Van-området, osv., kom unner Perserne. Efter at skyggekonger av Arsakidernes slekt var blit oprethollt en kort tid, ble Stor-Armenia efter 428 styrt av en persisk satrap, kalt marzpan, og Lille-Armenia, allerede efter den først insatte konges død, av en romersk prefekt.

Denne avgjørelse ble av vidtrekkende betydning for historiens senere utvikling. Mens et kraftig og samlet

Armenia unner østromersk overhøihet kunde blit et sterkt vern mot Islam's senere fremrykning, kom denne viktige infals-port nu i de østlige makters henner, og veien ble lagt mer eller mindre åpen.

DEN ARMENISKE KIRKE

Mens den armeniske kongemakt således gikk unner, ble som før fremhollt kirken styrket ved flere dyktige patriarker, særlig kan nevnes Nerses I (353—373) kalt Partheren, og hans sønn Sahak (Isak) I den Store (omkr. 390—438). Kirker ble bygget, mange klostre ble grunlagt, som ble arnesteder for den kirkelige utdannelse og også for folkets opdragelse, skoler for unnervisning av folket ble oprettet i hvert distrikt, osv. Av størst betydning for den nasjonale selvfølelse og kultur ble det at Armenierne unner Sahak, omkr. 404 e. Kr., fikk sin egen skrift, opfun-net av munken Mesrop, med 36 bokstaver, for det meste omdannete greske; og det ble oprettet en hel skole av oversettere, som overførte evangeliene, det gamle testamente, og kirkelige skrifter til armenisk fra gresk og syrisk. Dette egne skriftsprog skilte dem fra den byzan-tinsk-greske kirke og ånds-verden, som de altid sto i et visst motsetnings-forholl til, og det hindret dem fra å bli slukt op. Av megen viktighet ble det at Sahak ved en reise til Konstantinopel opnådde tillatelse til å innføre det armeniske skrift-sprog også i det byzantinske Lille-Ar-menia. Derved ble den kirkelige og åndelige forbinnelse mellem de skilte lans-deler hollt ved like.

Den armeniske kirkes dogmer hadde en eiendommelig utvikling. Efter den lære som først ble innført fra Syria var åbenbart Kristus et syndefritt menneske som først ved Johannes's dåp ble optatt som Guds sønn. Det er den senere patriark Nestor's forkjetrede lære, som fra Syria og Mesopotamia brette sig til Persia, India og Kina. Døperen ble i den eldste armeniske kirke tillagt særlig betydning; det var hans ben Gregor førte med sig til lannet som de første relikvier, og mange kirker og klostre ble viet ham (Kampet).

Men på kirke-møtet i Nikæa i 325 ble så dogmet om Kristi enhet med Gud slått fast. Det ble antatt av den armeniske kirke, det påstås av Gregor selv som enda skal ha levet, og det ble for den avgjørende for all fremtid. I kirke-møtene i Konstantinopel i 381 og Efesos i 431 deltok ikke den armeniske kirke, men sluttet sig til de vedtatte dogmer, bl. a. om at den Helligånd var av samme natur som Faderen og sønnen, men var bare utgått fra Faderen;

og den sluttet sig også til fordømmelsen av Nestors lære om Kristi to personligheter.

Så kom kirke-møtet i Khalcedon i 451, hvori den armeniske kirke heller ikke kunde delta, da lannet var hjemsøkt av grufulle kristenforfølgelser unner Perser-kongen Jesdegerd II. På dette møte ble Kristus-mysteriet avgjort ved

følgende ikke meget klare tros-setning: «Kristus er ifølge sin guddoms-natur av samme natur som Faderen, ifølge sin menneske-natur av samme natur som vi, men uten synn. Denne ene og samme Kristus er erkjent som to naturer uadskillelig forente, men likevel særskilte».

Da de ulykkelige Armeniere som overlevde de persiske iil-tilbederes redsier, kom litt til ro, sammenkalte de et eget kirke-møte i Vagharsjapat i 491, hvor dogmet fra Khalcedon ble høitidelig fordømt. Dermed var det uforsonlig brudd med kirkene både i Byzans og i Rom, og det har hollt sig til denne dag. Gjennem alle trengsler hollt Armenierne på sin monophysitiske lære, om én person, og én guddommelig natur i Kristus, og de vilde intet høre om to naturer; men samtidig tok de også forbitret avstann fra Nestoria-nernes uforsonlige motstander Eutyches, som lærte at Kristi legeme kunde ikke opfattes som å ha vært av samme natur som vårt; Armenierne hollt på at Kristus ble menneske i fulleste forstann.

Disse spissfindige teologiske stridigheter har splittet den kristne verden, og har ødelagt tusener på tusener av uskyldige mennesker, for hvem disse teologiske formler var og ble tomme ord. I Orienten hjalp de vesentlig til senere å lette veien for Islam. De skilte Armenia fra det byzantinske og det vestromerske rike, liksom også fra de mange kristne samfunn i Persia. Om igjen og om igjen forsøkte den greske kirke i Byzans ved alle midler å lokke eller tvinge den armeniske kirke in unner sig, og til å anta Khalcedon-dogmet. Men mot disse evindelige forsøk sto Armenierne altid på våken vakt. Det er merkelig at dette folk, som politisk stadig ble svekket ved indre splid, kunde til alle tider stå urokkelig sammen når det gjalt deres tros-dogmer og deres kirkes uavhengighet.

UNNER PERSER OG ARABER

Da unner Perser-kongen Jesdegerd II Mazdaismen (Avesta-læren) søktes innført med makt i Armenia som den eneste sanne religion, reiste det armeniske folk sig med Vartan Mamikon som fører i 449. Han hadde en stunn fremgang i sine kamper mot Perserne. Så kom det til et stort slag mot en langt overlegen Perser-hær ved Avara'ir,198

nær rikets østgrense, i 451. Efter en heltemodig kamp som volte ikke minst Perserne svære tap, falt Vartan og flere av hans høvdinger; den persiske hær vant en tvilsom seier, men var ille medtatt. Efter en tids små kamper, hvori flere av de armeniske høvdinger falt, ente det med at lannet fikk religions-frihet, og kirke og tro ble reddet; men imidlertid var katolikos og flere av kirkens menn ført som fanger til Persien, og ble henrettet.

Nu var det fred en stunn, men da nye forfølgelser og tvang begynte, kom det igjen til opstann med Vartans brorsøn Vahan Mamikon som fører. Han kjempet heldig mot Perserne i trefning efter trefning i 484; de måtte søke forlik, og han ble marzpan og styrte lannet lykkelig i fem og tyve år (485—510). Det er naturlig at Vartan og Vahan Mamikon er blit Armenias folke-helter.

Arabernes Erobring. Efter de lange tiders kamper mellem Byzans og Persia om makten i For-Asia, ente det (som omtalt s. 65) med at Sasanideme ble overvunnet og knekket av keiser Herakleios i 627, men i steden trengte Arabernes skarer frem, erobret Persia i 642, og gjorde in-fall i Armenia. Dette ble støttet av Byzans, men som også søkte å nytte leiligheten til å unnerlegge sig lannet og særlig kirken, hvilket møtte Armeniernes kraftige motstann. Efter oprivende kamper ente det med at Armenia omkr. 654—661 måtte unnerkaste sig Araberne, og ble en provins unner kalifatet, styrt av stathollere. Mens Araberne hadde med voll og på kort tid innført Islam i Persia og feiet Mazdaismen bort, synes de snart å ha gitt op tanken på å innføre den i Armenia, og de lot folket ha noenlunde religionsfrihet, om det enn også leilighetsvis kunde forekomme grusomheter og volshandlinger.

Det er merkelig at netop i dette 7. århundre, og til dels i tiden unner Arabernes infall, hadde den armeniske bygings-kunst en fruktbar blomstring, særlig unner katolikos Ner-ses III Sjinogh (641—661, jfr. ss. 105 ff.). Det ble bygget mange kirker, men sin høide nådde vel den armeniske kuppel-bygning i kirken Zvarthnotz (jfr. ss. 104 ff.) som ble bygget av Nerses tross Arabernes angrep.

De arabiske stathollere eller emirer tok bolig i Dvin, hvor den armeniske katolikos også hadde sit sete. Araberne hadde mest interesse for folkets skatte-evne og for å presse det mest mulige ut av det, mens de blannet sig lite i

dets indre styre og anliggender, og lot kirker og klostre i fred. Men forhollene unner det fremmede muhamedanske åk var jo ydmygende. Allerede tidligere hadde det vært store utvandringer både frivillige og tvungne

til Middelhavs-lannene og til den Nære Orient og til Persia, og det fortsatte nu. Der var også mange opstanner mot Araberne, særlig, hver gang Byzans hadde fremgang i kampen mot Kalifatet. Oprørene ble ledet av de armeniske stormenn, som sat på sine borger; men der var som regel liten enighet, og de ble slått ned. Så ble for en stunn de ledende slekter enige og det kom til en alvorligere op-stann som en tid hadde fremgang, mens de byzantinske hærer drev Araberne tilbake. Men så vente lykken sig, Byzans måtte slutte en ydmygende fred, og Armenia ble hårdt straffet (785).

BAGRATIDENES KONGEDØMME

Det kom en tid med nye opstanner i Armenia, hvori bl. a. Sembat Bagratuni utmerket sig som leder, intil han ble ført til Bagdad, og ble drept på pinebenken, da han nektet å avsverge sin tro (omkr. 856). Men efterhånnen ble nu kalifatet svekket av de fra øst fremtrengende Tyrker samtidig med at Byzans hadde en opgangstid unner flere dyktige keisere, til dels av armenisk slekt. Da ble Sembat's sønn Asjot Bagratuni utnevnt av kaliffen til fyrste over Armenia i 859. Omkring 885 tok han kongenavn, og kaliffen sente ham en kongelig krone, mens nokk en krone ble sennt ham av keiser Basileios I, som skal ha vært av armenisk utspring.

I nær på to hundre år ble nu Armenia styrt av konger av Bagratidenes slekt. I navnet sto de, ialfall i den første tid, unner kaliffens overhøihet, men var i virkeligheten mest uavhengige. Unner mange og hårde kriger med vekslende heil, mest mot de muhamedanske fiender men også mot Byzans, lyktes det dem å hevde sig tross bitre indre stridigheter med oprørske høvdinger, og tross mange andre ulykker og tunge lidelser; de utstrakte sit herredømme over en større del av det gamle Armenia, også over Vaspurakan ved Van-sjøen, hvor høvdinger av slekten Artsruni rådet, som ofte var Bagratidenes skinsyke motstandere, og som til slutt tok eget konge-navn for sin Ians-del. — Det var hårde tider, og de stridende parter gikk ofte ikke lemfeldig frem mot hverandre, selv om de var kristne. Da den kraftige kong Sembat I (890—914) overvant og fanget flere oprørske nakhararer, stakk han øinene ut på dem, og sente dem til keiseren i Byzans og til kongen i «Kolkhis» (Imeretia) til forvaring. Det var kanskje human behandling mot å ta livet av dem.

Sin høide nådde Bagratidenes rike unner kongene Asjot III (951—977), Sembat II (977—989) og Gaghik I (989—1020).

Festningen Ani (jfr. ss. 79) ble hovedstad, dens befestninger ble styrket; mot nordøst hvor den var tilgjengelig, og ikke beskyttet av dype kløfter, fikk den en sterk mur med mange tårn; og det ble bygget mange kirker, klostre, palasser og borger i byen og dens omegn, og også ellers i riket Det er igjen det merkelige at tross de hyppige og herjende kriger hadde den armeniske bygningskunst i denne tid en ny og rik blomstring, og det ble utfollet en omfattende bygge-virksomhet. Men det var åbenbart kongene, og geistligheten, og overklassen som lot bygge, og det skedde vel helst på folkets bekostning, og til dels ved krigsbytte og fanger. Kulturen har vært en overklasse-kultur, som lannets andre inbyggere og borgerne i byene liten eller ingen del hadde i; deres hus har vært ytterst enkle, og av dem fins det få levninger, mens der er en rikdom av ruiner efter de mange praktbygninger. Men disse bærer i hvert fall bud om dette folks livskraft og ydeevne.

Det armeniske katolikat førte i denne tid en noe omflakkende tilværelse. I 931 flyttet det fra Dvin til Akhtha-mar, en ø i Van-sjøen, så i 959 til Argina nord for Ani, og så 992 til Ani hvor det hadde sete til 1072.

Efter Gaghik's død, 1020, ble riket delt mellem hans to sønner Johannes Sembat (1020-1041) og Asjot IV (1021 — 1040); det ble splittelse og indre strid mellem stormennene og mellem småkongene, som det nu var fire av: i Vas-purakan, Aghvan, Kars, og Lori; lannets motstans-kraft ble svekket, mens en ny fare, Seldjuk-Tyrkerne, nærmet sig; de hadde fått makten i øst, og trengte mer og mer på. De var nye og uhyggelige fiender disse skarer av vilmenn, som stormet frem over fjellene og slettene, det lange hår flagrende efter dem, og med sine utallige

bueskyttere omsvermet de de kristne krigere, som var vebnet med sverd og lanser. — Det rike Vaspurakan ble først utsatt, og efter å ha lidt nederlag overlot dettes konge Senekherim Arts-runi i mismot og frykt sit lann med 72 festninger, 8 byer, og 4000 lansbyer til keiseren i Byzans, mot at han med sit folk fikk slå sig ned ved byen Sebastia (Sivas) i Lille-Asia, hvor han mente sig trygg; og med 14 000 menn, foruten kvinner og barn, skal han ha utvandret dit omkring 1021.

Efter at først Ani ved et uventet overfall av kongene av Georgia og Abkhasia, begge Bagratider, var blit intatt og plyndret, ble Araks-dalen oversvømmet og herjet av de seldjukiske horder unner deres fyrste Toghrul bey, sønnesønn av Seldjuk, mens de armeniske stormenn ikke kunde slutte sig sammen til enig motstann, og kong Gaghik II

(1042—1045) i Ani desuten hadde krig med Byzans, som jo burde ha vært hans sikre forbunsfelle mot Tyrkerne. Efter kamper med vekslende heil, hvori både Seldjukene og den keiserlige hær ble slått av Armenierne, ente det med at kong Gaghik ble lokket til Konstantinopel med keiserlige løfter, mens Ani i 1045 ble angrepet av den keiserlige hær, og overga sig. Lannet ble en romersk provins med byzantinsk guvernør lik Vaspurakan, og den bedragne konge fikk i bytte et lann i Kappadokia og et palass i Konstantinopel. — Dermed var Bagratidenes glansfulle herredømme i Armenia til enne. I Lori hollt Bagra-tide-konger sig til in i det 13. århundre.

Men heller ikke Byzans kunde stanse Seldjuk-Tyrker-nes skarer, som stormet frem unner Toghrul bey. Det ene herjetog avløste det annet, de rakk frem til Eufrats øvre daler, til Arzen (nær Erzerum), til de Pontiske skoger, ja helt til Sebastia, hvor Artsrunier-kongen Senekherim trodde sig trygg; hans sønner flyktet nu for livet. Tyrkerne stanste et øieblikk da de fikk se kirkenes mange hvite kupler, som de trodde var fiendens telter; men så ble byen og sletten overgitt til plyndring, og gatene og lannet fløt av blod. — Imens anstrengte den byzantinske kirke sig flittig for å unnerlegge sig den armeniske, og få den til å opgi sin monophysitiske lære om Kristi natur. Men på dette punkt ga Armenierne sig aldrig, og ble bare opirret over disse anslag.

Så i 1064, efter et herjetog gjennem Georgia (s. 65), sto Seldjuk-Tyrkerne unner sin nye, pågående sultan, Alp Arslan, foran Anis porter. Efter fem og tyve dages 'beleiring trengte Tyrkerne in i den praktfulle by med de «tusen og en kirker», hver mann hadde en kniv i hver hånn og en tredje i munnen, «inbyggerne ble meiet ned som gress». — Nu var motstannen brutt, og da så keiser Romanos i 1071 ble slått og tatt til fange av Alp Arslan ved Manazkert (Melazkert), nord for Van-sjøen, var kampen om Armenia avgjort. Lannet kom nu unner Tyrker og unner den kurdiske emir i Karabagh. I det 12. årh. kom det for noen korte tidsrum unner beskyttelse av Georgias konger David Gjenopbyggeren, og Georg III. Flere ganger intok de Ani, men det ble igjen tatt av Kurderne. Så unner Tamåras regjering ble byen uventet overfalt av emiren Ardabil av Azerbäidsjan og inbyggerne ble massakrert. Enda synes Ani å ha reist sig; men så kom den værste ulykke med Mongolerne, Djengis Khan's ville bander, som plyndret byen i 1239; i 1319 ble den hjemsøkt av et jordskjelv, og mange av dens praktfulle bygninger styrtet

sammen. Men det har først vært på en enda senere tid at byen ble helt forlatt.

I ørkenens stilhet smulrer nu Ani's skjønne ruiner, med rike minner om et stolt avsnitt i Armenia's historie, et billede på menneskenes evne til å bygge op og til å rive ned, brudstykker efter et evnerikt folk som er glemt av vestens larmende verden.

ARMENIA UNNER TYRKER OG PERSER TIL SLUTTEN AV 18. ÅRH.

I Armenia's mange trengsels-tider, helt siden slutten av det 5. årh., var skarer av Armeniere vandret ut til forskjellige deler av Lille-Asia og videre til Middelhavets kyst-byer og Europa, hvor de dannet kolonier. Dette tok til unner Seldjukenes herje-tog i det 11. årh. Det ble, som nevnt, dannet nye armeniske småriker i Sivas og i Kappadokia; kongen av Kars slog sig med sine folk ned lengere nord ved festningen Tsamentov nær Amasia.

Kongeriket Kilikia (1080—1375). Mange adelsmenn drog mot vest og sydvest til Taurus-fjellene og lannet vest for Eufrat, og her, i Kilikia, hvor det rike lann var blit delvis avfolket ved Arabernes herjinger, grunnet de i 1080 unner høvdingen Ruben et uavhengig rike, i strid med Byzans, som søkte å unnertrykke deres kjetterske samfunn og unnerlegge sig deres kirke. Styrket ved tilstrømning av nye Armeniere og ved venskap og forbunn med korsfarerne, som kom til Kilikia i 1097, vokste og blomstret dette nye rike av dyktige Armeniere, og gjennem tre hundre år oprethollt de kilikiske baroner sin uavhengighet, omringet av fiender og unner stadige kamper, både mot den økende Tyrker-makt og mot Byzans. Det hjalp ikke hverken for den gresk-byzantinske kirke eller for Romer-kirken å lokke eller true, heller ikke i Kilikia opga Armenierne sin monophysitiske lære og sin egen kirke.

Dette kilikiske rikes historie er en ubrutt rekke av de mest romantiske og eventyrlige hennelser. Det viser en enestående livskraft at et folk efter alle grufulle ulykker, vandrer ut og kan grunlegge og oprethoile gjennem tre århundrer et slikt blomstrende nytt rike på fremmed grunn mellem fiendtlige folk. Men så ble også det svekket ved indre splid, og i 1375 ble hovedstaden Sis intatt av de egyptiske Mamelukker efter et romantisk heltemodig forsvar av den siste konge Léon VI. Oppe i Zeitun i Taurusfjellene hollt det sig imidlertid like til nutiden en fri, uavhengig rest av dette kilikiske rike, med sin uavhengige armeniske kirke.

Infall i Armenia av Mongoler, Perser, Tyrker. Omkring 1223 brøt Djengis Khan's Mongoler herjende in over

Armenias grenser, og i nær på hundre år var de mer og mindre herrer i lannet I mitten av det 14. årh. ble Øst-Armenia tatt av Perserne, mens Vest-Armenia kom unner tyrkiske «beger». — Så veltet Timur Lenk's ville Mongolhorder in i 1387, og i en rekke år herjet de lannet, brente byer og lansbyer, sablet ned inbyggerne hvor de kom frem, intil de igjen drog til Turkestan i 1403. Av alle redsler i Armenias tidligere historie står minnet om Timur og hans bander som det uhyggeligste.

Igjen ble nu Armenia det omstritte lann og krigsskueplass i kampene mellem stormaktene på to sider. Nu var disse de ledende muhamedanske makter: Persia i øst og i vest Tyrkeriket, som var kommet i Byzan's sted. Igjen kom Øst-Armenia vesentlig unner Persia, mens Vest-Ar-menia kom unner tyrkisk herredømme. For å styrke sin makt i de avfolkede lann, inkalte sultan Selim I omkring 1514 skarer av kurdiske nomader med deres buskap fra Kurdistan og lot dem slå sig ned i flere strøk, omkring Van-sjøen, syd for Ararat, og ved Erzerum. De var muhamedaner, men fiender av Perserne, og med sine khaner ble de i lang tid lannets virkelige herrer, og utviklet sig mer og mindre til røverbander som indrev vilkårlige skatter og utsuget eller bortførte efter godtykke de kristne, som ikke hadde lov til å bære våben.

Efter kamper med vekslende hell mellem Persia og Tyrkeriket kom det i 1639 til en overenskomst med en ny deling av Armenia mellem dem. Araks-lannene med Etsjmiadzin, katolikos's sete, og lannene i nord, omtrent svarende til den nuværende armeniske republikk, ble persisk, mens hele resten av det gamle Armenia kom unner Tyrkerne; og slik hollt grensen sig i nær på to hundre år; om det enn var kriger mellem Tyrker og Perser som herjet lannene.

Unner Tyrkerne. I hele det armeniske folks lange lidelses-historie er tiden unner Tyrkeveldet den mest lidelsesfulle. De kristne var de muhamedanske «herrers» eiendom og slaver, som Allah hadde gitt sine troende sønner, og som var fulstendig retsløse; en vantroendes, kristens, vidnesbyrd mot en muhamedaner var ugyldig for domstolene; motsette sig mishandling og plyndring kunde han ikke, ingen kristen hadde rett til å bære våben. Derfor hadde Kurder og andre røverbander noenlunde frie hen-ner. Da de kristne ikke må gjøre krigs-tjeneste for Allah, måtte hver mann mellem 8 og 60 år betale en særskilt tung skatt i tillegg til alle andre skatter og avgifter. Dertil kom «gutte-skatten», som sultanen utskrev blant de

vantro, og som besto i at det årlig ble tatt tusener av gutter mellem 4 og 8 år fra de kristne; de ble omskåret og

opdradd i Islam for å danne den faste hær av Janitsjarer, som i lang tid var Tyrkerikets uhyggeligste våben mot de kristne.

Slike livskår utvikler ikke i lengden et folks besste egenskaper. De selvstendige, stolte, og ærekjære blir enten drept eller må rømme lannet. Det er ved ydmyg unner-kastelse at en kommer frem, eller ialfall får leve i fred. Det eiendommelige ved tilstannen var imidlertid, at de unnertrykte var «herre-folket» langt overlegne i intelligens, dyktighet, og kunskaper, untagen kanskje som krigere. Storhandel og pengevesen kom på armeniske eller også greske henner, skrivere, skatte-forpaktere, tolker, og andre statens funksjonærer var Armeniere; de var også de dyktige i alskens håntverk, bygnings- og ingeniør-vesen, det var helst de som bygget muhamedanernes bedre hus, broer, og større moskéer.

Skjebnesvangert for styrkningen av det armeniske folks nasjonal-følelse gjennem disse århundrer var det at stor-adelen, som hadde vært folkets naturlige ledere og rygrad, var for en stor del blit utryddet unner de tidligere oprivende kriger, eller var utvandret. Det ble da kirken som ga folket en bærende støtte. Den fordel hadde Tyrke-styret at det ikke blannet sig i folkets religiøse og kulturelle liv, og det gjorde heller ikke Perserne. Katolikos i Etsjmiadzin var folkets øverste leder; men da han sto unner persisk herredømme, ble det den armeniske patriark i Konstantinopel som på første hånn ledet de tyrkiske Armenieres anliggender, og var ansvarlig for sultanen. Allerede i 1461 var dette patriarkat oprettet av Konstantinopels erobrer Muhamed II.

De store klostre, både i persisk og i tyrkisk Armenia, ble den armeniske kulturs bærere. Bak deres fredelige murer var de åndelige verksteder hvor de verker ble skrevet og avskrevet som bar folkets religiøse tro, dets tenkning og diktning, her var lannets eneste skoler, og her ble geistligheten oplært. I disse klostre fikk folket sin trøst og åndelige næring, og bak deres sterke murer søkte det også ofte ly mot forfølgelser og plyndringer.

I denne tid kom Armenia's gamle folkediktning op igjen. Fra lansby til lansby vandret de armeniske sangere, og til klangen av en violin, «saz», sang de sine kvad, som for en del var religiøse, men også skildret folkets liv, glede og sorg, kamp og drap, natur og kjærlighet. Sangerne hadde sin støtte i klostret Surb Karapet i Taron (nær Musj)

hvor de hadde årlige veddekamper. Her hadde det gamle offersted vært, med de tre ansete hedenske templer, hvor den hellige Gregor hadde bygget lannets første kirke, ved Asjtisjat; og skikken stammer vel helt fra hedensk tid; sangernes skytshelgen var nu Døperen (Karapet), men han var vistnok de hedenske guders arvtager.

Fra denne folkediktning utsprang betydelige diktere. Allerede i det 12. årh. skrev katolikos Nerses Klajetsi, kalt Sjnorhali (d. e. den yndefulle) skjønne dikt på folkemålet, foruten salmer og religiøse skrifter. I det 13. årh. unner Mongoler-veldet fremsto en merkelig dikter med pseudonymet «Frik», som har mange dype strenger for glede, sorg, og lidelser, men også for spott over livets meningsløsheter. En annen betydelig dikter, muligens i det 15. årh., var Nahabed Kutjak som skildrer både mørk sorg og lidelse og lys livs-giede. Men i all denne armeniske diktning er det en unnertone av tungsindig vemod.

Også på andre områder, som i arkitektur og kunst, satte det armeniske åndsliv frukt i disse århundrer. Som en tyrkisk forfatter har uttrykt det, satte de sit kunstneriske stempel på praktfulle moskéer både i Anatolia og i europeisk Tyrki, og på kunst-håntverket. Det meste av hvad som våknet op på kunstnerisk og åndelig område i dette eiendommelige, åndelig sløve samfunn, stammet helst fra Armeniere, de var skuespillere og komikere på den tyrkiske scene, de var offentlige sangere og musikere i Tyrkiet, ja til en viss grad har de skapt den tyrkiske musikk.

Mekhitaristene. Av megen betydning for den armeniske åndelige reisning ble de såkalte Mekhitarister, en orden grunlagt av munken Mekhitar (d. e. trøsteren) Ma-nuk fra Sivas, som efter først med sine feller å ha vært i Konstantinopel og på Morea kom til Venedig i 1715, og fikk slå sig ned på Lagune-øen San Lazzaro, hvor de bygget et statelig kloster. De gikk allerede i 1712 over til den romerske kirke; men det hindret ikke deres samarbeid med det armeniske folk. De fikk sit eget trykkeri; grunla også et kloster med trykkeri i Wien i 1811,

efter først å ha hat det i Triest (efter 1773). — Mekhitar og hans menn har utfollet en merkelig omfattende virksomhet ved å utgi og trykke på armenisk bøker og verker av alle slag, både originale og oversettelser; og dette har frembragt en gjenfødelse i armenisk kultur, tenkning, og selvfølelse; det har utviklet den nyarmeniske litteratur, og har hevet folkets åndsliv, ikke minst ved å tilføre det i gode oversettelser vesteuropeisk diktning, videnskap, og metode. Mekhitar Manuk har vært en merkelig vekker for sit lidende folk.206

X. TREKK AV ARMENIA'S HISTORIE

ARMENIERNE OG VERDENS-KULTUREN

Det armeniske folks tragedie er at, mens det i fremmed tjeneste altid utmerket sig ved sin overlegne dyktighet, har det ikke i lengden kunnet styre sit hjemlann med hell. I Byzans var mange av de ledende menn, og merkelig ofte de dyktigste høvedsmenn og hærførere Armeniere, som keiser Justinian's berømte feltherre Nerses — som vant Italien for ham, men senere ble levende brent — og Johannes Kurkuas (920—942), den seierrike øverstbefalende mot Araberne. Til forskjellige tider styrte dyktige keisere av armenisk herkomst det byzantinske rike gjennem trengsels tider, og hevdet og befestet dets svekkede makt; nevnes kan keisere som Maurikios, Herakleios (faren var armenisk), Bardanes (Philippikos), Artavasdes, Leo V, Ba-sileios I, Romanos, Lakapenos, Johannes Tzimiskes, Ba-sileios II (Bulgar-slakteren) o. fl. En rekke keiserinner var også fra Armenia. Armeniere har således gjennem lange tider hat avgjørende og styrkende inflyteise på dette ver-dens-rikes skjebne.

Men sit eget lann kunde Armenierne tross all sin dyktighet ikke redde. Uaktet de hadde en sterk følelse av sit folks ånds-fellesskap, som bl. a. viste sig i den seige fasthet hvormed de til alle tider slog ring om sin kirke og sin lære mot alle forsøk på unnertrykning fra gresk-ortodoks eller romersk-katolsk holl — så fikk de aldrig en helt sammenbinnende og alle andre hensyn overvinnende fedrelans-følelse, som er grunn-betingelsen for all politisk enhet og frihet. Dette skrev sig vel mest fra at, som før fremhollt (s. 184), naturen delte folket op i skilte bygder og lans-deler, som unner sine egne høvdinger følte sig mer eller mindre som særskilte enheter, og som ved sin splid inbyrdes svekket motstans-kraften mot ytre fiender.

En viktig årsak til svekning av folket var også de hyppige og store utvandringer, som før er omtalt (s. 202), og som tappet lannet for mange av dets besste krefter. Av naturen har åbenbart Armenierne fått lyst til vandring og til å se verden, som begavete folk ofte har; men ved omstendighetenes makt er denne lyst blit mer enn tilfredsstillet. Om og om igjen helt fra tidlige tider har fiendeskarenes oversvømmelser drevet folket ut i stort tall og spredt dem over lannene. De byzantinske keisere som Maurikios (582—602), Phokas (602-610), Barileios II (976-1025) overførte desuten hele befolkninger — Phokas overførte 30 000 familjer — fra de unnertvungne armeniske lans-deler til Thrakia og til Makedonia for å styrke lannet mot fiendene hinsides Donau eller mot Bulgarerne. — IARMENIERNE OG VERDENS-KULTUREN

207

mange lann hvor de kom hen dannet de armeniske utvandrere større og mindre kolonier, og har bragt dyktighet, foretagsomhet, og trivsel. Østover kom de til Persia, India, Sunda-øene og Kina, i vesten til Syria, Egypten, og Middelhavs-lannene, hvor de hadde kolonier i de fleste større kystbyer. De kom også til Polen (med 100 000), Galizia, Moldau, Bukovina, Transsylvania, Italia, osv. Masse-utvandringer var det efter Seldjuk-Tyrkernes infall i 11. årh., og efter Mongolernes infall senere. — Ved disse mange og store utvandringer ble den armeniske befolkning i hjemlannet uttynnet, hele strøk av det fruktbare lann kunde bli nær på avfolket eller komme i forfall, kurdiske nomader spredte sig i fjellene, Tyrker, Tatarer, Kurder slog sig ned i dalene og på slettene; og hvor Armenierne før hadde vært enerådende eller i rent overveiende flertall, ble befolkningen nu sterkt blannet.

Uaktet som nevnt den hyppige berøring med karavanehandelens fremmede kan ha stimulert åndslivet, har Armenia ikke budt særlige betingelser for utviklingen av en samlet høi kultur. Lannet var delt op i små kultur-felter med en mangelfull inbyrdes forbinnelse. Befolkningen var vesentlig bønner, som ikke direkte kan bli bærere av noen høiere ånds-kultur; til det trengs mennesker med rummeligere kår og fritid, og som ikke altid er bunnet til plogen; det trengs byer som kan danne større og mindre kultur-centrer, hvor det er et livligere åndelig

liv med lettere utveksling av tanker og ideer, og hvor det også kan være mer bruk for disse. Armenia manglet slike by-centrer, det ble vesentlig de store klostre som der dannet samlings-stedene for ånds-livet. Det var også avskåret fra havet, og hadde ingen havne-byer. Det var da naturlig at mange av folkets livligere ånder søkte ut til de større kultur-centrer med større muligheter, som Byzans og andre vestens byer, og vistnok også mot øst til Perserrikets hovedsteder; og mens deres ånds-evner her kunde utvikle sig friere og komme de andre til gode, gikk de tapt for fedrelannet.

Men på den ånnen side kunde denne avsondrethet i det armeniske fjell-lann føre til at folket efterhånnen utviklet en mer særpreget nasjonal kultur, og en seig, ofte fanatisk fasthollen ved det som var deres eget. Dette fikk ikke minst sit utslag i deres religiøse liv og i deres kirke, som til alle tider hollt sig uavhengig. Ved denne på flere måter selvstendige utvikling kom dette begavete folk også til å gi viktige bidrag, ikke bare til den byzantinske, men også til den vesteuropeiske kultur-utvikling. Allerede i208

tidlig tid synes de, som var det første folk som antok kristendommen som stats-religion, å ha utfollet en utstrakt kirkelig kulturell virksomhet også utenfor sit lans grenser. Det berettes at det før det 6. årh., ja angivelig endog i det 4. årh., skal være grunlagt 70 armeniske klostre i Jerusalem og andre deler av Palestina, foruten mange klostre i Egypten, på Sinai, i Alexandria og Thebais.1 I det 11. og 12. årh. var det mange Armeniere i Egypten. Deres store betydning i Byzans's historie er allerede nevnt.

Også for os Nordens Germaner har forbinnelsen med dem vært merkbar. Det tør være sansynlig at Goterne har fått sin første kristendom ialfall delvis fra dem. Som av Sophus Bugge er påvist, er det flere armeniske elementer i det gotiske sprog i Wulfilas's bibel-oversettelse. Dette kan skylles at hans 2 bessteforeldre var, i 257, kommet som krigsfanger med Goterne til sydvest-Rusland fra Kappadokia, Armeniernes tidligere hjem, og hvor det fremdeles var mange Armeniere. Det var der Armenia's apostel Gregor ble opdradd omtrent på samme tid. Goterne ved Sorte-havet har vistnok også hat annen forbinnelse med Armenia, vel helst gjennem armeniske handelsmenn og missionærer. Forskjellige trekk i deres bygnings-skikker, som de bragte med sig til Bulgaria og Vest-Europa, synes å røbe armenisk påvirkning. Det er også merkelig, at så sent som ved slutten av Vest-Goternes herredømme i Spania, hadde de fyrster med armeniske navn, som Artavas-des (omkr. 710 e. Kr.)3

En sådan armenisk påvirkning kan også ha nådd nord til Skandinavia, og kan forklare bl. a. likheter som gravfelter og bauta-stener, f. eks. i Bohuslen og Blekinge, har med armeniske kirkegårder og gravstener. Også senere har der vært forbinnelse; som prof. Magnus Olsen har gjort mig opmerksom på, forteller Are Frode i Islendinga-bok (kap. 8) om tre ermskir (d. e. Armeniere): Petrus, Abraham, og Stephanus, som kom helt til Island og som sa sig å være armeniske biskoper, og hvis påbud «i mangt var mildere enn biskop Isleiv's [1056—1080 e. Kr.], derfor ble de avhollt av slette mennesker, intil erkebiskop Adal-bert sente sit brev til Island og forbød folk å motta [Guds] tjeneste av dem, og sa at noen av dem var i bann, men alle var fart uten hans tillatelse».4 Disse «Ermskir» kan

1 Jfr. Strzygowski, a. v. II, ss. 730 ff.

2 Wulfilas var født 311 e. Kr.

8 Jfr. Strzygowski, a. v. bd. II, ss. 728 f.

4 Jfr. Hungrvaka kap. 2. Biskupa søgur I. Se også Konrad Maurer: Die Bekehrung des norwegischen Stammes zum Christenthum, II ss. 586 f. 1856.A R AKS-S LETTEN MED ARARAT, KVELLEN 2. JULI (S. 17l).ARMENISKE GUTTER VED ALAGØZ STASJON (s. 118).

ARMENISK TYPE (i MITTEN) OG RUNN KORTSKALLE, ALPIN TYPE (TIL HØJRE)

(S. 179 F.).

BLOND, NÆRMEST NORDISK TYPE (i MITTEN), ARMENISK TYPE (TIL MOIRÉ) VED

vel helst ha vært armeniske missionærer som er kommet til Island; det var netop på den tid da Seldjuk-Tyrkernes mange infall i Armenia fremkalte masse-utvandringer til forskjellige deler av verden. De har forkynt sin gregorianske lære som selvsagt var kjettersk og måtte lyses i bann av den katolske erkebisp.

Til bygnings-kunstens utvikling i middelalderen synes Armenierne å ha gitt flere viktige impulser og bidrag. Så tidlig som i slutten av det 3. og især i det 4. og 5. årh. ble det bygget mange kirker i Armenia; men allerede før den tid, i det 2. årh., ble det bygget kirker i Syria (Edessa) og også øst for Tigris, i Arbela. Disse var helst langkirker i basilika-form, og sådanne kan vel også tidlig være bygget i Armenia og Georgia; det er muligens en basilika i Nekressi fra det 4. årh.; men det ser ut til at det i disse lann meget snart ble utviklet en egen kirkestil, som har fått sin typiske form i den kvadratiske kirke med den centrale kuppel-hvelving (jfr. s. 162). Denne stil har nærmest tilknytning til Østen. — Armenierne sto vel først unner medisk, så persisk overhøihet; senere kom de i nær berøring med Parther-riket, hvorfra de fikk sit kongehus, Arsakiderne. Fyrstene og adelen var derfor stadig par-tnisk sinnet, og det lyktes aldrig Sasaniderne, eller Rom eller Byzans å erobre sympatien. Det er naturlig at dette også satte sit preg på bygnings-kunsten. Det kan ligge nær å tro at den kvadratiske bygningsform med kuppelen har hat sin første utvikling i de eldre hedenske templer (jfr. s. 162). En levning som bl. a. røber forbinnelsen med disse, har vi sansynligvis i den før omtalte sokkel med høie trappetrin som utvendig omgir de armeniske kirkers yttervegger (jfr. ss. 53, 106, se også figurene ss. 157 og 161); de er helst de samme som de høie sokler med trappetrin som førte op til de gamle offersteder og templer. Noe tilsvarende har ikke kirkene i syd (i Syria) eller i vest (Lille-Asia), og heller ikke i Europa.

Den av Armenierne anvente centrale kuppel er utvilsomt av østerlansk oprinnelse, og er vel helst kommet fra Persia.

Da den kirkelige bygnings-kunst, helst flere århundrer senere, utviklet sig i vesterlannene ble den sterkt påvirket østfra, og ikke bare fra Byzans, men mer direkte fra For-Asia — Syria, Mesopotamia, Armenia og Georgia — og denne påvirkning skylles sikkerlig for en stor del invandrede Syriere og Armeniere. I den romanske bygnings-stil er det mange trekk som ble anvent meget tidlig i Østen, og tidligere enn vi vet om i Europa: De tunge pilarer ved

siden av søiler, bue-frisen, og terning-kapitelen, blinbuer og slanke høie halvsøiler (pilastrer) utvendig, den trakt-formete portal med buer og halvsøiler innenfor hverandre som trekker inad, så karakteristisk for middelalderens kunst i Europa — alle disse trekk finner vi meget tidlig i Armenia. Den dekorative bruk av mørk og lys sten i bånn og lag kan Armenierne ha fått fra Khalderne, den fikk senere utbredning i Italia, særlig Genua og Firenze. Tønne-hvelvet, som erstattet basilikaens tretak, kom fra Mesopotamia, mens kuppel-hvelvet over den kvadratiske form ble det fremtredende trekk i den armeniske og georgiske bygnings-kunst Denne konstruksjon, som var forskjellig fra det gamle Rom's kuppel-bygning, fant allerede i den tidlige middelalder vei også til Europa, den kan som før nevnt (s. 18) ha gitt ideen til Sofia-kirken, og den utbredte sig videre vestover, sansynligvis ved Armeniere og helst i forbinnelse med Goterne, og der er flere kirker og baptisterier med slike typiske armeniske former i Athen, Nord-Italia (Milano), Frankrike (Germigny des Prés ved Orleans), og flere andre steder, og denne konstruksjon ble også meget anvent i de mange kirker på Athos.1 Sin høieste utvikling i Vest-Europa når denne centrale kuppel-konstruksjon i det 15. og 16. årh. ved mestre som Brunel-leschi, Alberti, Leonardo, Bramante, og Vignola (Gesu-kirken i Rom), og setter frukt i Domen i Firenze og i Peters-kuppelen. Det fins bl. a. tegninger og utkast av Leonardo, som har en så slående likhet med armeniske kvadratiske kirker med kuppel og strebe-nisjer, at de vanskelig kan tenkes uten direkte kjenskap til disse.2

Overfor den almindelige opfatning at det var Byzans som påvirket Armenias bygnings-kunst og ikke omvent, bør det fremholles at den armeniske kirke, som ble grunlagt lenge før den byzantinske, sto altid efter Khalce-don-

møtet i bitter motsetning til denne; og dens bygningskunst skiller sig skarpt fra den byzantinske ved sin strenghet, sin sparsomme og fornemme bruk av utsmykning, og især ved uviljen mot religiøse billeder av enhver art. Det danner en slående motsetning til det hellenske kunst- og kultur-syn, og står i forbinnelse med den religiøse opfatning som fant uttrykk allerede i Zarathusjtra's lære, hvor guddommen, eller de guddommelige vesener, var overnaturlige, abstrakte begreper, som ikke kunde legemliggjøres eller fremstilles i menneskelige skikkelser. Det stammer fra en dypere og alvorligere religiøsitet hos folk for hvem deres religion er mer åndelig og mindre hånngripe-1 Jfr. Strzygowski a. v., II ss. 766 ff. 2 Jfr. Strzygowski a. v., II ss. 863 ff.

lig enn hos de mer letlivede folk i de større kultur-byer. Den jødiske Jahve-dyrkelse, og senere Islam, hadde jo heller ikke billeder. — Denne billedfientlige retning satte dype merker i Byzans's historie, hvor billed-striden (726— 843) raste som et rensende uvær mot megen heslig overtro. Den ble støttet ved armenisk påvirkning, og ble særlig ført av keisere av lille-asiatisk og armenisk herkomst. Det er en bevegelse i kirken som rekker helt frem til Luther og til Puritanerne.

Til middelalderens største nyskapning, Gotikken, synes det armeniske folk også å ha gitt impulser av grunnleggende betydning. Det er ikke lenger til å komme forbi, at flere av de trekk som er mest eiendommelige for den gotiske bygnings-kunst, var anvent i kirker og andre bygninger i Armenia flere århundrer før Gotikken ble utviklet i Europa. Særlig iøinefallende er dette i domkirken i Ani,1 som er en treskibet langkirke, og hvorav det enda står vegger og tak, hvis de da ikke er styrtet ned ved siste jordskjelv. Den ble fulført unner kong Gaghik I i 1001 e. Kr. av bygmesteren Trdat, som også bygget domkirken i Argina, lengere nord ved Kars-tsjai, i lignende stil.2 I 989 ble Trdat kalt til Konstantinopel av keiser Basi-leios for å restaurere Sofia-kirken, som var skadet av et jordskjelv. — Om domkirken i Kutais ble det allerede sagt (s. 68) at den hadde likhet med de senere gotiske kirker i Europa; dette gjeller i enda høiere grad om denne kirke i Ani, som ble bygget noe tidligere; dens stil virker som en overgangs-form fra den typisk armeniske til den ro-mansk-gotiske, og den har flere av den gotiske stils mest eiendommelige trekk, som spissbuen og søilebuntene. Likheten er så slående at noen kunst-historikere, i sikker tro på Gotikkens helt europeiske utspring, har påstått at kirken må være restaurert i det 13. årh. av bygmestre fra Vest-Europa. Men en slik bortforklaring er håbløs; selv om ikke kirkens alder i dens endelige form var sikker nokk, så fins det lignende «gotiske» trekk, mer og mindre utviklet, i mange andre armeniske kirker fra samme og fra tidligere tid.

Denne kirkeforms utvikling er vel helst kommet derved at langkirken med det mesopotamiske tønnehvelv er trengt in sydfra,- og er blit forbunnet med den kvarda-tiske kuppel-kirke med omgang og de fire fritstående pilarer i mitten. På den vis opsto en treskibet langkirke. Den eldste kjente kirke av sådan form var muligens Gre-

1 Se Lynch: Armenia, I ss. 371 ff.; Strzygowski, a. v., I ss. 184 ff.

2 Jfr. Strzygowski, a. v.. II ss. 590 ff.

gor-kirken i Dvin, bygget i begynnelsen av det 7. årh. og ødelagt av jordskjelv i det 9. årh.1

Som særlig gotiske trekk i domkirken i Ani og andre kirker av denne form, kan nevnes: Den konstruktive bruk av spissbuen, særlig i de fire hovedbuer som forbinner de fire pilarer og bærer den centrale kuppel. Spissbuen fins også i verdslige bygninger, som borgen i Ani. Søile-buntene som kan følges som en logisk utvikling gjennem forskjellige trin fra de oprindelige fire hjørne-pilarer som bærer kuppelen. Disse pilarers søile-bunter er også ved buer forbunnet med halvpilarers søile-bunter på veggene. Ribbe-hvelvet som det fins antydninger til i flere armeniske kirker og klostre. Endelig må nevnes den utvendig synbare forstøtning ved strebenisjer av veggene som bærer den centrale kuppel. Det er samme konstruktive idé som Gotikkens strebebuer, og kan ha ført til utviklingen av disse.

Disse første begynnelser til Gotikken kan være kommet til Vest-Europa med Armeniere som i stort antall ble

sprett over lannene i det 11. og 12. årh. Av betydning kan det også ha vært at det armeniske rike i Kilikia hadde en livlig forbinnelse med korsfarerne efter slutten av det 11. årh., og gjennem dem også med Vest-Europa. Gotikken, denne middelalderens store nyskapning i verdens-kulturen, kan således ha fått tidlige og viktige impulser fra dette lille begavete folk på en tid da det kjempet en fortvilet kamp mot de overmektige fiende-skarer.

1 Se Strzygowski, a. v., I ss. 163 ff.XL ARMENIA I NYERE TID

I DET 19. ÅRHUNDRE

Tross alle ulykker og all mishandling kunde ikke den armeniske folke-sjel knekkes, og drømmen om befrielsen blusset op ved ethvert lysglimt utenfra. Efterhån-nen våknet nytt håb om redning fra Islam ved hjelp av det kristne Russer-rike som trengte frem fra nord. Men henvennelser til zaren i Moskva førte i de tidligere år-hundrer ikke til annet enn skuffelser; selv Peter den Stores kriger mot Persia ga Armenierne bare ulykker. I tillit til russisk støtte ble det i det 18. årh. gjort flere opstanner i persisk Armenia; men da Rusland sviktet ble de igjen unnertrykt i blod. Men så i første delen av forrige århundre grep Rusland for alvor in. Den armeniske erkebiskop Nerses Asjtarok reiste sit folk i Araks-dalen, han utrustet selv et armenisk frikorps, anla korn-magasiner, osv. En forenet georgisk-armenisk hær unner Armenieren Madatov slog Perserne, Nerses selv med kors og kårde red med i spissen for hæren. Den «uintagelige» festning Erivan ble tatt av Russerne 1827 (jfr. s. 112), Perserne måtte slutte fred, og hele det armeniske lann nord for Araks ble forenet med Rusland.

Men Armeniernes store giede over igjen å komme unner kristent styre ble ikke langvarig. Russernes løfter om selvstyre ble, som vanlig i verden, ikke hollt da seieren vel var sikret. En nasjonal armenisk frihets-bevegelse ved den nye riks-grense tiltalte ikke de styrende i Rusland, og den «stivnakkede og kjetterske» armeniske kirke var den ortodokse gresk-russiske kirke med den hellige synode en vederstyggelig torn i øiet. Snart begynte en kuende politikk med forsøk på en systematisk russifisering av Armenia, Forordningen av 1836 lukket således de elementære skoler, forbød unnervisning i armenisk ved de offentlige anstalter,214

og påla Armenierne verneplikt i russiske tropper. Også i kirkens styre blannet Russerne sig mer og mer in. Like til sin død protesterte frihets-kjempen Nerses, som ble katolikos (1843—1857), om igjen og om igjen mot alle disse overgrep og skammelige brudd på givne løfter; men forgjeves, det ble stadig verre.

Vistnok hadde Rusland fridd Armenia fra muhamedanernes overgrep og misgjerninger, fra de røverske Tatarkhaners utplyndringer, vistnok var ro og ordnete forholl med noenlunde rets-sikkerhet og likhet for loven blit inført, så folket igjen kunde drive sine næringsveier unner gunstige forholl, og et større materielt velvære kunde utvikle sig. Men de tidligere herskere hadde ikke blannet sig i kirkens affærer eller i folkets åndelige liv, som de ikke forsto. Her var det det russiske styre rammet den armeniske selvstendighets-ånd på det følsomste sted; og til tross for alle åbenbare fordeler ble det russiske styre forhatt.

I tyrkisk Armenia var imidlertid forhollene ulike verre. Mens Grekenlands, Montenegros, Serbias og andre lans løsrivning fra det forhatte, men mer og mer svekkete Tyrkevelde vakte stadig nytt håb i det innestengte og unnertrykte armeniske folk, øket disse begivenheter bare Tyrkernes hat mot de kristne, og det var ikke grenser for de utsugelser, plyndringer og grusomheter som Armenierne ble utsatt for fra tyranniske og fordervede tyrkiske embedsmenn, og fra kurdiske høvdinger og røverbander som ble opmuntret av Tyrkerne.

Da forbinnelsene med Europa var øket bl. a. ved konsuler og missionærer, kunde ikke alt dette lengere foregå helt bortgjemt for verden i de armeniske fjell-daler. I Europa hevet røstene sig i sterkere og sterkere harme mot Tyrkerne, med krav om å komme de kristne brødre til hjelp. I England skrev bl. a. Gladstone (i 1876) sin harmdirrende protest mot Tyrkernes mishandlinger. Rusland var mer enn villig til å hjelpe og rive de kristne lann ut av Tyrkernes klør, og det kunde lett gjøre det. Men de andre stormakter var ikke tjent med at Rusland ble for mektig, særlig stemte det ikke med den britiske regjerings politikk, som i Rusland så den farlige motstander i østen. — Vistnok var Tyrkiet forlengst modent til fall, og dets råtne styre var en skam for verden; men det var

umulig for stormaktene å bli enig om delingen av byttet, og så hollt de den syke mann oppe, mens enhver håbet på et gunstig øieblikk for å tilrane sig løvens part. Den europeiske offentlighets mer og mer harmdirrende krav om inskriden mot redslene i Armenia nyttet Europas stats-

menn som middel til å presse nye fordeler ut av Tyrkiet hver for sig, uten at de kan forstås å ha hat noe alvorlig ønske om å hjelpe det blødende folk, som stadig ga nytt stoff til rørende deklamasjoner.

De snedige tyrkiske statsmenn var i all sin fordervethet gløgge nokk til å opfatte stillingen, og nyttet den til sin fordel. Mens de ophollt verden med høitidelige løfter om frihet og likestilling for de unnertrykte, som de aldrig drømte om å opfylle, spillte de den ene stormakt ut mot den annen. Når det ble klaget over de uhyggelige misgjerninger, nektet de blankt at de hadde funnet sted, og anstillte sig indignert over de skammelige påstanner. I denne særlig tyrkisk diplomatiske kunst ble de uovertrufne mestre.

Vi skal ikke her gå in på de forskjellige høitidelige hånnskrivelser som sultanene utstette i 1839, efter Krimkrigen i 1856, i 1876, o.s.v., og hvori alle unnersåtter uten forskjell på rase eller religion blev lovt like rettigheter, likhet for loven, fri religions-øvelse «uten å lide selv den ringeste tvang», o. m. m. Heller ikke skal vi opholle os ved den russisk-tyrkiske krig 1877—78, og de berettigede håb Ruslands seire vakte hos Tyrkiets Armeniere, eller ved de diplomatiske forhandlingers mange krokveier unner freds-kongressen i Berlin efterpå (1878), hvor nye løfter av sultanen om forbedringer av Armeniernes kår ble godtatt. Alt dette papir med de mange og store løfter betegnet seiere for det vesteuropeiske diplomati og for europeisk retsinn og menneske-kjærlighet, som diplomatene kunde vise verden, skjønt de jo vel visste at Tyrkerne aldrig tenkte på at opfylle dem.

For Armenierne i Tyrkeriket var alt dette verre enn ingenting. Det ga dem falsk håb, mens det bare forverret deres kår. Den tragiske virkelighet er at de vilde vært langt bedre farne om Europas folk med deres regjeringer og diplomater aldrig hadde tatt sig av deres sak. Ved sin påståtte sympati for dem, og ved sine henstillinger og noter med krav om en bedre behandling av Armenierne, som de ikke en eneste gang har satt noe alvorlig in på å drive igjennem, opnådde maktene bare å opirre Tyrkerne, samtidig med at de viste dem sin mangel på alvor; og disse kunde ustraffet ta sin blodige hevn over sine armeniske unnersåtter, som var årsaken til denne ubehagelige kritikk og til de ydmygende løfter som måtte gis. — Det er i en sum hvad Europas statsmenn og diplomater har gjort for det armeniske folk.

Mitt unner stormaktenes freds-forhandlinger i Berlin hadde den britiske regjering unner tegnet en hemmelig

overenskomst med den tyrkiske, om å støtte denne med vebnet hjelp hvis Rusland skulde forsøke å beholle mer armenisk område enn freds-slutningen ga det rett til, til gjengjell lovte Tyrkiet å innføre reformer for Armenierne, og som sikkerhets-pant fikk Storbritanien øen Kypern. — Hertugen av Argyle sa i Overhuset: «I ingen verdensdel har vår politikk vært diktert av så umoralske og så meningsløse beveggrunne.» De ord kan visst gjelle for hele Vest-Europas politikk overfor det armeniske folk.

I 1875 var Abd.ul-H.amid kommet på tronen i Tyrkiet ved å lefle med det ungtyrkiske reform-parti. Ved dets hjelp var hans onkel Abdul-Aziz blit myrdet i mai 1876, derefter ble hans bror Murad sultan, men ble i august 1876 avsatt som sinsyk og ble innesperret Nu ble Abdul-Hamid sultan, og han viste sig snart å være en sleipere, klokere og grusommere hersker enn Tyrkiet hadde hat i århundrer. Denne slu politikker tumlet med de europeiske diplomater, og dekket sig stadig ved å spille den ene stormakt ut mot den annen, mens han, uaktet han hadde en armenisk mor, hadde fått et uslukkelig hat til Armenierne, som han mente var en viktig årsak til, eller ialfall et påskudd for stormaktenes stadige inblanning i Tyrkiets affærer.

Fra de britiske militær-konsuler, som efter Berlinerfreden var sennt til Anatolia, kom det uhyggelige beretninger om Tyrkernes oprørende styre i Armenia. Da Gladstone igjen kom til makten i 1880 tok han fatt; men heller ikke han bragte det lenger enn til noen skarpe noter fra stormaktene til Porten, om «øieblikkelig gjennem-føring» av

de i Berliner-traktaten lovte reformer, og det førte til noen svar-noter fra denne med nye utflukter og benektelser av sanheten. Mer ble det ikke. Abdul-Hamid visste jo for godt at ingen makt vilde anvenne kraftigere midler enn papir; han kunde uforstyrret fortsette sin mishandling av Armenierne.

Da Storbritannien unner Gladstone, i 1882, besatte Egypten, ble forhollet til Tyrkiet endret, og likeså til Frankrike og Rusland som var forbitret over dette overgrep. Det ble nu annet å tenke på enn Armenierne. Fremdeles strømte det stadig in oprørende beretninger om de skamløse for-holl i tyrkisk Armenia; men de ble ikke lenger offentliggjort, og det ble stille i Europa om dette forrådte folk. For den britiske regjering var det ikke lenger opportunt å forsøke å opfylle løfter gitt til et lite, lidende folk, og opirre Porten unødig ved å minne om de ingåtte forpliktelser mot det. I Rusland var efter mordet på Alexander IIABDUL-HAMID

i 1881 den liberale regjering med den fremragende leder og statsmann Armenieren Loris Melikoff fait, og for den forstokkede reaksjon som fik makten, var den armeniske nasjonale frihets-bevegelse en vederstyggelighet Også russisk Armenia måtte kues, og påtvinges russisk sprog og russisk kirke, og de tyrkiske Armenieres hjerteskjærende klager fant døve ører hos disse førere.

Imidlertid hadde stormaktenes optreden for Armenierne på Berliner-kongressen, deres mange smukke ord og noter i de følgende år, og de høitidelige løfter som var avtvunget Tyrkiet, naturlig hos det armeniske folk vakt sikker tillit til at nu skulde frelsen snart komme. De var enkle, naive folk som ikke kjente storpolitikkens spill, og trodde at et ord var et ord, helst når det var gitt av stormakter. — Efterhånnen kom det nu sterkt røre i de armeniske kretser også i Europa, og de forskjellige armeniske foreninger utfollet en ivrig virksomhet for å støtte og reise deres folk mot treldommen. Ny næring fikk denne bevegelse ved den heldige kamp som det lille armeniske folk i Zeitun i Taurus-fjellene i Kilikia (se s. 202) førte mot Tyrkernes unnertrykning. — Denne nasjonalistiske frihets-bevegelses mål var ikke bevisst en løsrivning av det armeniske hjemlann fra Tyrkiet, dertil var befolkningen nu blit for blannet, og Armenierne var ikke overtallige nokk; målet var alene å opnå menneskelige kår og et visst fritt indre styre.

Men sultanen var bestemt på å knuse det armeniske folk, og den uro som denne frihets-bevegelse her og der kunde skape i Anatolia, ga ham kjærkomment påskudd for nye forfølgninger og volsgjerninger med fengslinger og tortur i fengslene, med plyndring, pengeutpresning, og mishandling. Overfor europeiske protester svarte den tyrkiske regjering kynisk, som en hån mot Europa, at hvis det ble fart hårdt frem, var det nødvendig for den stakkars opskremte muhamedanske befolknings selvforsvar.

For å skaffe sig et villig redskap til utførelsen av sine videre planer, oprettet Abdul-Hamid sommeren 1891 et grense-rytteri, hamidije, i Anatolia vesentlig av de kurdiske nomade-stammer, og utnevnte de kurdiske høvdinger til anførere. De ble utrustet med moderne våben; de sto utenfor almindelig rettergang, og skulde bare adlyde overgeneralen i Erzin-gian. Når en betenker at disse Kurder med deres høvdinger drev røveri i stor utstrekning, vil en forstå verdien av det våben sultanen her skaffet sig. Således fikk han efterhånnen gjort alt ferdig for det avgjørende slag.

Et karakteristisk eksempel på hvordan Armenierne ble behandlet er følgende begivenheter: I dalene i de ville218

Taurus-fjell syd for den fruktbare Musj-sletten, og som skiller denne fra den store Mesopotamiske Slette i syd, bodde det Armeniere; men der var også Kurder til hvem de som vanlig utredet en tributt for å ungå deres røverier. Sommeren 1893 hadde en armenisk agitator drevet propaganda mot Tyrkerne nær lansbyen Talori i Sassun på syd-skråningen av fjellene, og han var blit satt fast. En stunn senere ble noen av de kurdiske røvere lokket av Tyrkerne til å angripe de armeniske lansbyer ved Talori. Kurderne ble slått og beklaget sig over «oprørerne» til øvrigheten, og tyrkiske tropper hjalp dem med å indrive den ulovlige «skatt», lansbyene ble plyndret, mens beboerne var flyktet til fjellene i nærheten. Efter dette ble de armeniske bønner ilagt svære bøter og nye skatter som straff for at de hadde brukt våben mot muhamedanere; men de nektet å betale dobbelt skatt og

vilde ikke gi noe til Tyrkerne før de ble befridd for Kurdernes ulovlige utpresninger. Flere regimenter soldater med berg-kanoner ble da sennt mot dem, lansbyene ble stormet, og myrderiene begynte efter sultanens ordre. I tre uker ble de flyktende forfulgt og drept, og mellem 900 og 1500 mennesker falt som ofre, og mange unge kristne piker bortførtes som bytte.

Disse redsler vakte uro særlig i England, den britiske regjering trengte på, men Frankrike og Rusland, som nu var allierte, vilde ingenting. Imidlertid ble det på maktenes forestilling sennt en tyrkisk (!) kommission i januar 1895 for «å unnersøke de armeniske røveres forbryderske handlinger». Endelig reiste også konsulat-utsenningene til Sassun og slo fast at den armeniske befolkning ingen skyll hadde.

Da så Storbritannien og maktene 11. mai 1895 forlangte sikkerhet mot gjentagelser av slike redsler, og stillte bestemte fordringer om reformer for å trygge de kristnes tilværelse, forhalte sultanen bare forhandlingene ved å nekte all skyll, og stille motforslag i 16 artikler, og invilget amnesti for alle mistenkelige Armeniere (sic!)-, mens han bak scenen lot de kurdiske og tyrkiske anstiftere og ledere av myrderiene belønne og forfremmes.

Dette ble den gamle frihetskjempe Gladstone for meget. Skjønt 86 år gammel og bøiet, sto han op og hollt på et møte i Chester en flammende tale mot «den store forbryder i palasset», morderen på tronen, og han sa at hvis Storbritannien, Rusland og Frankrike, med en inflytelse og kraft 50 ganger Tyrkiets, og som hadde påtatt sig forpliktelser i denne sak, nu vek tilbake for denne sultans mot-stann, vilde dé bli dekket med skam i verdens øine. Møtet som så mange andre sluttet med en resolusjon.

Abdul-Hamid lyttet, men forsto snart at lengere enn til ord og papir, vilde det heller ikke nu komme. Han kunde trygt fortsette sine planer. Mens denne forfulgte uskyldighet beklaget sig til paven i Rom over de engelske beskyldninger, og mens paven søkte å formille England, fikk alle øvrighetspersoner i Anatolia vink om at de måtte være ferdige til å skride in for å beskytte den muhamedanske befolkning mot de kristne som pønste på oprør. Hele den kristne befolkning måtte unnersøkes og avvebnes like til kniver.

Armenierne begynte å ane hvad som foresto, og det var med frykt de så sig nødt til å utlevere de få stakkars våben de hadde, og som myndighetene siden utleverte muhamedanerne til å myrde de kristne med. Mange ble unnerkastet den mest barbariske tortur for å få dem til å tilstå hvor våben var gjemt, eller også hvilke revolusjonære kretser de tilhørte, for å gi regjeringen kjærkomment bevis for påstannen om oprør.

Så kom den ytre foranledning som ga påskuddet til å slå løs. Den 30. september 1895 drog et tog på et par tusen Armeniere gjennem gatene i Konstantinopel, mot «den høie Port» i Stambul, for å overrekke storviziren et bønskrift med det armeniske folks klager og fordringer. Det kom til slagsmål med noen tyrkiske studenter (softaer), det ble vekslet noen skudd, og så hugg politiet in, mange Armeniere ble skutt, og de aresterte ble stukket ned med bajonetter i politi-stasjonene, de armeniske herberger ble stormet om natten, mange Armeniere flyktet in i de armeniske kirker, og ble endelig reddet ved de utenlanske sennemens in-skriden.

Dette var jo oprør; nu kunde sultanen la ordren gå ut; og så brøt det løs i alle de armeniske byer og lansbyer, de våbenløse Armeniere ble slaktet ned av vebnet pøbel ledet av politiet, av Kurder med sultanens nystiftede hami-dije-rytteri, og av Tyrker. De regulære tropper hollt orden, og så till at «arbeidet» kunde gå sin gang, og grep in hvor det ble nødvendig fordi Armenierne forsvarte sig i sine kvarterer; disse ble da sprengt fra hverandre med kanoner. Sultanens organiserte røverbander «arbeidet» tilfredsstillende, Armenisk blod fløt i strømmer overalt i Akhissar, Trapezunt, Erzingian, Baiburt, Bitlis, Erzerum, Arabkir, Diarbekr, Malatia, Kharput, Sivas, Amasia, Aintab, Mersi-van, Marasj, Cæsaréa, o. s. v. Det sluttet i Urfa julen 1895 da 1 200 Armeniere ble levende brent i domkirken. Enkelte forsinkede myrderier kom også i 1896 i Van, Konstantinopel og andre byer hvor det på grunn av stedlige forholl ikke kunde bli ordnet før.

Et oprop utsennt av myndighetene i Arabkir er opbe-vart; det lyder: «Alle som er Muhameds barn, må nu gjøre sin plikt og drepe alle Armeniere, plyndre deres hus og brenne dem av. Ikke én Armenier må skånes. Sådan lyder

sultanens befaling. De som ikke adlyder er å anse som Armeniere og skal også drepes. Derfor skal hver muselman vise sin lydighet mot regjeringen ved først å drepe de kristne som har levet i venskap med ham.»

Alt arbeidet med tilfredsstillende presisjon. Befalingene gikk ut fra Anatolia's øverste militære leder i Erzingian. Myrderiene begynte ved avtalte trompet-signal og stanste også ved bestemte signal. Så god var disiplinen at overalt ble det, selv i blodbadenes villeste orgier, omhyggelig ungått å drepe utlenninger; det visste sultanen kunde bli alvorlig, og føre til at maktene virkelig grep in.

Efter de av sennemennene i Konstantinopel samlede oplysninger, sennt til sultanen 4. februar 1896, skulde det fra august 1895 til februar 1896 være myrdet 70 000 til 90 000 mennesker, men enda mange fler var omkommet av sult og nød. Efter massakrene ble mange av de kristne tvunget til å gå over til Islam, og der var offentlige omskjæringer, skjønt tusener heller lot sig drepe enn svikte sin tro, og hele lansbyer, som hadde fått betenkningstid, gikk i døden med sine prester i spissen. — Tusener av flyktninger kom over grensene til de persiske og kaukasiske byer; mange samlet sig i leire runt Etsjmiadzin hvor den prektige katolikos Mekrtitj Khrimean tok sig av dem, hjulpet av byfolk og bønner. Det var ham som sammen med patriarken Nerses hadde forsvart Armeniernes sak på kongressen i Berlin i 1878, og fått drevet den skjebnesvangre paragraff 61 igjennem. Nu så han sit folk myrdet og sprengt, og forrådt av Europas kristne makter som han og hans folk hadde stolt på.

Fra Armenia's mange varmhjertede venner i Europa ble det sennt hjelp for å lindre nøden; men Europa's regjeringer foretok heller ikke nu noe av betydning. Storbritannien vilde vel gjerne, men sto alene, det var i strid med Frankrike om makten i Afrika, og dette lann var bunnet av sin allierte Rusland. Mens det armeniske blod fløt i strømmer, erklærte den russiske utenriksminister, Rostovski, at Rusland aldeles ikke vilde anvenne makt overfor Tyrkiet, og at Zaren ikke vilde bifalle tvangs-forholsregler fra noen annen makts side. Efter tre måne-ters myrderier og redsler erklærte den samme urokkelige statsmann, 16. januar 1896, at intet var skjedd som kunde rokke hans tillit til sultanens gode vilje, og føiet til at det

vilde være ønskelig å lette ham den svære opgave med å gjennemføre de lovede reformer, og gi ham den nødvendige frist. Østerrike bifalt dette av frykt for orient-spørs-målet og sine egne interesser. — Dette er Europa! Det var vel henne som efter den greske myte lot sig bortføre av en okse. Det gir ikke stolte følelser altid å tenke på at en er Europeer.

Sultanen kunde rolig la myrderiene fortsette, og overfor alle forestillinger påstå at efterretningene var skammelig løgn; hvor det hadde vært blodige sammenstøt var det forsvar mot de angripende Armeniere (som ingen våben hadde!). Av omhu for sine unnersåtter Armeniernes besste ba han England hjelpe sig med å bringe ro og besindighet i deres oprørske sinn. Han følte sig dypt krenket, og protesterte forbitret gjennem sin ambassadør i London, da Gladstone kalte ham «den røde sultan».

En kjærkommen hånsrekning fikk sultanen, da 26 unge kaukasiske Armeniere, den 26. august 1896, plutselig stormet og besatte den ottomanske bank i Konstantinopel og truet med å sprenge den i luften hvis sultanen ikke vilde opfylle deres krav. De mente på den vis å vekke det sløve Europa for Armenia's jammer. Ved den russiske dragomans mellemkomst ble de med løfte om fritt leide overtalt til å gi det op, og fikk dra bort. Der er ting som kan tale for at dette overfall på banken skjedde med «palassets» vidende og ønske. Nu kunde i hvert fall «palasset» peke på disse barnslige revolusjonære som bevis på at Armenierne var oprørere og måtte tuktes like for diplomatenes øine. Dagen efter begynte det samtidig i de forskjellige deler av byen et vel organisert angrep på de armeniske butikker og hus, unner ledning av Kurder og Laser. Rekker av kjerrer sto ferdig for å kjøre likene bort. I to dager varte det. Soldatene tok bare på sine steder del i plyndringen og myrderiene; men overalt sto det opstillet militær vakt for å beskytte de greske og europeiske kvarterer. Så stanste det like bratt som det var begynt; omkring 7 000 Armeniere var myrdet.

En fellesnote fra maktenes sennemenn av 31. august unnerstreket at det på ingen måte dreiet sig om tilfeldige sammenstimlinger av en fanatisk mengde; men at der forelå alle kjennetegn på at det hele skyltes en særskilt

organisasjon, som i det minste visse agenter for myndighetene kjente til, om de ikke likefrem hadde ledet myrderiene. Mer skjedde det ikke fra maktenes side; de in-skrenket sig som altid til papir, og forhandlet videre om reformer, intil den diplomatiske kunst hadde den smukke

seier at da sultanen var ferdig med myrderiene og mente å ha fulstendig ødelagt Armenierne, antok han reformforslaget den 17. oktober 1896, selv om han nektet å kun-gjøre sine inrømmelser. Med det nøiet stormaktene sig, nu hadde de git det armeniske folk den hjelp de kunde, og som var forenlig med «en politikk som kunde følges med de rette hensyn til vor egen velferd», som en britisk ambassadør i Konstantinopel skrev ved en lignende leilighet.

Efter alle disse redsler i alle armeniske lans-deler og kolonier innenfor Tyrkeriket, kunde en vente at den armeniske befolkning, som ingen steds kunde venne sig hen med sine klager, ingen domstol, ikke en eneste beskytter hadde å gå til, at den var helt ødelagt og knust. Men gjennem sin årtusener gamle historie er dette merkelig seige folk blit vennt til redsler av lignende art, og altid har de igjen tålmodig bygget op sit ødelagte lann. Så også nu; fra sine tilflukts-steder i fjellene, i nabolannene, i skånte klostre, vente de gjenlevende efterhånnen tilbake til sine plyndrede hjem og tok fatt på ny. Men nøden blant dem var stor, de arbeidsdyktige menn drept, trekdvrene røvet, redskap røvet eller ødelagt; så kom tørke til, det ble nød-år og elendighet. Overalt i Europa og i Amerika ble det samlet penger for å hjelpe, mange foreninger av «Armenier-venner» ble dannet. Denne europeiske bevegelse var ikke morder-sultanen behagelig. Han sente ut en erklæring om at han selv vilde hjelpe sine nødlidende unnersåtter. Derved fikk han en slags «moralsk rett» til å stenge lannet for den fremmede hjelp og mest mulig holle plagsomme øine borte. Hans hjelp var for det meste latterlig, og ga hans redskaper anledning til nye utpresninger og volshandlinger, gendarmene kunde utdele korn mot å få unge kristne piker i bytte.

Flyktninger skulde ha rett til å få sin røvede eiendom tilbake, men det ble langt fra opfylt. De tusener av Armeniere som var flyktet over grensen til russisk område eller annensteds, ble nektet å komme tilbake; «de hadde jo ikke inhentet tillatelse til å flykte fra Tyrkiet, og hadde ikke fått pass». Deres eiendom ble «efter loven» konfiskert for sultanen av de stedlige myndigheter; og muhamedaner fikk slå sig ned isteden. Dette synes å være spesifik tyrkisk, det er nøiaktig samme fremgangsmåte som er blit brukt overfor flyktningene i de seneste år (jfr. s. 11.).

Da Armeniernes sak, tross alle løfter og forespeilinger, var blit så fulstendig forrådt av de europeiske makter, er

det ikke underlig at de i sin fortvilelse forsøkte efter fattig evne å ta saken i sin egen hånn, og av unge menn ble det dannet små vebnede friskarer som hollt til i de utilgjengelige fjell-trakter på forskjellige steder. De søkte å hevne Kurdernes og Tyrkernes ugjerninger og hjelpe den armeniske befolkning så godt de formådde. Noen av deres ledere sluttet også forbunn med kurdiske khaner og deres folk som var misnøide med de tyrkiske tyranner. Det er ikke sansynlig at disse friskarer altid for lempelig frem mot Tyrkerne; det var vel ikke mer enn menneskelig, og ble ialfall småtteri mot hvad deres lansmenn hadde lidt unner de tyrkiske blodhunner; men det ga selvfølgelig disses myndigheter påskudd til nye volshandlinger.

Mens det som nevnt ble gjort meget fra privat holl, både i Europa og Amerika, for å hjelpe Armenierne, og mens det ved de forskjellige missions-stasjoner, hvor sultanen ikke kunde gripe in, ble optatt og reddet tusener av forlatte barn, gjorde stormaktenes regjeringer fremdeles intet for den armeniske sak, Europa's statsmenn var trett av dettte evindelige og brysomme spørsmål. Storbritannien hadde bare hat skuffelser og nederlag med det, Rusland så, som før nevnt, ikke med velvilje på den armeniske nasjonal-bevegelse i Transkaukasia, Frankrike fulgte Rusland og avviste alle armeniske spørsmål.

Allikevel hadde nu de grufulle myrderier skapt en viss kulle mellem den tyrkiske regjering og disse stormakts-

regjeringer. Dette mente Tyskland å burde opveie med sit venskap. Å bli Tyrkiets mektige rådgiver i Storbritanniens sted, med det tyrkiske rike som et fremtidig tysk protektorat, å få en jernbane som et sammenhengende stålbånn mellem Berlin og Bagdad, var tiltalende fremtids-idéer. Vistnok hadde Abdul-Hamid blodige henner; men han måtte jo erkjennes å være en dyktig og snedig diplomat som hadde bluffet og narret de europeiske diplomater, og han syntes å være en kraftig hersker som hadde knust motstannen i Makedonia og i Armenia, og som med en tysk generalstabs-sjef hadde slått Grekerne tilbake (1897). Desuten hadde han sine tråder utover hele den muhamedanske verden og kunde ved pan-islamitisk agitasjon fremkalle alvorlig uro i de britiske, russiske, og franske lann. — Myrderiene var slemme; men all nøden vilde Tyskland gjerne være med om å lindre ved en kraftig og opofrende hjelpevirksomhet.

Utvilsomt kunde Abdul-Hamid bli en nyttig alliert, og keiser Wilhelm II avla ham et venskapelig besøk i Konstantinopel i 1898, trykket den blodiges hånn og kysset

hans kinn, og erklærte sig å være Islam's sanne venn. Som en tysk deltager i reisen skrev, var vistnok de armeniske massakrer enda i friskt minne, men «hvad har motsatt politikk hjulpet annet enn til å ophisse muhamedansk fanatisme? Hvad har Gladstone opnådd ved å insultere sultanen? Vår keiser . . . har valgt den mest kristelige vei: å gjengjelle ondt med godt.» — Men besøkets stilful-het ble jo noe brutt ved at det var forbunnet med en pil-grims-ferd til Jerusalem.

Imidlertid var de europeiske folks samvittighet ikke beroliget, og på kongresser — som freds-kongressen i Paris 1900, og den internasjonale socialist-kongress der i 1902 o. fl. — ble det vedtatt resolusjoner med beklagelser over Europas svikten av sine plikter mot det ulykkelige armeniske folk og med anvisning på den civiliserte verdens harme; men dermed ble det, mens den russiske regjering drev sin russifisering og unnerkuing av folket i russisk Armenia mer brutalt enn noensinde.

ARMENIERNE I DET 20. ÅRHUNDRE

Imidlertid hadde i Tyrkiet det ungtyrkiske «frisinnede» parti for «enhet og fremskritt» efterhånnen vokset sig sterkt, og det hadde sluttet forbunn med Armenierne. Disse tilførte den hele bevegelse kraft og forutseende dyktighet, og bidrog meget til den endelige seier. Men mens det for de armeniske ledere gjalt gjennemføring av men-neske-rettigheter og frihets-idealer, gjalt det for Ungtyrkerne i virkeligheten bare om å få makten; de menneskerettigheter og den frihet som de påsto å kjempe for, var og ble innerst inne fremmede begreper for en ekte Tyrkers orientalske kriger-hjerne.

Så bar det løs i juli 1908. De ungtyrkiske førere sto i Makedonia med hær, offiserer, og befolkning bak sig. Et telegram ble sennt sultanen. Han utstedte ordrer til øie-blikkelig arrestering av de frekke oprørere, han tilkalte militær hjelp fra Anatolia, ingen adlød. Så, skummende av raseri, falt den feige mann til fote. Det hele tok 24 timer. Han fikk lov til å sitte på tronen som gidsel for sine tilhengere utover lannet; men det ble innført en frisinnet forfatning med like rett for alle raser og trosbekjennelser. Det ble stor jubel over hele riket; Konstantinopel illuminertes, fengslene ble åpnet, folke-tog til den store grav efter de armeniske massakrer i 1896; de muhamedanske ledere priste disse døde som martyrer for friheten. Det hele folk følte sig befridd for et knugende åk.

Armeniernes giede varte imidlertid ikke lenge. Om enn de nye ungtyrkiske makthavere var religiøst fordomsfri, ja nærmest irreligiøse, viste det sig snart at for dem gjalt det om å gjennemføre et tyrkisk overherredømme, med de minst mulige inrømmelser til rikets ikke tyrkiske folkeslag, uansett tros-bekjennelse, hvad enten de var Araber, Kurder, Armeniere, Greker, eller andre; og tyrkisk sprog skulde være felles for hele riket. — En stunn varte vel taknemligheten mot Armenierne for deres støtte i kampen for frihet; desuten gjalt det å vinne stormaktene ved human optreden. Men retferdighet mot kristne forbitret de tidligere herskende klasser, som var vant til å utsuge særlig Armenierne; dertil kom de muhamedanske geistliges mis-nøie. Ungtyrkerne måtte

forandre signaler.

Så forsøkte Abdul-Hamid ved et soldater-kupp i april 1909 å røve makten tilbake. Noen få dager hadde han fremgang; nu fløt det ungtyrkiske blod i strømmer; men så sto den makedoniske hær unner Mahmud Sjefket pasja foran Konstantinopel. Da sultanen efter given frist ikke overga sig, ble Stambul omringet; det kom til blodig kamp, armeniske kvinner og barn hjalp de ungtyrkiske soldater med å slepe kanoner i stilling; sultanens borg ble stormet. Han ble trukket frem fra det innerste rum, bak kvinne-værelsene i haremet. Vetløs av skrekk hørte han oples-ningen av den fetvå som avsatte ham fra kaliffens trone. Han sa: «Og mit eget liv?» Det var den mans eneste tanke som hadde tatt så mangfoldige tusen liv fra andre. Han fikk beholle sit, men døde noen år senere som fange i Lille-Asia. Hans føielige bror Resjåd besteg tronen som Mehmed V.

Så kort gleden hadde vært for de gammel-tyrkiske kristen-hatere, var den lang nokk til at de i Kilikia kastet sig over Armenierne. Disse var her gått fri for de tidligere myrderier; men hadde vel triumfert for meget over sin befrielse da Ungtyrkerne fikk makten, så de gammel-tyrkiske muhamedaneres forbitrelse var bragt i kok; og da telegrammet kom om sultanens soldater-kupp, kastet de siste sig over Armenierne overalt i Kilikia's byer og lansbyer; det ble plyndret, og brent, blodet fløt i srømmer, og grusomhetene kunde ta fantastisk motbydelige former. Omkring tyve tusen Armeniere ble drept. Regjeringen på stedet hjalp morderne, og lot soldatene slå løs, hvor de kristne verget sig,* og telegraferte til Konstantinopel at Armenierne var angriperne. Den ungtyrkiske regjerings forholl til disse myrderier synes uklar, selv om de ga ordre til at myrderiene skulde stanse. Det var ikke bare det at ungtyrkiske offiserer og soldater tok del i plyndrin-

gene, men hele rets-forfølgningen efterpå var skammelig. De kjente ledere av myrderiene gikk fri, mens noen tilfeldig grepne mordere av hopen ble hengt; men ved siden av dem ble da også hengt Armeniere som hadde brukt våben for å verge sig og sine. Nu var makten sikret, de gamle kampfeller trengtes ikke lenger, det var langt viktigere ikke å utfordre Gammel-Tyrkernes muhamedanske følelser.

Det ble snart åbenbart at Ungtyrkernes program var å grunne et altyrkisk rike, med tyrkisk sprog og helt tyrkisk øvrighet overalt; selv Araberne måtte nu utelukkes fra ledelsen. De kristne, og særlig Armenierne, måtte unner-trykkes; likestilling mellem alle folkeslag ble nu bestemt avvist som umulig, derved vilde jo de kristne med sin høiere kultur og intelligens, og med sin større arbeidsomhet og dyktighet, snart få makten i riket. Denne måtte selvfølgelig bevares for det tyrkiske herskerfolk, som hadde erhvervet sig retten med sverdet, og som med et lavere kultur-folks indolente dovenskap ikke kunde ventes å stå sig i en konkuranse på like fot med andre.

En planmessig bosetning av muhamedanere i de kristne lansdeler, særlig Makedonia og Armenia, begynte, Kurderne ble igjen opmuntret i sine overgrep, og tilbakelevering av den røvede jord til armeniske flyktninger ble stanset. Ved Tyrkernes nederlag i Balkan-krigen ble det enda verre for de kristne Armeniere; efter tapet av europeisk Tyrki gjalt det jo å legge all kraft på å styrke makten i asiatisk Tyrki; tusener av tyrkiske utvandrere fra Makedonia og Thrakia kom nu til Anatolia fulle av hat mot alle kristne, og ble støttet av regjeringen. — Forskjellen mellem Ungtyrkernes unnertrykning av Armenierne og den som var drevet av Abdul-Hamid og det gamle styre, var vesentlig at den ble mer metodisk planlagt, og var derfor så meget farligere. Mange av disse herrer hadde gått i prøi-sisk skole. — Det er nu blant de mange dokumenter funnet beviser for at allerede før verdens-krigen var det tatt beslutning om å '<fortynne» Armenias kristne befolkning.

De armeniske ledere ante hvad som foresto, og hen-vente sig til stormaktenes regjeringer. For å støtte saken og gi oplysninger sente katolikos i Etsjmiadzin en delegasjon til Europa unner den høitfortjente Boghos Nubar pasja. Over denne inblanning ble Ungtyrkerne rasende, truet Armenierne på livet, og instevnte Nubar pasja for en krigsrett, uaktet han var egyptisk og ikke tyrkisk unner-sått; og mens fraværende ble han dømt som høiforreder fra ære, liv, og eiendom, en dom som vel egentlig gjalt hele det armeniske folk.ARMENIERNE UNNER VERDENS-KRIGEN

Stormaktene, som til dels var blit utålmodig over Ungtyrkernes upålitlige politikk, tok saken op og det kom til forhandling. Rusland som nu var blit svært Armenier-venlig forlangte europeisk kontroll med tilstannene i tyrkisk Armenia. Storbritannien og Frankrike sluttet sig til. Tyskland, som forsto at Ungtyrkerne var mer og mer kommet over til deres gamle venn Abdul-Hamids linje, fant det heldig å støtte Tyrkiet med et mellemforslag: at to europeiske offiserer fra uinteresserte lann skulde sennes som general-inspektører for å påse at lov og sikkerhet ble oprethollt i de armeniske provinser. Dette ble vedtatt i februar 1914; og utnevnt ble Nordmannen oberst N. Hoff som skulde ha stasjon i Van, og Hollenderen oberst Westen-enk med stasjon i Sivas. Men før de nådde frem til sine poster brøt verdens-krigen ut, og Tyrkiet sluttet sig til Centralmaktene i november 1914.

ARMENIERNE UNNER VERDENS-KRIGEN

Ved krigens utbrudd hadde Armenierne en kongress i Erzerum, sist i juli 1914, og drøftet der hvordan de, som jo var delt på begge sider av grensen, skulde forholle sig i tilfelle av en krig. Da kom utsenninger fra Ungtyrkerne og sa at deres regjering var bestemt på krig med Rusland, og de forsøkte med gylne løfter om fremtidig autonomi å lokke Armenierne til å gjøre oprør mot dette land. Disse avviste forslaget, uttalte sig intrengende mot Tyrkiets inblanning i krigen, men lovte å gjøre sin plikt hvis den kom.

De ungtyrkiske ledere var forbitret, og efterhånnen modnedes planen om helt å utrydde det umedgjørlige kryp. I et brev til Syria's diktator unner krigen, Djemål bey i Adana (Kilikia) fra et medlem av den ungtyrkiske central-komite, skrevet 18. februar 1915 «efter ordre av ansvarlig myndighet», heter det at denne central-komite hadde «besluttet å befri fedrelannet for denne forbannede rases herskesyke og på sine patriotiske skuldre ta ansvaret for den skam som vil falle på osmanisk historie av den grunn. Komiteen .... har besluttet sig til å utrydde alle Armeniere som bor i Tyrkiet, uten å la en levende sjel slippe, og har derfor gitt regjeringen stor fullmakt. Regjeringen vil gi valier og hærens førere de nødvendige vink om ordningen av massakrene.»1

Planens gjennemføring forberedtes metodisk. Gendarmeri av utvalgt kristenfientlig manskap ble sennt over hele Øst-Anatolia for å ransake alle kristne hus efter våben; mange av de mer fremragende Armeniere ble satt

1 Se Å. M. Benedictsen: Armenien, Kjøbenhavn 1925, ss. 246 f.228

fast, og til dels forhørt unner pinsler for å avtvinge dem tilståelser om våben-oplag og spioneri. Friskarer, de senere så beryktede tjeta'er, ble dannet unner ungtyrkisk ledelse av alskens røversk pakk fra fengsler og annetsteds. Av dem av den muhamedanske befolkning som enda ikke var inkalt, ble det oprettet en lanstorm og de fikk våben utlevert, men ikke de kristne. Kurderne som var meget misnøide med Ungtyrkernes tidligere forsøk på å inføre orden og rett som hindret deres tilvante plyndringer, ble nu forsonet ved vink om at heller ikke den nye sultan lenger vilde beskytte de vantro. — Allerede den 21. november 1914 proklamerte de irreligiøse Ungtyrker høi-tidelig den hellige krig, Djihåd, med plikten til å drepe alle vantro som ikke vil bøie sig unner Islam. Det skjedde vistnok på tysk opfordring for derved a reise Indias og Afrikas muhamedanske folk mot det kristne herredømme; men det hisset hatet mot de kristne i Ana-tolia. — Alle kristne menn fra 20 til 43 år, senere fra 18 til 48 år, ble efterhånnen inkalt til tjeneste, uaktet efter loven bare menn unner 27 kunde inkalles. De ikke arbeidsdyktige måtte også være lastdyr; bare mellem Musj og Erzerum skal 3000 være segnet unner slitet.

Meddelelser om Tyrkernes forfølgning og utrydning av Armenierne i Lille-Asia, Syria og Mesopotamia unner verdens-krigen har vi nu fra mange øienvidner: medlemmer av de forskjellige amerikanske, tyske, schweiziske, danske, missioner og organisasjoner som var stasjonert der, men især fra de tyske konsuler, og offiserer i Lille-Asia og fra de tyske ambassadører. Disse meddelelser og dokumenter er samlet og utgitt av den kjente tyske Ar-menier-venn dr. Johannes Lepsius i hans bok: «Deutschland und Armenien 1914—1918, Samlung diplomatischer Aktenstücken» Potsdam 1919. Den følgende fremstilling bygger vesentlig på disse dokumenter, som vi vistnok kan stole på er pålitlige. De tyske embedsmenn kan ikke ventes å ha villet sverte sine bunsforvante, Tyrkerne, mer enn nødvendig, og heller ikke har de hat noen grunn til å gjøre Armenierne bedre

enn de fortjente.1

Forfølgningen av den armeniske befolkning rettet sig først mot Zeitun i Kilikia, som hadde hollt sig noenlunde uavhengig og hadde ungått Abdul-Hamid's massakrer. Unner påskudd av å skulle ta en røver-bande som hollt til i nærheten, og til hvem det også hadde sluttet sig noen

1 Fra britisk holl er det en viktig fremstilling av de armeniske redsler unner den førsts del av krigen i Lord Bryce's blå-bok: «Treatment of Armenians in the Ottoman Empire», utgitt 1916.

desertører, ble 4000 mann sennt mot Zeitun i mars 1915, og hele den armeniske befolkning, 10 til 20 000 mennesker, ble deportert til myr-strøkene i vilajetet Konja og til den arabiske ørken, til Der es Zor ved Eufrat. Likeså ble mennene i lansbyen Dörtjol på Kilikias kyst — som hadde forsvart sig med hell unner massakrene i 1909 — deportert til Aleppo og tvunget til vei-arbeid unner påskudd av at det hadde vært no' spioneri i lansbyen, som i hvert fall var av liten betydning. — Folkene i lansbyen Suedije, som også hadde ungått massakrene i 1909, skulde likeledes deporteres, men flyktet op på et berg ved kysten, hvor de forsvarte sig med elendige våben i flere uker mot en tyrkisk overmakt, intil de — 4058 menn, kvinner, og barn — ble reddet av franske krigs-skib. I Øst-Anatolia ble Armenierne utsatt for stor mishandling, og de ble drevet ut, vesentlig kvinner og barn da mennene var tatt til militær-tjeneste; og nøden og elendigheten blant de fordrevne var forferdelig.

Så kom det såkalte «oprør» i Van, som Tyrkerne har søkt å utnytte som sit viktigste bevis på Armeniernes forrederi. Fra de amerikanske og tyske missionærer, som gjennemlevet det hele, har vi nu autentiske meddelelser om hvad som foregikk.1 I februar 1915 uttalte valien i Van, Djevdet bey, svoger av Enver, i en forsamling av Tyrker: «Vi har gjort rent bord med Armenierne og Sy-rierne i Azerbaidsjan, vi må gjøre det samme med Armenierne i Van.» Unner påskudd av rekvisisjon til hæren ble Armenierne utplyndret på det skammeligste; bønnene i lansbyene ble utsatt for plyndringer og volshandlinger av Kurder og gendarmer. Da det kom til noen uroligheter med gendarmene i en lansby Sjatakh den 14. april, fikk Djevdet bey unner venskaps maske lokket en av Armeniernes første ledere til med tre andre Armeniere å reise dit for å stifte fred, men han lot dem snigmyrde på veien mens de sov. En annen armenisk leder lokket han samtidig (16. april) til sig, men lot ham fengsle og snigmyrde. Så lot han følgende dag forberede angrep på Armeniernes kvartaler i byen Van samtidig med at massakrene begynte i Ardjesj og lansbyene i dalen Haiots-dzor. For å berge kvinner og barn forskanste Armenierne sig i sine kvartaler i Van. Valien hadde forlangt at de skulde avlevere 3000 menn til hæren; men de visste for vel hvad deres skjebne vilde bli, og svarte at det var umulig, de kunde stille 400 og vilde litt efter litt betale løsepengene for de andre. Valien vilde ikke gå med på det forslag.

Om morgenen den 20. april forsøkte noen tyrkiske sol-

1 jfr. J. Lepsius, a. v. 1919, ss. XIII ff., 471 ff.

dater å røve en armenisk kvinne, armeniske soldater kom til, de tyrkiske skjøt på dem og drepte dem. Den tyske missionær Herr Spörri var øienvidne. Dermed begynte skytingen, Tyrkerne bombarderte den armeniske bydel med kanoner og skjøt med kuler og granater. Armenierne forsvarte sig, de hadde en del rifler, men lite amunisjon og måtte derfor spare på den, mens de stadig lokket Tyrkerne til å bruke sin. De støpte kuler og laget 3000 patroner om dagen; de laget også krutt, og til slutt endog tre mørsere. — Imens herjet tyrkiske soldater og Kurder i hele omegnen, menn, kvinner, og barn ble massakrert eller lemlestet, husene brent. Noen lansbyer var uforbe-rett, andre forsvarte sig så lenge de hadde noe å forsvare sig med. Skarer av flyktninger med deres sårete kom til Van til missions-stasjonene, som ble overfylt.

Beleiringen og bombardementet varte fire uker til søndag 16. mai, da den plutselig ophørte og Djevdet bey med Tyrkerne flyktet. Det viste sig, hvad Armenierne ikke visste, at en russisk hær nærmet sig, og dens fortropp ankom 18. mai uten kjenskap til hvad som der var foregått; Armenierne hadde ingen forbinnelse hat med dem.

Efter Armeniernes opgave var det avfyrt 12 000 granater mot byen, men med liten virkning. Det var på armenisk side 18 falne, men mange sårete, Tyrkernes tap har sansynligvis vært noe lignende. — Da den russiske hær kort efter (31. juli) trakk sig tilbake mot nord for en tid, flyktet hele den armeniske befolkning i vilajetet Van, nær på 200 000 mennesker, over på russisk område.

Dette Armeniernes selvforsvar mot Tyrkernes overfall i Van ble nu av Enver pasja og i den tyrkiske regjerings komuniké til Berlin — siden spredt over verden — fremstillet således som at oprørske armeniske bander hadde i ryggen på den tyrkiske hær overfalt den muhamedanske befolkning, og av 180 000 muhamedanere i vilajetet Van hadde bare 30 000 reddet sig. Senere i en meddelelse fra den tyrkiske ambassade i Berlin, av 1. oktober 1915, ble det til at «ikke mindre enn 180 000 muhamedanere var blit drept. Det var ikke underlig at muhamedanerne hadde tatt hevn for dette.» Det er de omkr. 18 falne Tyrkere, svarende til tallet på de i Van drepte Armeniere, som er blit til 180000! — Denne fenomenalt frekke løgnaktighet har en viss bakgrunn. Efter statistikken skulde det i vilajetet Van være 180 000 muselmaner —omkr. 30 000 Tyrker og 150 000 Kurder. Tyrkerne flyktet vestover ved den russiske hærs fremrykning, mens de 150 000 Kurder ble i lannet, og led ingen overlast hverken av Russer eller Armenier.

Hele dette tilfelle i Van er et typisk eksempel på Tyrkernes optreden overfor Armenierne og den måte hvorpå de søkte å få vrengt det til at Armenierne var oprørere og forredere. De andre «beviser» på disses skyll, som den ungtyrkiske regjering er kommet med for å retferdiggjøre sig, er av samme natur. Av beretningene fra det allierte Tysklands konsuler i Lille-Asia og ambassadører i Konstantinopel fremgår det klart at det ikke foreligger et eneste bevis på Armeniernes forrederi eller på at de hadde noen som helst oprørske planer.[1] Det siste var jo umulig bare av den grunn at de som regel ingen våben hadde, og at de fleste menn var tatt bort til militær tjeneste.

Få dager efter at Armenierne i Van hadde satt sig til motverge mot volsgjerningene, lot innenriksministeren Tala'at bey natt til 25. april alle mer ansete Armeniere i Konstantinopel plutselig arrestere: deputerte, skolemenn, skribenter, leger, jurister, redaktører, geistlige; så neste natt en ny del — i alt bortimot 600, som uten forhør eller dom ble sennt til Lille-Asia. Tala'at påsto at det bare var en foreløbig sikkerhets-foranstaltning, for det kunde jo henne at noen av dem var farlige, og lovte at de fleste snart skulde bli satt fri. Bare otte av dem kom efter mange lidelser tilbake; resten forsvant sporløst. Dermed var de som kunde tale Armeniernes sak ryddet lykkelig av veien.

Så kom den efter tyrkisk opfatning fortreffelige opfin-nelse å utføre hele utrydnings-planen som en «nødvendig militær foranstaltning»; det skulde være deportasjoner av upålitlige elementer fra krigs-skueplassens nærhet, vel noe i likhet med dem som jo Tyskerne hadde gjennemført i Belgien og Frankrik. Enver pasja forklarte for den tyske ambassadør i Konstantinopel, baron Wangenheim, planen med disse nødvendige deportasjoner «av alle ikke helt sikre familjer fra de oprørske armeniske centrer». Denne telegraferte 31. mai 1915 til Berlin derom, og sa at Enver

«ber instendig om at vi ikke må hindre ham.....Disse

forholsregler betyr visselig en stor hårdhet mot den armeniske befolkning. Jeg er imidlertid av den mening at vi vel kan mildne dem i deres form, men ikke hindre dem i prinsipp. ...» Han trodde fremdeles på den tyrkiske regjerings fremstillinger av den av Rusland unnerhollte forrederske armeniske agitasjon som «truet Tyrkiets eksistens». Det var først senere at det grunløse i disse be-skylninger gikk helt op også for ham.

Så brøt i juni 1915 de redsier løs, som intet sidestykke har i den kjente historie. Fra alle lansbyer og byer i

1 Jfr. J. Lepsius, a. v. ss. LXX f.

Kilikia, Anatolia, Mesopotamia dreves de kristne Armeniere ut på sin dødsmarsj; det ble gått metodisk frem,

distrikt efter distrikt ble renset, enten de var nær krigs-skueplassen eller hundrer av kilometer borte. Det skulde nu feies helt rent for armenisk liv. Da de fleste av mennene alt var blit fjernet til krigs-arbeid, var det mest kvinner, barn, oldinger og krøblinger, som alle ble drevet ut fra hus og hjem. De fikk bare noen dagers eller timers varsel. De måtte la all eiendom: hus, aker, kornhøst, fe, inbo, verktøi tilbake, det ble alt konfiskert av den tyrkiske øvrighet. Hvad de kunde bære med sig av penger, smykker, eller annet av verdi like til klær, ble senere tatt av gendarmene; hvis noen fikk lov til å ta med vogner og trekkdyr ble også de tatt på veien. De ulykkelige ble fra lans-byene jaget sammen i store tog og drevet frem over fjellene mot de arabiske ørken-sletter, hvor intet var gjort for å motta og unnerholle disse skarer av sultende og elendige, og heller ikke var noe gjort for å unnerholle dem unner-veis. Planen var jo at de som ikke stupte eller ble drept på veien, skulde i hvert fall dø av sult.

Så snart togene var satt i gang gikk gendarmenes og vaktmanskapenes hjerteløse likegyldighet over til den råeste voll. De som der var av menn og eldre gutter ble samlet sammen, ført til siden og drept. Kvinner, barn og oldinger ble drevet videre, mens de led usigelige kvaler av sult og tørst; av mat var det lite og dårlig eller slett intet; de som hadde vanskelig for å følge med ble pisket frem til de stupte, eller også ble de straks drept. Efter hvert ble togene mindre og mindre ved sult, sykdom, tørst, og mord. Unge kvinner og piker ble røvet, eller det ble hollt utsalg av dem på steder hvor den muhamedanske befolkning hadde samlet sig: 20 pjaster (3 kr.) for en pike som ikke var voltatt, 5 pjaster (75 øre) for en voltatt eller en enke, barn gikk mest for ingenting. Ofte slapp bander av «friskarer», tjeta'er, og av Kurder løs på togene og plyndret, mishandlet, myrdet, og voltok kvinnene.

Et utenlansk vidne har sagt at disse deportasjons-tog ikke var annet enn «en høflig form for massakrer»; men de var i virkeligheden mangfoldige ganger verre og gemenere; istedenfor øieblikkelig død påførte de ofrene først de umenneskeligste lidelser av all slags, og så skulde denne feige grusomme form redde skinnet for makthaverne ved å være «en nødvendig militær forholsregel». Fra juni til august 1915, den heteste tiden av året med mest utsikt for dem til å bukke unner, drog disse dødstog avsted i ustanselige rekker mot syd til ørkenen fra alle vilajeter og byer hvor det bodde Armeniere; Konstantinopel, Smyrna

og Aleppo gikk merkelig nok fri, for det meste da, der var det vel for mange Europeere til vidner, og i Smyrna ble det stanset av tyske offiserer.

Som eksempel på hvad de togene var, kan nevnes at efter et tysk øienvidnes utsagn nådde av 18 000 utdrevne fra Khar-put og Sivas 350 til Aleppo, av 19000 fra Erzerum ble elve i live.1 Efter dr. Lepsius's opgaver er gjennemsnitlig over to tredjedeler av disse dødstog bukket unner og forsvunnet på veien, og av de gjenlevende, der som uttærte skeletter og mest nakne slepte sig frem til Syria og Mesopotamia, ble de fleste senere drevet ut i ørkenen for å omkomme der unner grufulle lidelser. Togene varte i måneter, og selv ved slutten av dødsvandringen fikk de ikke fred, men ble ukevis drevet runt i ring; koncentra-sjons-leirene ble fylt og tømt igjen, mens man kolblodig lot de ulykkelige dø av sult, eller sykdom, eller massakrerte dem i tusenvis. Flekk-tyfusen raste blant dem; likene langs veiene forpestet luften.

På flere steder fant valiene og de tyrkiske myndigheter det overflødig å bruke dette slør med deportasjoner, og lot heller Armenierne straks massakrere, som i Nisibin (1. juli), Bitlis (1. juli), Musj (10. juli), Malatia (15. juli), Urfa (19. aug. og 16. oktober), Djezire (2. sept.), Diarbekr, Midiat, o. fl. Det var jo ialfall barmhjertigere enn de uhørte lidelser. Den 10. juni 1915 telegraferte den tyske konsul i Mossul at 614 armeniske menn, kvinner og barn sennt med flåter fra Diarbekr ned Tigris var blit nedslaktet, flåtene ankom tomme til Mossul, og i elven fløt lik og menneskelige lemmer; flere lignende transporter var unnerveis. Den 18. juni 1915 mellte den tyske konsul i Erzerum massakrer nær garnisonsbyen Erzingian: regjeringstropper av 86. kavalleri-brigade med sine offiserer, og Kurder slaktet ned 20 til 25 000 deporte kvinner og barn i Kemakh-kløften. I byen Bitlis ble de fleste Armeniere myrdet, 900 kvinner og barn ble ført bort og druknet i Tigris, osv. osv.; det er de avskyeligste grusomheter uten tall. På sine steder ble de kristne også innebrent. De armeniske soldater som hadde kjempet med så stor tapperhet i den tyrkiske hær at endog Enver pasja måtte offentlig berømme dem for deres mot og

lojalitet, ble senere avvebnet og satt til hårdt arbeid bak fronten, og så til slutt ble de skutt av sine krigs-kamerater unner kommando av deres offiserer.

Så snart de tyske konsulers rapporter viste hvad «deportasjonene» i virkeligheten betød, ble det overrakt den høie Port en rekke kraftige protest-noter av de tyske am-

1 Jfr. A. N. Mandelstam: La Société des Nations et les Puissances devant le Probléme Armenien. Paris 1925, s. 44, anm. 1.

bassadører, men uten virkning. De tyrkiske ledere dels nektet det forefalne, dels mente de åbenbart at deres allierte ikke var skikket til å gi unnervisning i humanitet. Tala'at bey uttalte overfor den tyske ambassadør grev Metternich kynisk (18. desember 1915) som sin opfatning at Tyskerne vilde i et lignende tilfelle ha handlet netop likedan. Forøvrig avviste Porten den tyske regjerings in-blanning i Tyrkiets indre anliggender. Den tyske regjerings forsøk på å stanse redslerne var maktesløse. Men selv om de tyske ambassadører og konsuler litet eller intet kunde gjøre i så måte, gir deres beretninger et skånselsløst billede av deres allierte misgjerninger. Det fremgår av de mange uhyggelige dokumenter foruten forbrydelsenes enestående umenneskelighet, også med full klarhet at det hele ble gjennemført efter en omhyggelig forberedt plan, lagt av de ungtyrkiske ledere og deres komite. Tyrkernes feige benektelser senere av redslerne og av at alt skjedde med bevisst hensikt og efter en plan, gjør ikke deres sak bedre.

Den tyske ambassadør baron Wangenheim skrev 17. juni 1915 til Berlin bl. a. at «Tala'at bey har .... åpent erklært at Porten har villet trekke fordel av verdens-krigen for å rydde grundig op med sine indre fiender uten å bli brydd med diplomatisk intervensjon utenfra.» Og 7. juli skrev han at den omstendighet at deportasjonene foretas i provinser som ikke er truet av fientlige infall, og den måte hvorpå de utføres «viser at regjeringen i virkeligheten forfølger det mål å utrydde den armeniske rase i det ottomanske rike». Den 10. juli 1916 telegraferte ambassadøren grev Metternich til rikskansleren at den tyrkiske regjering lot sig ikke stanse av de tyske forestillinger eller av den amerikanske ambassadørs eller pavens, eller av andre hensyn «i utførelsen av sit program å løse det armeniske spørsmål ved den armeniske rases utrydning».

Et ciffer-telegram av 15. september 1915, lyder:

«Til Politikontoret i Aleppo.

«Det har tidligere vært meddelt, at regjeringen på komiteens ordre har besluttet fulkomment å utrydde alle de Armeniere som bor i Tyrkiet. De, som vil motsette sig denne befaling, kan ikke regnes for å være regjeringens venner. Uten hensyn til kvinner, barn, eller syke, hvor beklagelige enn ødeleggelsens midler kan synes, så skal det, uten å lytte til følelser eller samvittighet, gjøres enne

på deres tilværelse. Innenriksministeren Tala'at.»1

1 Av dette ciffer-telegram er gjengitt et fotografi i Åge M. Benedictsen: Armenien. Kjøbenhavn 1925, s. 259.

Efter samme ministers befaling skulde bare armeniske barn unner 5 år få leve. De kunde opdras til Tyrkere.

Den 31. august 1915 erklærte Tala'at bey overfor den tyske ambassadør: «La question armenienne n'existe pius.» Han kunde vel for så vidt ha sine ord i beholl som at på den tid var de fleste deportasjoner ordnet. Det vesentlige som nu sto tilbake var å få avlivet de ofre som måtte overleve dødstogene. De ble samlet i koncentrasjons-leire ved grensen av den arabiske ørken, men fikk omtrent ikke mat, og heller ikke leilighet til å finne livsopholl.

Januar 1916 ble 5—6000 Armeniere sennt fra Aintab ut «i ørkenen», i april ble 14 000 «forviste» i leiren ved Ras ul Ain myrdet. På befaling av byens kaimakan ble de av leiete Tsjerkesser-bander hver dag ført ut i flokker på 300—500 til elven 10 km. borte, ble drept, og likene kastet i vannet.2 Ved Meskene ved Eufrat øst for

Aleppo, hvor Armenierne ble sultet ihjel i en av disse store koncentrasjons-leire, lå efter tyrkisk utsagn 55 000 av dem begravet. Til oasen Der es Zor ved Eufrat ble det anslått å være kommet 60 000 forviste i 1915, som for det meste forsvant. Den 15. april 1916 ble 19 000 sennt i fire transporter til Mossul 300 km. tvers gjennem ørkenen; bare 2500 rakk frem 22. mai, en del av kvinnene og pikene ble solgt til Beduiner på veien, resten døde av sult og tørst. I juli 1916 var det 20 000 deporterte i Der es Zor; otte uker senere fant en tysk offiser bare noen hundre håntverkere igjen, resten var forsvunnet, de var litt efter litt ført bort i flokker på noen hundre og myrdet av leiete Tsjerkesser-bander. Men sultedøden var enda frykteligere; unner et øienvidnes opholl i Bab døde på to og en halv dag 1029 Armeniere.

Der er øienvidners beretninger om disse utsultede og døende menneskers tilstann, i sin gru oprivende som et mareritt; de ulykkelige skygger av engang menneskelige tilværelser, og mange av dem høit dannede, spiste alt de kunde komme over, og der sat gendarmene aldeles likegyldige for deres lidelser og voktet dem til de var «ferdige». Det fulstendige helvete. De tyrkiske myndigheter søkte å hindre alt hjelpe-arbeid, også fra tysk side. Da dr. Lepsius allerede i august 1915 søkte tillatelse av Enver pasja i Konstantinopel til å bringe hjelp til de lidende «forviste», svarte denne at Tyrkerne selv vilde gjøre det, og vilde Tyskerne hjelpe kunde de overlate gaver og penger til den tyrkiske regjering, så skulde de komme til rette sted. Hvad «rette sted» mente, er kanskje ikke tvilsomt. Amerikanere som kom med hjelp, ble nektet å lanne.

2 Jfr. Lepsius, a. v. s. 256.236

XI. ARMENIA I NYERE TID

De Armeniere som enda var tilbake ble stillet valget mellem overgang til Islam eller døden, og de som gjorde militær tjeneste skulde bli muhamedanere og la sig omskjære. Alle Armeniere skulde også anta tyrkiske navn. Det var mange som gikk over og som ble omskåret, og særlig tok myndighetene alle barn som de kunde nå. Programmet var at i hele Lille-Asia fra Svarte-havet til Syria skulde all kristendom forsvinne og alle kristne navn utslettes og erstattes med muhamedanske.

Fiender av Armenierne har villet se et bevis på disses foraktelighet i at de i slike mengder lot sig motstansløst drive til unnergangen og myrderiene, en påstann som jo forøvrig står i direkte strid med Tyrkernes løgnaktige beskyldninger mot dem at de var farlige oprørere. Det kan svares at da jo meste delen av deres våbenføre menn var på forhånn trukket bort til krigs-tjeneste, og da hele folket desuten var blit metodisk avvebnet, så var det ikke lett å sette sig til motverge mot vel bevebnete gendarmer, tropper, og «friskarer». Allikevel, på flere steder hvor det var mulighet, forsvarte Armenierne sig tappert og til dels med hell, som i Van (se s. 230), og i fjellene ved Suedije i Kili-kia (se s. 229) hvor de til dels brukte gamle flintebøsser. I Urfa døde Armenierne unner modig men håbløs kamp. Men forøvrig, et folk som kjemper med det hensynsløse mot for hvad de anser for rett, som de tusener av armeniske frivillige både på den kaukasiske og den syriske front, kan ta beskylninger for feighet med ro.

Da efterretningene om redslene som foregikk i Anatolia rakk frem til Europas almenhet ut på sommeren 1915, vakte det, tross all verdens-krigens gru, en kokende harme mot Tyrkerne, og også mot Tyskland som beskyltes for å tillate slikt å skje,1 og det utløste sig i sterke ord og høi-tidelige løfter om at når rett og frihet seiret, skulde det armeniske folk få full opreisning i selvstendighet og frihet, hvis det bare vilde slutte sig til ententen og senne sine våbenføre menn til kampen. Runt om fra alle kanter av verden strømte armeniske frivillige til; i den syriske hær ble det oprettet armeniske legioner, og dette skulde bli grunlaget for sikringen av et selvstendig Armenia. På den russiske kaukasiske front flokkedes unge Armeniere om fanene, opflammet ved de tyrkiske redsler. Foruten 150000

1 Da det b]e åbenbart hvad det ungtyrkiske styre tilsiktet, ble det fra tysk side gjort hvad gjøres kunde unner krigens påkjenning for å stanse redslene, men til ingen nytte. Heller ikke den energiske amerikanske ambassadør, Morgenthau, opnådde noe i denne retning overfor den ung-tyrkiske regjering, uaktet han var vel unnerrettet.

Armeniere i den regulære russiske hær, ble det dannet avdelinger av armeniske frivillige som unner sine egne førere, særlig den heltemodige Andranik, kjempet glimrende. Efter myrderiene i Anatolia, var det mange Armeniere fra Tyrkiet blant de frivillige, og Tyrkerne hadde frekhet nokk til å kalle disse avdelinger for forrederske oprørere fordi de kjempet mot sit folks bødler. Mer enn 200 000 Armeniere har som soldater ofret livet for entente-maktenes sak.

Imidlertid gikk krigen sin gang. Da den russiske hær rykket frem og efterhånnen tok Van, Bitlis, Musj, og i januar 1916 Erzerum, Erzingian, og i mars Trapezunt, ble det den tyrkiske befolknings tur å flykte av frykt for at Armenierne skulde ta hevn for de tidligere myrderier. I vill panikk strømte Tyrkerne mot vest gjennem vinter og kulle, og mange omkom unner utrolig lidelse og nød i det uveisomme fjell-lann. Det hente vistnok at på noen steder de armeniske friskarer tok hevn for sine lansmenn ved å drepe muhamedanere; men det var ialfall ikke i noen så stor utstrekning at det kan sammenlignes med Tyrkernes massakrer. — Tusenvis av flyktede Armeniere vente nu tilbake til sine ødelagte hjem fra fjellene hvor de hadde hollt sig skjult, fra russisk side av grensen, ja fra Mesopotamia; og de tok straks fatt på å bygge op igjen.

Så kom den russiske revolusjon i mars 1917. I tilknytning til omtalen i kap. IV (ss. 75 f.) om hvad som videre hente i Transkaukasia skal her nevnes noen få trekk vedkommende Armenia. — I begynnelsen av 1918 rykket Tyrkerne igjen frem mot tyrkisk Armenia. De armeniske tropper, som nu var forlatt av de russiske, gjorde fortvilet mot-stann, mens Georgierne trakk sig tilbake og bare vilde ofre blod for eget lann. Den 11. mars 1918 tok Tyrkerne Erzerum, og efter å ha besatt resten av Tyrkisk Armenia rykket de mot Kars. Så erklærte den Transkaukasiske Republikk sig uavhengig, d. e. skilt fra Rusland (22. april 1918), og gikk nu endelig med på Brest-Litovsk fredens betingelser, i følge hvilke Tyrkiet skulde få Kars-området. — Den 27. april besatte Tyrkerne Kars som de plyndret. — Det kom til nye freds-forhandlinger i Batum 11 mai 1918; men nu vilde Tyrkerne ikke lenger overholle Brest-Litovsk fredens betingelser som de hadde vedtatt, de forlangte meget mer. De angrep Alexandropol som ble tatt 15. mai 1918. Overalt hvor de trengte frem kom det til nye massakrer av Armenierne og nye redsler tross de kraftigste protester fra den tyske regjering og øverste hær-ledning, som bestemt forlangte at Tyrkerne skulde overholle de vedtatte freds-betingelser og trekke sig tilbake til de ved dem fast-

satte grenser. Men de trengte bare videre frem med plyndring og massakrer; redslene ble stadig verre, Armeniernes lidelser og utsultning var uhørte, og lannet var oversvømmet av flere hundre tusen flyktninger; all kornhøst ble enten røvet eller ødelagt, all eiendom herjet og det rørlige bortført. Det var åbenbart de tyrkiske lederes mål å utrydde det armeniske folk også i russisk Armenia.1

Efter at den Transkaukasiske Republikk var opløst (26. mai 1918) erklærte Armenia sig for å være en uavhengig republikk. Efter at Azerbaidsjan's Tatarer forente sig med Tyrkiet sto Armenierne, som hittil vesentlig hadde båret forsvaret, helt alene, og måtte slutte fred med Tyrkerne 4. juni 1918. De fikk beholle Novo-Bajazet området og en del av distriktene Alexandropol, Etsjmiadzin, og Erivan (9 000 kvadrat km. med 350000 inbyggere); men tross freden fortsatte Tyrkerne å utplyndre lannet.

Disse og Azerbaidsjan's Tatarer gikk nu mot Baku som de intok 15. september 1918. Den overkommanderende Nuri pasja, en yngre bror av En ver pasja, hindret ikke at Tatarerne i tre dager plyndret byen og massakrerte den kristne, vesentlig armeniske befolkning. Mens gatene gjenlød av skytingen og ofrenes skrik, hollt Nuri pasja parade foran byen, og satte sig derefter med sine offiserer til bords til et festmåltid i hotel Metropol. Mellem 20 og 30 000 Armeniere ble myrdet i Baku i de tre dager. Det var hevn for at Armenierne og de russiske bolsjeviker, da de en kort stunn hadde makten i Baku, hadde drept flere hundre Tatarer, hvilket igjen var hevn for at Tatar-militsen efter opløsningen av den Transkaukasiske Republikk (26. mai 1918) hadde plyndret de armeniske lansbyer nær Erivan.

Så kom Tysklands og Tyrkiets sammenbrudd; og efter våbenstilstannen 30. oktober 1918 måtte Tyrkerne trekke sig tilbake bak grensene fra før krigen. Armenierne kunde igjen besette Alexandropol, Kars, Ardahan, og Ardanutsj. Men for å sikre dem det uavhengige lann og den befrielse fra tyrkisk åk som de allierte gang på gang hadde forpliktet sig til å gi dem, vilde det vært uungåelig nødvendig at de alliertes tropper hadde besatt tyrkisk Armenia. Dette besvær vilde regjeringene imidlertid ikke påta sig, der var jo ingen olje-kilder i Anatolia. Således ble Tyrkerne herrer i lannet, og dermed var Armeniernes sak forrådt. En ny alvorlig fare vokste snart op i den tyrkisk nasjonalistiske reisning unner Mustafa Kemal's ledelse med utgangspunkt netop i

1 Jfr. telegram av 4. august og brev av 5. august 1918 til rikskansleren fra den tyske utsenning i Kaukasus (Tiflis), Freiherr von Kress i Lepsius a. v., ss. XLVIII, 420 f., 424 ff.

tyrkisk Armenia. Det hører ikke hit å forklare hvordan det «råtne» Tyrki, som de allierte makter i sin seiers-rus anså for helt lamslått, igjen kunde reise sig med kraft nokk til å trosse seierherrene, og igjen bli en krigførende makt som det måtte unnerhandles med.

Imens tok det armeniske folk i Erivan med sit vanlige arbeidsmot fatt på å bygge sit sørgelig herjete lann op igjen, oversvømmet som det var av hjemløse flyktninger. Unner en foretagsom regjering med den armeniske lege Khatissian, tidligere borgermester i Tiflis, som president, ble det arbeidet intenst for å gjenoprette ordnete forholl, dyrke op lannet, anbringe flyktningene, og få næringsveiene igang igjen. Regjeringen fikk et lån på 20 millioner dollar; det ble også bragt hjelp utenfra, særlig av den amerikanske organisasjon Near East Relief som unner Vickrey's ledelse har reddet mangfoldige tusen armeniske barn.

Den 28. mai 1919 erklærte regjeringen i Erivan uavhengigheten og enheten av de armeniske Ians-deler i det tidligere russiske Transkaukasia og i det ottomanske rike, og erklærte sig for å være regjering for denne forente armeniske republikk. Men i juli og i august 1919 erklærte nasjonalistiske tyrkiske kongresser, sammenkalt av Mustafa Kemal i Erzerum og Sivas, at «ikke en tomme jord av våre vilajeter» måtte gis «til Armenia eller til noen ånnen ståt.»

Imidlertid gikk freds-forhandlingene i Paris sin langsomme gang. En pan-armenisk kongress av Armeniere fra alle lann samledes i Paris unner forsete av dikteren og folke-føreren Avetis Aharonian og av Boghos Nubar pasja, Armeniernes utrettelige og opofrende tals-mann hos en-tente-maktene unner hele krigen. En adresse til fredskonferansen, unnertegnet 12. februar 1919 av disse to presidenter, formulerte kravene på den selvstendige ståt som de allierte makter hadde forpliktet sig til å sikre det armeniske folk. — Den 19. januar 1920 beslutted freds-kon-feransens Høie Råd å anerkjenne den armeniske stats regjering de facto, og foreslog at Folke-forbunnet skulde påta sig å beskytte denne uavhengige ståt som et' mandat. Forbundets Råd svarte den 11. april 1920 bl. a. at det savnet de nødvendige organer (som hær og finanser) for å overta et slikt hverv, som heller ikke var forenlig med dets opgaver. For å sikre det armeniske folks fremtid vilde det være besst å finne en makt som kunde påta sig mandatet unner Forbunnets kontroll og moralske støtte. — Den 25. april 1920 anmodet det Høie Råd gjennem president Wilson de Forente Stater om å overta mandatet for Armenia. Den 31. mai 1920 avslog de Forente Staters senat man-

datet; men president Wilson påtok sig volgiften i spørsmålet om Armenia's grenser. Senere henvennelser til andre stater om å overta mandatet hadde ikke mer hell med sig

Sévres-traktaten mellem Tyrkiet og de allierte, unner-tegnet 10. august 1920 med den armeniske president blant unnerskriverne, anerkjente Armenia (de jure) som en fri, uavhengig og suveren ståt, og overlot «til de Forente Staters presidents volgift bestemmelsen av grensen mellem Tyrkiet og Armenia i vilajetene Erzerum, Trapezunt, Van og Bitlis,» og maktene vilde «godkjenne hans avgjørelse, og likeså alle disposisjoner som han måtte foreskrive med hensyn til Armenias adkomst til havet og avvebningen av det hele ottomanske område som støtte til den nevnte grense,» osv. osv. Dette klinger jo helt parodisk i betraktning av at de ikke engang hadde avvebnet

de områder som skulde bli Armeniernes. Henved tre måneter senere bestemte president Wilson grensene (offentliggjort 22. november 1921), og Armenia fikk på et kart et område på omkring 87 000 kvadrat km. Vistnok var dette betydelig mindre enn dst oprindelig var forutsetningen; men det vilde ha vært tilstrekkelig for det armeniske folk. Imidlertid var de nevnte tyrkisk-armeniske lans-deler fremdeles besatt av Tyrkerne; og de allierte makter ga ingen anvisning på hvordan Armenierne kunde befri dem; de foretok sig intet som helst for å opfylle de nye forpliktelser de nu hadde påtatt sig, og sikre Armenierne det område de hadde tilkjent dem på papiret. Det hele virker som en sørgelig farse, som om maktenes statsmenn går ut fra som en selvfølge at forpliktelser ingåt mot et sånt lite folk uten særlige naturrikdommer ingen betydning kan ha hvis det er ubekvemt. Opmuntret ved deres merkelige likegyldighet nektet Mustafa Kemal å anerkjenne denne traktat som var unnertegnet av Tyrkiets lovlige regjering, og isteden angrep han Armenia. Og maktene hollt sig rolig; de hadde lat Armenierne ofre sit blod for sig, og de hadde nu gitt dem sit vederlag i verdiløst papir.

Ved Denikin's og hans «frivillige hærs» sammenbrudd i begynnelsen av 1920 ble stillingen i Transkausia helt forandret. Den 27. april 1920 tok bolsjevikene Baku. Da de britiske tropper ble trukket tilbake fra Batum 6. juli 1920 var Georgia og Armenia helt overlatt til sig selv i kampen for sin uavhengighet. I september 1920 rykket Tyrkerne igjen frem fra vest. Armenierne manglet ammunisjon, mat, uniformer, og fikk ingen hjelp. Georgierne hadde nok med sig selv, og de allierte stormakter gjorde som vanlig intet. Kars ble tatt nesten uten skudd, og nye uhyggelige myr-

derier fulgte; Alexandropol ble likeledes tatt, lannet ble plyndret og folk myrdet. Erivan ungikk i siste øieblikk samme skjebne ved å oprette en sovjet og anerkjenne forbunnet med Moskva-regjeringen, mens den tidligere regjering unner Khatissian flyktet op i fjellene.

De 2. desember 1920 ble freds-traktaten mellem regjeringene i Erivan og i Angora unnertegnet i Alexandropol, og den armeniske republiks område ble redusert fra 60 000 kvadrat km. til mindre enn det halve, mens den var blit oversvømmet av nye skarer av flyktninger. Dette var få dager efter at de Forente Staters president hadde med megen høitidelighet trukket op den uavhengige armeniske stats grenser, og netop på denne tid sat Folke-forbunnets Forsamling i Genf og drøftet muligheten av å opta denne ståt i Forbunnet, og det hevet sig sterke røster for at det hårdt trengte folk måtte hjelpes i sin ulike kamp mot Mustafa Kemal og hans Tyrker. Men det førte ikke til mer enn at to medlemmer av Forbunnet: Spania og Brasilia, og dertil president Wilson, erklærte sig villig til å intervenere til fordel for Armenia i dets kamp mot Tyrkerne. Ved skjebnens ironi ble meddelelsen om disse tilbud gitt Forbunnets Forsamling i Genf samme dag som freden ble unnertegnet i Alexandropol.

Det nye bolsjevik-styre i Erivan unner kommunisten Kassian virket ikke heldig, og efter få måneter ble han jaget og den gamle regjering ks.lt tilbskc« Men i sjpx°i.l ^ rykket de røde tropper in i Erivan; Armenieren Miasni-kian ble satt i spissen for styret, som optråtte med fornuftig måteholl; det ble gitt almindelig amnesti, og lannets dannete klasser ble kalt til for å delta i opbygnings-arbeidet, som så hårdt trengtes. Det var stor nød i lannet, som var herjet av ustanselig krig og overfyllt med flyktninger; og utover høsten utviklet det sig til fulstendig hungersnød; hundrevis av mennesker bukket unner, og i byer som Alexandropol og Erivan lå likene strødd i gatene. Men det ble tatt energisk fatt, og det er fast utrolig hvad her er utrettet på få år med meget små midler. Hvor det var kaos, elendighet og hungersnød, er det bragt orden, og endog en viss grad av trivsel, og samfunnet er i stadig utvikling, med mange nye og viktige tiltak unner et dyktig styre.

På en konferanse i Kars oktober—november 1921 ble for-hollene mellem Angora regjeringen og de transkaukasiske bolsjevik-regjeringer fastslått, og Tyrkiet fikk da beholle Kars og Ardahan. Ved et dekret av sovjet-regjeringen i Moskva ble det oprettet en føderativ forening av de tre transkaukasiske sovjet-republikker. Denne føderasjon er

tilsluttet den store russiske forening av socialistiske sovjet republikker med hovedstad i Moskva.

Som før fremhollt (s. 76) var denne løsning den eneste mulige for å redde folkene fra unnergang. Men merkelig nok er det netop fra holl som sviktet sine forpliktelser, som glemte alle løfter, og som intet gjorde for å hjelpe de hårdt trengte Armeniere da det enda var tid, blit bebreidet dem at de antok soviet-styret for å redde lann og folk. Og denne bebreidelse er brukt som unskylning for intet videre å gjøre for dem, nu har man tapt interessen for dette folk liksom for sine egne løfter.

Efterhånnen var mange Armeniere som hadde overlevet deportasjonene og myrderiene, vent tilbake til de armeniske lann i Anatolia. Ved de allierte makters opmuntring var 200 000 flyktninger også kommet til sine gamle eiendommer i Kilikia, og ble der beskyttet av franske tropper. Men disse ble i februar 1920 angrepet av Kemal pasja og i Hadjim og Marash ble 30 000 Armeniere myrdet. Da så franskmennene i oktober 1921 gikk med på en overenskomst om å evakuere Kilikia, til tross for maktenes tidligere løfter om å beskytte Armenierne der, kunde intet holle disse tilbake, og det ble en ny masse-utvandring av dem til Syria og andre lann.

Så kom den siste grufulle akt i Armeniernes dystre tragedie, da Tyrkerne unner Mustafa Kemal fordrev Grekerne fra Lille-Asia høsten 1922. På ny ble tusener på tusener også av Armeniere drevet ut av lannet som forfulgte dyr unner nye redsler; berøvet alt kom de til Grekenland, Bulgaria, Konstantinopel, Syria, foruten i nye masser til russisk Armenia. Og all eiendom som de måtte gå fra, både fast og rørlig, har Tyrkerne og deres myndigheter tatt.

Hvor mange Armeniere som det lyktes Ungtyrkerne å gjøre enne på unner forfølgningen i 1915 og 1916 lar sig ikke beregne nøiaktig. Ved å gå ut fra at det efter statistikken fra før krigen skulde ha vært 1 845 450 Armeniere i Tyrkiet kom dr. Lepsius i 1919 til den slutning at omkring en million av dem var drept og omkommet i de nevnte år, idet 845 000 enda skulde være i live. Av disse skulde omkr. 200 000 dengang ha vært i sine hjemsteder i Tyrkiet, omkr. 200 000 sprett utover, omkr. 250 000 flyktet til Transkaukasia, og omkr. 200000 skulde enda som utsultete tiggere ha op-hollt sig i koncentrasjons-leirene i Syria og Mesopotamia. Efter dette har Tyrkerne i disse år fått utryddet mer enn en tredjedel av hele det armeniske folk.

Men foruten å drive ut og tilintetgjøre de endeløse ska-

rer av fortvilete mennesker tilvente de tyrkiske myndigheter sig det armeniske folks hele eiendom i Anatolia, som i verdi gikk op i miliarder. All denne umenneskelighet skyltes ikke religiøs fanatisme hverken hos lederne eller hos folket Ungtyrkerne var jo religiøst likegyldige, og til den tyrkisk talende befolknings fordel må det sies, at den var ikke straks så villig til å plyndre og myrde som myndighetene forlangte; ja på sine steder motsatte den sig tilmed at Armenierne skulde «forvises», og det var adskillige tyrkiske embedsmenn som ikke vilde adlyde de givne ordrer, og som søkte å redde Armenierne. Men slike vanskeligheter fikk myndighetene snart overvunnet, og barmhjertige embedsmenn ble fjernet eller også myrdet. Den hele utrydningsplan skyltes alene koll politisk beregning; det gjalt å slette ut et folke-element som var overlegent og kunde bli brysomt. Dertil kom griskhet.

Det er redsler som både i omfang og motbydelig grusomhet langt overgår alt vi kjenner fra historien. Det kunde vel vanskelig bli anderledes når et folk som i sin offentlige moral lever i middelalderen, får moderne metoder og hjelpemidler. Av det brev som ovenfor (s. 227) ble omtalt, fremgår at den ledende komite var forberedt på å ta ansvaret for «den skam som vil falle på osmanisk historie» ved å utrydde det armeniske folk, som var tyrkiske unner-såtter(!!). Enver pasja erklærte overfor den tyske ambassadørs forestillinger, at han tok ansvaret for alt som var skedd i Anatolia. Han og de andre ledere må ta den hele skyll for å ha gitt Tyrkernes blodige historie et kapitel så grufullt at det stiller alt annet i skyggen; Abdul-Hamid's myrderier blir jo småtterier mot hvad disse «moderne» Tyrker har utrettet.

Den 30. juni 1916 skrev den tyske ambassadør grev Metternich til rikskansleren bl. a. at «komiteen forlanger tilintetgjørelsen av den siste rest av Armenierne . . .» Men da det ikke var mer å røve fra dem, «forbereder koblet sig allerede med utålmodighet på det øieblikk da Greken-land, tvunget av ententen, vil venne sig mot Tyrkerne eller deres forbunnene», for så å kaste sig over Grekerne og deres eiendom. «A fortyrke (türkisieren) er å

fordrive eller drepe alt ikke tyrkisk, å ødelegge og tilvenne sig med voll andre folks eiendom. I det og i å skråle op igjen franske fri-hets-fraser består foreløbig Tyrkiets berømte gjenfødelse...» Dette er den allierte vens dom. For å fulstendiggjøre billedet bør det minnes om at disse Armeniere, som Ungtyrkerne utryddet pa en så oprørende måte, var deres gamle venner og bunsforvante, som de hadde benyttet sig av og

arbeidet sammen med så lenge det gjalt om å få makten; ja de lot nu myrde høit fortjente Armeniere, som med fare for eget liv hadde reddet ungtyrkiske ledere i de dager da Abdul-Hamid igjen hadde makten i 1909 og sablet ned Ungtyrkerne. Heldigvis er det sjelden i historien å treffe på en så troløs og gjennemført nederdrektighet.

Men Ungtyrkerne har nådd sit mål: å rense Anatolia for det armeniske folk, og de kan med Tala'at pasja si at det armeniske spørsmål «n'existe pius.» Ingen europeiske eller amerikanske regjeringer eller statsmenn bekymrer sig lenger for hvad som foregikk; for dem synes nu det evindelige armeniske spørsmål å være endelig og avgjort druknet i blod.

Vi har set at Europa's vestmakter og Amerika's Forente Stater har gitt ord, bare ord, for å opfylle de forpliktelser til det armeniske folk, som de med så megen høitidelighet hadde bunnet sig til da det gjalt å få støtte i kampen. Og Folkenes Forbunn? Allerede på sin første Forsamling i 1920 uttalte det sig enstemmig for at noe måtte gjøres av maktene for «å stanse snarest mulig den redselsfulle armeniske tragedie» og sikre dette folks fremtid. — På Forbunnets ånnen Forsamling i september 1921 ble Lord Robert Cecil's forslag til resolusjon enstemmig vedtatt hvori det fremheves nødvendigheten av at maktenes «Høie Råd» sørger for «å sikre Armenias fremtid og særlig å gi Armenierne et nasjonalt hjem» («a National Home» «Foyer National»), fullstendig uavhengig av det ottomanske herredømme.» — Forbunnets tredje Forsamling i september 1922 vedtok igjen enstemmig en beslutning med uttalelse om «at unner freds-forhandlingene med Tyrkiet måtte nødvendigheten av å oprette et nasjonalt hjem for Armenierne ikke tapes av sikte. Forsamlingen opfordret Rådet til å ta alle de forholsregler som det anså nyttig for dette øiemed.»

Så kom freds-forhandlingene i Lausanne i november 1922—juni 1923. Maktenes representanter forlot straks Sévres-traktatens bestemmelser om Armenia; men på deres vegne fremsatte Lord Curzon et forlangende om et uavhengig nasjonalt hjem eller lann for Armenierne, og han betegnet det armeniske spørsmål som «en av verdens største skandaler». Forslaget ble kategorisk avslått av Tyrkerne. Så efter flere etapper stemtes til slutt fordringene ned til bare å gjelle et hjem for Armenierne «i Tyrkiet», som ikke engang skulde ha en autonom regjering, ja det skulde nærmest bare bli et område «unner tyrkisk lov og administrasjon, hvor Armenierne kunde samles og bevare rase, sprog, og kultur.» Men selv dette avslog de tyrkiske unnerhandlere;

og dermed fant maktenes representanter å ha gjort nokk for dette folk som hadde ofret sit blod for dem. Da Lausanne-traktaten ble unnertegnet 24. juli 1923, innehollt den ikke et ord om noe slags hjem for Armenierne. Denne fred er «sluttet aldeles som om de ikke eksisterte,» heter det med full rett i deres protest mot den. —

Se slik ente de vesteuropeiske stormakters og Amerikas svake forsøk på å infri de løfter om frihet og uavhengighet, som de om og om igjen hadde gitt det armeniske folk, da det gjalt å opmuntre dem til å kjempe for deres sak. — Hvorfor nedsetter Folke-forbunnet komiteer for å unner-søke om noe kan gjøres ialfall for de hjemløse armeniske flyktninger? Er det for å dysse de dårlige samvittigheter til ro hvis det enda skulde være dem som har noen? Men til hvad nytte, når de forslag som efter samvittighetfulle unnersøkelser stilles, og som varmt anbefales av alle sakkyndige, ikke opnår støtte av maktenes regjeringer, og det blir kollt avslått å gjøre selv beskedne offere for å hjelpe de nødlidende flyktninger, mot hvem man har så store forpliktelser? Det svares at det kan umulig forlanges at man unner de nuværende vanskelige forholl skal gjøre ofre for andre, da man har så mer enn nokk med sig selv. Men burde man ikke tenkt på det dengang da man med gylne løfter og æres-forpliktelse opfordret disse ulykkelige som var i langt større nød, til å ofre ikke bare penger og eiendom, men

livet for ententens sak?

Føreren for Storbritanniens konservative parti, Stanley Baldwin, den nuværende førsteminister, og føreren for det liberale parti, Asquith, sente i september 1924 den daværende førsteminister, arbeider-partiets leder, Ramsay MacDonald, en varmhjertet adresse, med en intrengende henstilling om at Storbritannien måtte gi en betydelig sum for å hjelpe de armeniske flyktninger i Grekenland, på Balkan-halvøen. osv. Grunnene til at så måtte skje summerte de op i følgende punkter:

1. «Fordi Armenierne ble med løfter om frihet opmuntret til å støtte de alliertes sak unner krigen, og led så tragisk for denne sak.»

Det minnes om: at Armenierne allerede høsten 1914 på sin nasjonale kongress avslog Tyrkernes lokkende tilbud og nektet som nasjon å arbeide for Tyrkiet og dets allierte, om de enn vilde gjøre sin plikt; at de til dels på grunn av dette modige avslag ble metodisk utryddet av den tyrkiske regjering i 1915; at de dannet friskarer som unner sin heroiske leder An-dranik gjorde utslaget i noen av de tungeste kamper i det kaukasiske felttog; at Armenierne, efter den russiske hærs sammenbrudd i slutten av 1917, overtok den kaukasiske front og ophollt i fem måneter Tyrkernes fremrykning, og ydet derved den britiske arme i Mesopotamia vesentlige tjenester; at Lord Bryce's blåbok: «Treatment of Armenians in the Ottoman246

Empire,» ble anvent i stor utstrekning for alliert propaganda i 1916—17 og hadde en viktig inflytelse på amerikansk opinion og på president Wilsons endelige beslutning om å gå med i krigen.

2. «Fordi unner krigen og efter våbenstilstannen de allierte og forente makters statsmenn har gang efter gang forpliktet sig til å sikre den armeniske nasjons befrielse og uavhengighet.»

Disse forpliktelser ble ingått 9. nov. 1916 av førsteministeren Asquith, 5. jan. 1918 av førsteministeren Lloyd George, 8. jan. 1918 av president Wilson, 23. juli 1918 av Clemenceau, 11. mars 1920 av Marquis Curzon, utenriks-minister, osv. osv.

3. «Fordi Storbritannien er til dels ansvarlig for de ottomanske Armenieres endelige utdrivning og spredning efter herjingen av Smyrna.

«Den greske krig med Tyrkiet, som førte til den endelige ødeleggelse og utdrivning av de kristne minoriteter i Lille-Asia, ble begynt og forlenget unner den britiske regjerings direkte opmuntring.»

4. «Fordi de 5 000 000 £ (i tyrkisk gull) som den tyrkiske regjering deponerte i Berlin i 1916 og som ble overtatt av de allierte efter våbenstilstannen, var for en stor del (kanskje helt) armeniske penger.»

5. «Fordi flyktningenes nuværende tilstann er uhollbar og demoraliserende, og reiser sig som en anklage mot vestmaktene» ....

Det spørres videre: «Hvad kan gjøres?

«Vi erkjenner med dyp beklagelse at det er umulig nu å opfylle våre forpliktelser mot Armenierne ... Men enda står en annen vei åpen til å vise vår følelse av ansvar og lindre den fortvilete tilstann hvori de sprette rester av de tyrkiske Armeniere befinner sig. Det besst skikkede område for å anbringe dem er sikkerlig russisk Armenia. Den lokale regjering tilbyr lettelser . . . .»

Derefter omtales den plan som dengang var foreslått, men som enda ikke var så grundig gjennemtenkt som vår nuværende, og som var vanskeligere å gjennemføre enn den nu foreslåtte. Til slutt heter det:

«Det er efter vår mening Storbritanniens plikt å gi en vektig støtte til denne plan. Vi ønsker å fremholle som vår opfatning at da Armenierne utvilsomt har moralsk krav på erstatning for uopfylte forpliktelser, skulde den britiske regjering uten opholl gi et viktig bidrag ...»

(unnertegnet) H. H. Asquith Stanley Baldwin.

Det må synes som denne konsise, intrengende henstilling fra to av Storbritanniens ledende statsmenn ikke var til å komme forbi; og det er vel ikke tvilsomt at Ramsay MacDonald og arbeider-partiet vilde med tilfredsstillelse ha fulgt opfordringen. Men så ble han styrtet, og de kon-

servative med Baldwin i spissen kom til makten. Nu måtte det da vel skje! Men Baldwin's regjering nektet å gjøre noe som helst for de armeniske folk eller for flyktningene som hadde dette «moralske krav».

En spør forvillet, hvad har da meningen vært? Har det virkelig alt til hobe vært bare ord, tomme ord uten alvor ?

Og Folkenes Forbunn, har da heller ikke det følelsen av ansvar? Ved å nøde sin høikommissær for flyktninger mot hans gjentagne vegring, til å påta sig denne de armeniske flyktningers sak har vel Forbunnet hollt andre fra å organisere en effektiv hjelp til Armenierne, idet de gikk ut fra at Folkenes Forbunn umulig kunde ta op en slik sak uten også å føre den igjennem, særlig i betraktning av maktenes forpliktelser. Mener Forbunnet at det nu har gjort sin plikt, og så bare kan la saken falle, uten at det vil rokke hele Forbunnets anseelse særlig i østen?

Europa's folk, Europa's statsmenn er trett av det evindelige armeniske spørsmål. Ja selvfølgelig. Det har jo ikke gitt dem annet enn nederlag, bare navnet bringer op i deres slumrende samvittighet en uhyggelig rekke brutte eller uopfylte løfter, som de aldrig i handling har satt noe som helst in på å holle. De gjalt jo bare dette lille blødende men begavete folk uten oije-felter og uten gull-miner.

Ve det armeniske folk, at det ble trukket in i europeisk politikk! Bedre hadde det vært om dets navn aldrig var blit nevnt av en europeisk diplomat. Men det armeniske folk har ikke kunnet opgi håbet; mens det stadig arbeider iherdig, har det ventet, og ventet lenge. — Det venter fremdeles.«RepublikkenArmenia.»Skematisk kart som viser de vannete områder og planene for ny vanning.INDHOLD

IFRIDT JO L NANSEN

GJENNEM'

ARMENIA:

JACOB

BWAD i -ORLA' OSLO